

TEMIDA

TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 4, godina 15, Decembar 2012.

Izdaju:

© Vikičimološko društvo Srbije i „Prometej”, Beograd

*Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje
ili preštampavanje bez dozvole izdavača*

Adresa redakcije:

Vikičimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,
11070 Novi Beograd, tel/fax: + 38111 630 3022, e-mail: vds@eunet.rs

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, dr Slobodan Savić, dr Slobodanka Konstantinović-Vilić,
dr Slađana Jovanović, dr Saša Mijalković, dr Mirjana Dokmanović, dr Biljana Simeunović-Patić,
dr Joanna Shepland (Engleska), dr Alenka Šelih (Slovenija), dr Gorazd Meško (Slovenija),
dr Nina Peršak (Belgija), dr Robert Peacock (Južna Afrika), dr Sandra Walklate (Engleska),
dr Robert Elias (SAD), dr Ivo Aertsen (Belgija), dr Stephan Parmentier (Belgija),
dr Jaishankar Karuppantan (Indija), dr Jan van Dijk (Holandija), dr Gail Mason (Australija),
dr Estela Valverde (Australija), dr Michael Humphrey (Australija),
dr Brandon Hamber (Severna Irska), dr Almir Maljević (Bosna i Hercegovina),
dr Basia Spalek (Engleska), dr Christa Pelikan (Austrija), dr Antony Pemberton (Holandija),
mr Ruth Jamieson (Severna Irska).

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Dušan Cotić,
dr Gerd Ferdinand Kirchhof (Nemačka, Japan) i dr Marc Groenhuijsen (Holandija)

Glavna i odgovorna urednica

dr Vesna Nikolić-Ristanović

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Sanja Čopić

Urednice teme broja:

dr Slobodanka Konstantinović-Vilić i dr Sanja Čopić

Sekretar redakcije:

Nikola Petrović

Tehnička urednica:

Jasmina Nikolić

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, dr Jelena Srna, dr Nevena Petrušić, dr Ivana Stevanović,
dr Đorđe Alempijević, dr Sanja Čopić, mr Ljiljana Stevković, Nikola M. Petrović, dr Oliver Bačanović,
(Makedonija), dr Jo-Ann Wemmers (Kanada), dr Sanja Milivojević (Australija)

Idejno rešenje korica i kompjuterska obrada sloga:

Tatjana Stojković

UDK

343.98

ISSN

1450-6637

Tiraž:

500 primeraka

Štampa:

„Prometej”

Izdavanje ovog broja finansijski je pomoglo:

Fondacija Institut za otvoreno društvo (Fondation Open Society Institute)

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani

The articles in the journal are peer reviewed

TEMIDA

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU
Br. 4, godina 15, Decembar 2012.

Tema broja
Žene i zatvor

ČLANCI

Put žena izvršiteljki krivičnih dela do zatvora u Belgiji	
<i>An Nuytiens</i>	
<i>Jenneke Christiaens</i>	7
Žene u zatvoru u Srbiji: uslovi za život osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu	
<i>Sanja Ćopić</i>	
<i>Bejan Šaćiri</i>	23
Tretman i ostvarivanje prava osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu	
<i>Sanja Ćopić</i>	
<i>Ljiljana Stevković</i>	
<i>Bejan Šaćiri</i>	45
Položaj žena u sistemu izvršenja krivičnih sankcija prema Bangkočkim pravilima	
<i>Milica Kovačević</i>	73
Homoseksualni odnosi u ženskim zatvorima: devijacija ili deprivacija?	
<i>Una Radovanović</i>	
<i>Milica Popović</i>	89
Podrška ženama u zatvoru: analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u 2011. godini	
<i>Jasmina Nikolić</i>	
<i>Mirjana Tripković</i>	105

OSTALE TEME

Rezilijentnost porodice izbeglica	
<i>Dragana Batić</i>	125
Društvo kao žrtva korupcije – politička korupcija u Srbiji kao prepreka na putu ka prijemu u članstvo Evropske unije	
<i>Nataša Tanjević</i>	147

Rasa i etnicitet kao viktimo gene predispozicije kod prekoračenja i zloupotrebe policijskih ovlašćenja	
<i>Zoran Kesić</i>	161
Polne uloge i stavovi o rodnim ulogama osoba sa visokim obrazovanjem	
<i>Jelena Stefanović Snežana Vidanović Dušan Todorović</i>	179
Integracija žena i efekti „staklenog plafona“ u policijskoj profesiji	
<i>Marta Tomić</i>	197

PRIKAZI KNJIGA

V. Nikolić Ristanović	
Nasilje u porodici u Vojvodini	
<i>Jelena Srnić</i>	217
M. Kostić	
Viktimitet starih ljudi	
<i>Marijana Šuleić</i>	221

PRIKAZI SKUPOVA

Radionica za izgradnju kapaciteta civilnog društva za monitoring zatvorskih ustanova	
<i>Jasmina Nikolić</i>	229

Theme
Women and prison

SPECIAL ISSUE ARTICLES

Female Offenders' Pathways to Prison in Belgium

- An Nuytiens* 7
Jenneke Christiaens

Women in prison in Serbia: living conditions for female prisoners in the Correctional Institution for Women in Požarevac

- Sanja Čopić* 23
Bejan Šaćiri

The treatment and the realization of the female prisoners' rights in the Correctional Institution for Women in Požarevac

- Sanja Čopić*
Ljiljana Stevković
Bejan Šaćiri 45

Women in the penal system according to the Bangkok Rules

- Milica Kovačević* 73

Homosexual relationships in women's prisons: deviation or deprivation?

- Una Radovanović*
Milica Popović 89

Support for women in prison: Analysis of the VDS info and victim support service in 2011

- Jasmina Nikolić*
Mirjana Tripković 105

OTHER ISSUE ARTICLES

Resilience of refugee families

- Dragana Batić* 125

Society as a victim of corruption: Political corruption in Serbia as an obstacle on the road to membership in the European Union

- Nataša Tanjević* 147

Race and ethnicity as a victimogenic predisposition of exceeding and abuse of police authority	
<i>Zoran Kesić</i>	161
Sex roles and attitudes toward gender roles of people with higher education	
<i>Jelena Stefanović</i>	
<i>Snežana Vidanović</i>	
<i>Dušan Todorović</i>	179
The integration of women and the effects of the “glass ceiling” in the police profession	
<i>Marta Tomić</i>	197

BOOK REVIEWS

V. Nikolić Ristanović Domestic violence in Vojvodina	
<i>Jelena Srnić</i>	217
M. Kostić Victimisation of the elderly	
<i>Marijana Šuleić</i>	221

CONFERENCE REVIEWS

Capacity-Building Workshop for Civil Society Monitoring of Prison Facilities	
<i>Jasmina Nikolić</i>	229

Reč urednica

Tokom 2011. i 2012. godine Viktimološko društvo Srbije realizovalo je projekat pod nazivom *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*. Ovaj projekat predstavljao je nastavak aktivnosti koje su članice Viktimološkog društva Srbije započele još 1996. godine, prvo u okviru Grupe za ženska prava Evropskog pokreta u Srbiji, a potom i u okviru Viktimološkog društva Srbije-VDS.¹ Na taj način, ovaj projekat predstavlja deo jedne dugoročne i kontinuirane aktivnosti Viktimološkog društva Srbije.

Projekat je imao za cilj da doprinese poboljšanju uslova života žena u Kazneno-popravnem zavodu (KPZ) za žene u Požarevcu, osnaživanju osuđenica, posebno onih koje su ranije trpele nasilje, i pružanju podrške u procesu njihove reintegracije. Uz to, cilj projekta bio je i jačanje kapaciteta zatvorskog osoblja za senzitivan odnos prema osuđenicama, posebno onima koje su bile žrtve nasilja, kao i produbljivanje već postojeće saradnje sa KPZ za žene i Upravom za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde i državne uprave Republike Srbije. Projekat su činile četiri ključne grupe aktivnosti: istraživanje uslova u zatvoru i nivoa poštovanja prava osuđenica, osnaživanje i jačanje ličnih kapaciteta osuđenica, razvijanje i realizovanje programa obuke za zapoštovane i zalaganje za poboljšanje uslova u zatvoru i (ukupan) adekvatan tretman žena žrtava nasilja.

U okviru projekta predviđeno je i objavljivanje jednog broja *Temide*, koji je posvećen temi žene i zatvor. U jednom broju radova koji slede izneti su rezultati istraživanja uslova u zatvoru, kao i rezultati drugih aktivnosti koje su sprovedene u okviru projekta. Pored toga, objavljeni su i radovi koji nisu proistekli iz ovog projekta, ali koji se bave temama koje su od značaja za ostvarivanje cilja projekta i ukupno podizanje svesti naučne, stručne i opšte javnosti o položaju žena u zatvoru i problemima sa kojima se suočavaju. Kroz te radove čitaoci mogu da se upoznaju sa položajem žena u zatvoru u Belgiji, Pravilima

¹ Grupa istraživačica okupljenih u Grupi za ženska prava Evropskog pokreta u Srbiji je 1997. godine, zajedno sa drugim istraživačima, aktivistima i praktičarima, od kojih su neki bili članovi i članice Jugoslovenskog viktimološkog društva, osnovala Viktimološko društvo Srbije (VDS).

Ujedinjenih nacija o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama (tzv. Bangkočka pravila), kao i sa dosadašnjim teorijskim saznanjima o homoseksualnim odnosima u ženskim zatvorima. Posebnu pažnju skrenule bismo i na prikaz radionice za izgradnju kapaciteta civilnog društva za monitoring zatvorskih ustanova, što može da bude od velike pomoći za dalji rad na praćenju uslova u zatvoru za žene, ali i drugim penitensijarnim ustanovama, kao i za razvijanje novih programa u radu sa zatvorskom populacijom.

Želimo da izrazimo zahvalnost Fondaciji Institut za otvoreno društvo, koji je finansijski podržao realizaciju ovog projekta, kao i objavljinje ovog broja *Temide*. Takođe, zahvaljujemo se Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu i Upravi za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde i državne uprave RS na pomoći, podršci i zajedničkom radu u ostvarivanju ciljeva projekta. Najzad, zahvaljujemo se i svim ženama u KPZ za žene, koje su bile spremne da učestvuju u istraživanju, koje su dolazile na radionice koje je VDS organizovalo i koje su bile spremne da svoje životne priče i probleme podele sa osobama koje su radile na realizaciji ovog projekta.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 7-22
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204007N
Originalni naučni rad

Female Offenders' Pathways to Prison in Belgium

AN NUYTIENS
JENNEKE CHRISTIAENS*

This paper examines some results of a research on female offenders' life histories and pathways to prison in Belgium. Women's pathways into crime will be presented and the connection of these pathways to their life histories will be explored. The study reveals that the greater part of the research population are adult-onset offenders. The authors argue that the importance of adult-onset pathways for female offenders might be explained by the emergence of (gendered) vulnerabilities within the women's lives, often accumulated not before adulthood.

Key words: women in prison, life histories, criminal careers, adult-onset offenders.

Introduction

For the past decade, women represent approximately 4% of the Belgian prison population. However, just as in other western countries (see e.g. McIvor, Burman, 2011; Morgan, Liebling, 2007), a rise of absolute numbers of imprisoned women is observed (Nuytiens, 2012).¹ The massive growth of the body of research on women in prison is probably one of the side effects of the rise of female imprisonment. In the USA research on women in prison has a longstanding tradition. Several studies have gained important insights on female pathways to prison (see e.g. Girshick, 1999; Maeve, 2000; McClellan et

* Dr An Nuytiens is a postdoctoral researcher at the Research group Crime & Society (CRiS), Department of Criminology, Vrije Universiteit Brussel (Belgium).
E-mail: an.nuytiens@vub.ac.be

Dr Jenneke Christiaens is a professor at the Research group Crime & Society (CRiS), Department of Criminology, Vrije Universiteit Brussel (Belgium).
E-mail: jenneke.christiaens@vub.ac.be

¹ We will not elaborate on possible explanations for this increase. We refer to other publications, such as Bloom et al. (2004) and McIvor and Burman (2011).

al., 1997; Sommers, 1996; Owen, Bloom, 1995). An important share of this work has focused on specific subgroups of female prisoners, such as Black women (see e.g. Richie, 1996) and native Hawaiian women (see e.g. Brown, 2006; Chesney-Lind, Rodriguez, 1983). Publications on female prisoners in Australia are numerous as well. Some leading scholars who have paid particular attention to women in Australian prisons are for example Rosemary Sheehan (see e.g. Sheehan, Flynn, 2007; Sheehan et al., 2007) and Patricia Easteal (see e.g. Easteal, 2001; 2010). The Department of Corrective Services of Western Australia regularly conducts research on the profile of women in prison. The most recent report within this area was published in 2009 (Government of Western Australia, 2009). Within the UK research on women in prison has been particularly emergent since the 1990's, with Pat Carlen (see e.g. Carlen, 1990; 1994; 1998; Carlen, Worrall, 2004) as one of the leading authors. More recently, several researchers within the UK such as Susan Batchelor (see e.g. Batchelor, 2005), Gill McIvor (see e.g. McIvor, 2004; McIvor, Burman, 2011) and Loraine Gelsthorpe (see e.g. Gelsthorpe, Morris, 2002) have paid specific attention to female offenders and prisoners. It is remarkable that quite a lot of these studies have been conducted in Scotland (see e.g. the Scottish Centre for Crime & Justice Research). In other European countries we observe a growing interest in the topic as well. For example, in the Netherlands, Anne-Marie Slotboom and colleagues published several articles on women in prison (see e.g. Slotboom, Bijleveld, 2007; Slotboom et al., 2008; 2011).

Despite this international tendency, Belgian research on female prisoners remains scant. In the media, in policy documents and in scholarly literature female prisoners are largely ignored. This might be explained by the fact that – in spite of the recent increase – the female prison population in Belgium remains relatively small (approx. 400-500). As a result, the stories behind the numbers remain unknown. In this contribution the qualitative profile of female prisoners in Belgium is explored. We will heavily draw on a recent PhD study on female prisoners' life histories and criminal careers (Nuytiens, 2011). Before we explore some results, we will elaborate on the methodology.

Methodology

The main aim of the PhD study was to gain insight in the life histories and the criminal pathways of women in prison, and in the way these two aspects are connected. In the first research phase we conducted autobiographical interviews with female prisoners in Flanders (the Dutch speaking part of Belgium). The main reasons to select this method are strongly related to two aspects of the study. First, the study was conducted from an inductive perspective. For this purpose, autobiographical interviews are suitable because they lack structure and leave respondents more freedom to narrate. Second, the study aimed at exploring how the women *experience* and *interpret* their life histories, rather than at charting ‘the’ life history. In other words, we were not seeking for ‘reality’ or ‘the truth’ but rather for the *construction* of reality by the women themselves (Burr, 2007; Flick, 2004).² A subjective perspective is crucial in order to understand the choices people make and the subjective factors that shape these choices. As Becker (2002: 80) stresses: “*To understand why someone behaves as he does you must understand how it looked to him, what he thought he had to contend with, what alternatives he saw open to him; you can understand the effects of opportunity structures, delinquent subcultures, social norms, and other commonly invoked explanations of behavior only by seeing them from the actor’s point of view.*” In order to gain insight in subjective experiences, autobiographical interviewing is an appropriate method.

We interviewed female offenders in prison because the initial focus of the study was on ‘persistent female offenders’. We expected to find quite a lot of female childhood-onset offenders who continued offending through adulthood within prison. We interviewed 41 women in the Flemish adult prisons that are accommodated with a women section (Antwerp, Bruges, Ghent and Hasselt). This means that we reached about 20% of the female prison population in Flanders.³ Within the female prison population in Flanders we maintained only two selection criteria: the women had to be

² Because of the inductive and constructivist perspective, our data analysis was primarily centred around the women’s narratives (the lives as told and interpreted by the women), and the criminal pathways are interpreted against the backdrop of the interviews.

³ In Belgium the amount of women in prison fluctuates between 400 and 500, of which approximately 200 are detained in Flanders (Nuytiens, 2011: 21). Through the course of our fieldwork in the 4 prisons we found 90 women who fitted our selection criteria. Of these 90 women we had to refuse 10 women because of security reasons, emotional instability or communication skills. It mostly concerned women who were interned as mentally ill. The other

Dutch speaking *and* convicted (we excluded prisoners held in preventive custody). As a result, respondents have very heterogeneous backgrounds for what concerns offences, criminal career and age. Respondents were aged between 20 and 69. The mean age was 39.8 years, which is slightly older than the mean age of the female prison population in Belgium (Nuytiens, 2008). Five women were interned as mentally ill, the others were convicted to a prison sentence ranging from 5 months to life.

In the second research phase, the criminal pathways throughout childhood and adulthood of all interviewed women were reconstructed. For this purpose we made use of several data: Youth Court case files, criminal records, and detention records of the prison administration. We also included 'self-reported' delinquency within these pathways. Occasionally, during the autobiographical interviews women revealed some (minor) offences that were not recorded by the police ('dark number'). In the discussion of our findings dark number is always included.

Adult-onset offenders

As opposed to our hypothesis, official pathway data show that most of the women are adult-onset offenders. This finding is confirmed by the interview data, where dark number is included. Only 7 of the 41 interviewed women committed at least one offence throughout childhood (childhood-onset offenders). In general it concerned shoplifting, often just once. Because we included self-reported offences as well, we can consider 34 women as 'true adult-onset offenders'.⁴ When we look at the age of first conviction of this group, it appears that quite often they are convicted for the first time not before they reach the age of 30. According to McGee and Farrington (2010) the population of adult-onset offenders consists of 'early adult-onset offenders' (first criminal conviction *before* 30th birthday) and 'late adult-onset offenders' (first criminal conviction *after* 30th birthday). Within our population of 34 adult-onset offenders we identified 18 early adult-onset offenders and 15 late adult-onset offenders (1 missing value).

80 women were contacted individually in prison. Of these 80 women, 43 agreed to participate. However, 2 interviews had to be ended because of emotional instability of the respondent.

⁴ McGee and Farrington (2010) argue that due to the problem of dark number, a third of the (male) adult-onset offenders would be *false adult-onset offenders*.

Within this qualitative study we did not aim at being representative. Yet we wondered why we found so little women with a youth offending history, and so many adult-onset offenders. First, women with a youth offending history might have learned to avoid police contacts and hence less frequently end up in prison. Second, selection effects *within* the prison population might have influenced our results. Women with a youth justice and / or youth offending history might be more reluctant to cooperate in our study.⁵ Third, the selection criteria might have distorted our results as well. For example, if we included women in preventive custody, or foreign women, our results maybe would be different.⁶ But finally, our results might as well be an accurate reflection of the female prison population (and maybe even the female offender population). The assumption that females start offending later in life than men, and that an adult-onset pathway is more common for female offenders than it is for males is increasingly put forward (see e.g. Block et al., 2010; Simpson et al., 2008). The large amount of adult-onset offenders in our population is in line with this literature. We believe that the importance of adult-onset pathways for female offenders might be explained by the emergence of (gendered) vulnerabilities within the women's lives, often accumulated not before adulthood.

Vulnerabilities and gendered life contexts

Individual, societal and relational vulnerability

The life history of every interviewed woman is unique. However, the inductive analysis of the interviews revealed several recurring themes within their lives. The lives of the women are characterised by vulnerabilities in one or more life domains. These vulnerabilities are situated on three levels: the individual level ('individual vulnerability'), the societal level ('societal vulnerability') and the relational level ('relational vulnerability'). Individual vulnerability is mainly reflected in three key topics: (1) low self-esteem and low sense of worth, (2) psychological problems and (3) addictions (alcohol, medication, illicit drugs). Societal vulnerability is in general reflected in the

⁵ Due to the abominable condition of databases and statistics of the Belgian administration, we could not fully exclude some kind of distortion in that sense.

⁶ Again, it is not possible to fully exclude this kind of distortion due to the state of Belgian statistics.

women's fragile position in society. The most important societal vulnerabilities are related to (1) education, (2) work and (3) finances, with an obvious strong link between these three domains.⁷

'Relational vulnerability' appears to be the central item within the majority of life histories. It is the most recurring topic, and it plays the most important role within the life history. Vulnerabilities situated at the same level, as well as vulnerabilities situated at different levels can mutually influence and reinforce each other (Nuytiens, 2012). Within this interactive process, relational vulnerability is the most important one as it often acts as a catalyst in a chain of negative life events. The interviews show that relational vulnerability is a two-sided concept. On the one hand the women are *literally* vulnerable within (caring and romantic) relationships because they are victimised (physically, emotionally and / or sexually) often repeatedly by caregivers and / or romantic partners. On the other hand the women are *figuratively* vulnerable as they are deprived from 'mutual empathic relationships' (Miller, 1976) with significant others, sometimes as a result of victimisation within these relationships.

Relational vulnerability as reflected in the narratives

Most women mention problematical relationships with several significant others in their lives: parents, lovers, friends and children. The difficult relationship with the parent(s) is reflected in the fact that women often consider themselves as an unwanted child (mostly by the mother). One of the respondents puts it like this: "*Throughout my childhood I struggled from one misery to the next misery. I was unwanted by mother. (...) She always gave me that message. Until today.*" Moreover, building a mutual empathic relationship with parents in many cases is hampered by the physical absence (e.g. death) or emotional absence (unavailability) of parents. Sometimes this is the result of the mother being overburdened by her own (marriage) problems. One woman says: "*I always had a quite good relationship with my mother, but I never went like: mum, I have this problem, and I don't know what to do. For us (me and my sisters) it was like: leave that woman alone. She has enough worries already. And that is why we never shared our worries or problems with her.*" Almost half

⁷ Due to limited space we will not elaborate on individual and societal vulnerability in this contribution.

of the interviewed women mention physical and / or sexual abuse during childhood. In most cases the perpetrators are parents or stepparents.

Negative experiences within romantic relationships is the most common aspect within the life histories. Despite the heterogeneity amongst respondents in individual characteristics, social background and criminal career, there appears to be one shared life experience: abusive romantic relationships. All but one experienced at least one such relationship in adulthood. The most mentioned problem is physical abuse, but quite a lot of women were mentally and / or sexually abused as well by their partner(s). Others experienced financial abuse. For example, some women were exploited by their partner (e.g. prostitution). The abusive partners as a rule are described as very dominant, jealous and restricting the woman's financial and physical freedom of movement. Some women never were allowed to go shopping alone or to have money: *"When I went to the supermarket, I had to send him a text message when I was ready. Then he came in and paid."* A typical aspect of domestic violence in its various forms is the controlling attitude of the abuser as a strategy (see e.g. Dobash, R.E., Dobash, R.P., 1998). Isolating the woman seems to be a purposive strategy in order to hide the scars of maltreatment, but also to prevent her from leaving (Coohey, 2007). Social contacts provide social control, and a shelter in case the woman wants to end the relationship. Hence, women who lack a solid social network are most vulnerable to domestic violence (Johnson, 1998, 42-43). The women in our research often lack a solid social network. One woman said: *"I don't have friends. This is why I depended so strongly on my boyfriend. When he left, there was nobody to go to."* Several women explicitly indicate that they lived an isolated life before their detention. This is often a consequence of the controlling attitude of their partner, as one of them noticed: *"(When I was married) I never had friends. No. Never. And when I talked to someone, he (my husband) assumed that I told them that he molested me. And than I was in big trouble. As a result, I never talked to anyone."* Sometimes the woman lost touch with her family as well. This disconnection often results from a problematical relationship during childhood. For many women, the relationship with their own children is also disturbed. Although 28 women had one or more living children,⁸ 11 of them already lived apart before their (current) detention.

⁸ 33 of the 41 women gave birth to at least one child. These 33 women together gave birth to 84 children. Six children died early (due to health problems, or due to child murder).

Several children were placed in foster care, due to e.g. addiction of the mother or conduct problems of the child.

Patterns of victimisation

Some women described a pattern of cumulative victimisation throughout the life course. The importance of early victimisation within these cumulative patterns are discussed in other works (see e.g. Giordano et al., 2006; Kruttschnitt, Macmillan, 2006). It is however not clear how these early experiences produce this specific pattern. Several hypotheses and explanations are put forward in the literature.

Based on the life histories of our population we believe that the deprivation of 'mutually empathic relationships' might be an important key to understand the continuity of relational vulnerability in general and victimisation in particular (Nuytiens, 2011). Being deprived from mutual empathic relationships in childhood makes women more vulnerable to abusive relationships later in life because (...) "*Lacking the experience of empathic connection, their search led them to the spurious safety of the familiar – that is, relationships in which the other person was unresponsive*" (...) (Sommers, 1996). In other words, negative relational experiences in childhood might affect choices for what concerns romantic relationships. For example, negative relationships in childhood can affect the tolerance of victimisation of abuse in adulthood. One women says about her abusive lovers: "*I think I tolerate them doing this to me because my mother did it to me as well, I don't know in fact.*" In this sense, a cycle of abusive relationships can be produced (Wesely, 2006). Sommers (1996) argues that mutually empathic relationships are one of the essential conditions to reach empowerment. Hence, lacking such relationships prevents women to become empowered. This is why it is not easy to break this cycle.

'Atypical' life histories

The disadvantageous profile of female prisoners is not surprising as it confirms numerous studies in other western societies (see e.g. Batchelor, 2005; Cardi, 2007; Easteal, 2001; Girshick, 1999; McIvor, 2004; Slotboom et al., 2008). Based on the results of these studies, we expected to hardly come across women who do not fit this 'negative' picture of women with multi-

problematic backgrounds. Some studies on female prisoners do mention that a very limited part of these women have unproblematic backgrounds. We however found quite a lot of these women. We identified more women than we expected who painted a positive picture of their childhood and did not mention childhood abuse or maltreatment. Above this, we identified several women who lived a rather 'normal' or 'average' life before their detention. Their lives were characterised by a stable work situation, a solid social network and the absence of addictions. It is remarkable that these 'atypical' or 'unexpected' life histories as a rule reflected only one vulnerability: abusive romantic relationships.

Female offending within the life context

By confronting the life history and criminal pathway for each woman, we explored how crime emerges within the life history. Because of the importance of adult-onset pathways, we will focus on adulthood.

The importance of abusive romantic relationships

The results show that the emergence of crime is strongly related to the vulnerabilities on several life domains. More specifically, three salient factors were revealed: (1) financial need, (2) addictions and (3) abusive romantic relationships. While the first two are not surprising because they reflect some well-known ideas of classical criminological theories, the third factor seems to be more gender specific. For the majority of women, abusive romantic relationships are crucial in the emergence of crime in adulthood. Quite a lot of women got involved in criminal activities because of their life partners. The life histories show that several women were manipulated or intentionally (ab) used to commit crime (together). The women usually were isolated, found themselves in unequal power situations and feared their partner. The women who live in such gendered life contexts strongly depend upon their partner.

The stories reveal a wide range of possible 'degrees of involvement', strongly linked with the abusive nature of the relationship. We will illustrate this with some examples. Several women committed offences with their partner, which were planned or initiated by their partner. One woman got involved in a murder case because her boyfriend was a hit man: "My boyfriend

appeared to be a hit man. He put together the whole conspiracy (...). And in the end I participated as well. I went ringing at the (victim's) door." A number of women wrongfully confessed offences committed by their partner in order to safeguard him: "I knew what he had done. And I said (to the police) that I did it. (...) I just said I did it so he could leave prison." (...) Another woman said: "My boyfriend was a drug dealer, he had this conditional prison sentence. When we got caught with drugs in our house, I said the drugs were mine because he had this conditional conviction." Others kept silent their partners' crimes, which led to a conviction for complicity: "My boyfriend and the other guy committed some armed robberies. (...) My boyfriend told me afterwards. So I knew, and I did not call the police. (...) I loved him so much that I was blind." Finally, some women were convicted because their abusive ex-partner tricked them. According to them, their ex-partner wants to intimidate the woman or aims at getting child custody. One woman said that her ex-husband started to torment her after their divorce: "I committed most of my offences because of him. And I was... stupid and naïve. Like: can you go to the pharmacy for me? I'd left him already, but yes... I went to pick up the prescription, went to the pharmacy, and by the time I got back the police was there already. (...) I didn't have a driver's licence, so... (...) Then, one time, shortly after I left him, he called me to cash his holiday allowance into my account. I did it, and six months later he reported to the police that I stole his money."

For some women the offences are directly connected to drug abuse and / or financial problems. However, even in these cases abusive relationships often play an intermediary or secondary role. Women who mention financial motives and / or drugs as essential in their pathway to offending, quite often refer to the importance of abusive romantic relationships in their pathway. For example: some women got involved in drug use and / or drug trafficking via their abusive partner. Others committed offences because their (violent and unemployed) partner spends the household money and there is no money left to feed the children. One of the respondents told us: "*I had a very bad life with my husband. I stood by him for 24 years. (...) We had seven children, and I still had to go out working. My husband was unemployed, he was too lazy to work. (...) My income was not sufficient. (...) And like that it started... I started to take things without paying. For my children*" (...). It is within these gendered life contexts that the role of romantic relationships in the emergence of female offending can be understood.

Women as active agents

Several researchers in other western societies agree that abusive romantic relationships are important in the understanding of female pathways to crime (see e.g. Cobbina et al., 2010; Gilfus, 1992; Haynie et al., 2005; Pollack, 2007; Richie, 1996; Sommers, 1996). Some of these (often feminist) scholars however don't consider women as active agents. We do not agree with authors who reduce women to passive victims of their life circumstances who are 'forced' into crime (see e.g. Richie, 1996), who refers to this as being 'compelled to crime'. Recognising the fact that relational vulnerability plays an essential role in the emergence of female offending, does not stand in the way of accepting that women are active participants in their life and make their own choices (see e.g. Ajzenstadt, 2009; Batchelor, 2005; Heidensohn, 1994). Most women in our research perceive themselves as active agents. They recognise their (sometimes maybe minimalised) share in their criminal activities, despite perceived manipulation or threats. Yet the life histories reveal that their 'freedom of choice' might be affected by the gendered life context. The accumulation of vulnerabilities throughout adulthood – often catalysed by relational vulnerability – results in the limitation of (real and perceived) options. This is what Anne Worrall (1999: 46) refers to as 'the path of narrowing options'.

For our respondents, choosing the 'criminal path' indeed appears to be mainly shaped by these limited options of choice. More specifically, the presence or absence of a solid social network, or at least how the woman *perceives* this, is essential within this process of choice. Often, women do not perceive alternative ways of action. They might feel that they can't count on anybody to solve their problem(s), which results in choosing the criminal path. In short, a life in isolation, and more specifically (the feeling of) being deprived from social contacts might explain why women in a precarious life context take the actual step towards crime.

Conclusion

Because Belgian research on female prisoners is scant, little is known about the life histories of these women and their pathways to prison. In this contribution we explored some results of a recent PhD study on female prisoners' life histories and criminal careers in Flanders. This small-scale research confirms other international studies which have shown that the life history of female prisoners is characterised by vulnerabilities on several domains. The most important one is relational vulnerability. The lack of mutual empathic relationships and the occurrence of abusive relationships throughout life, is the most recurring and important topic within the life histories. Within the pathways to crime abusive romantic relationships play the most important role. This might explain the importance of adult-onset pathways for female offenders. First, abusive romantic relationships mostly occur (or escalate) in adulthood. Second, it is often the *accumulation* of several vulnerabilities (in some cases 'catalysed' by abusive relationships) that leads to the emergence of criminal behaviour. Based on the life histories we can conclude that this accumulation usually emerges in adulthood.

The results indicate that life events and social context in adulthood matter. This contradicts theories postulating that criminal careers can be predicted solely based on childhood risk factors. Our research revealed that women with very diverse childhood backgrounds often cover the same pathway in adulthood. This might be explained by the importance of abusive romantic relationships in adulthood (Nuytiens, Christiaens, 2010), but more research is needed in order to explore this hypothesis.

References

- Ajzenstadt, M. (2009) The relative autonomy of women offenders' decision making. *Theoretical Criminology*, 2, pp. 201-225.
- Batchelor, S. (2005) 'Prove me the bam!': Victimization and agency in the lives of young women who commit violent offences. *Probation Journal*, 4, pp. 358-375.
- Becker, H. S. (2002) The Life History and the Scientific Mosaic. In: D. Weinberg (ed.) *Qualitative Research Methods*. Oxford: Blackwell Publishers, pp. 79-87.
- Block, C. R., Blokland, A. A. J., van der Werff, C., van Os, R. & Nieuwbeerta, P. (2010) Long-Term Patterns of Offending in Women. *Feminist Criminology*, 1, pp. 73-107.
- Bloom, B., Owen, B., Covington, S. (2004) Women Offenders and the Gendered Effects of Public Policy. *Review of Policy Research*, 1, pp. 31-48.
- Brown, M. (2006) Gender, ethnicity, and offending over the life course: women's pathways to prison in the Aloha State. *Critical Criminology*, 2, pp. 137-158.
- Burr, V. (2007) *Social constructivism*. Londen: Routledge.
- Cardi, C. (2007) Le contrôle social réservé aux femmes: entre prison, justice et travail social. *Déviance et Société*, 1, pp. 3-23.
- Carlen, P. (1990) *Alternatives to women's imprisonment*. Milton Keynes: Open University Press.
- Carlen, P. (1994) Why study women's imprisonment? Or anyone else's? *British Journal of Criminology*, 34, pp. 131-140.
- Carlen, P. (1998) *Sledgehammer. Women's Imprisonment at the Millennium*. Hampshire: Macmillan Press.
- Carlen, P., Worrall, A. (2004) *Analysing Women's Imprisonment*. Cullompton: Willan Publishing.
- Chesney-Lind, M., Rodriguez, N. (1983) Women Under Lock and Key: A View from the Inside. *The Prison Journal*, 2, pp. 47-65.
- Cobbina, J. E., Huebner, B. M., Berg, M. T. (2010) Men, women, and post-release offending: an examination of the nature of the link between relational ties and recidivism. *Crime & Delinquency*, 10, pp. 1-31.
- Coohey, C. (2007) The relationship between mothers' social networks and severe domestic violence: A test of the social isolation hypothesis. *Violence and Victims*, 4, 503-512.

- Dobash, R. E. & Dobash, R. P. (1998) Violent Men and Violent Contexts. In: R. E. Dobash, R. P. Dobash, (eds.) *Rethinking violence against women*. Thousand Oaks: Sage Publications, pp. 141-168.
- Easteal, P. (2001) Women in Australian prisons: the cycle of abuse and dysfunctional environments. *The Prison Journal*, 1, pp. 87-112.
- Easteal, P. (2010) *Woman and the law in Australia*. Sydney: LexisNexis.
- Flick, U. (2004) Constructivism. In: U. Flick, E. von Kardoff, I. Steinke (eds.) *A Companion to Qualitative Research*. London: Sage, pp. 88-94.
- Gelsthorpe, L., Morris, A. (2002) Women's imprisonment in England and Wales: A penal paradox. *Criminal Justice*, 3, pp. 277-301.
- Gilfus, M. (1992) From Victims to Survivors to Offenders: Women's Routes of Entry and Immersion into Street Crime. *Women & Criminal Justice*, 1, pp. 63-89.
- Giordano, P. C., Deines, J. A., Cernkovich, S. A. (2006) In and Out of Crime. A Life Course Perspective on Girls' Delinquency. In: K. Heimer, C. Kruttschnitt (eds.) *Gender and Crime. Patterns of victimization and offending*. New York: New York University Press, pp. 17-40.
- Girshick, L. B. (1999) *No safe haven. Stories of women in prison*. Boston: Northeastern University Press.
- Government of Western Australia, Department of Corrective Services (2009) *Profile of Women in Prison 2008. Final Report*. Perth: Strategic and Executive Services, Strategic Planning and Review Branch.
- Haynie, D. L., Giordano, P. C., Manning, W. D., Longmore, M. A. (2005) Adolescent romantic relationships and delinquency involvement. *Criminology*, 1, pp. 177-210.
- Heidensohn, F. (1994) Gender and Crime. In: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (eds.) *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford: Clarendon, pp. 997-1039.
- Johnson, H. (1998) Rethinking Survey Research on Violence Against Women. In: R. E. Dobash, R. P. Dobash (eds.) *Rethinking violence against women*. Thousand Oaks: Sage Publications, pp. 23-51.
- Kruttschnitt, C., Macmillan, R. (2006) The Violent Victimization of Women. A Life Course Perspective. In: K. Heimer, C. Kruttschnitt (eds.) *Gender and crime. Patterns in victimization and offending*. New York: New York University Press, pp. 139-170.
- Maeve, M. K. (2000) Speaking unavoidable truths: understanding early childhood sexual and physical violence among women in prison. *Issues in Mental Health Nursing*, 5, pp. 473-498.

-
- McClellan, D. S., Farabee, D., Crouch, B. M. (1997) Early victimization, drug use, and criminality. A comparison of male and female prisoners. *Criminal justice and behavior*, 4, pp. 455-476.
- McGee, T. R., Farrington, D. P. (2010) Are there any true adult-onset offenders? *British Journal of Criminology*, 3, pp. 530-549.
- McIvor, G. (2004) *Women who offend*. Londen: Jessica Kingsley Publishers.
- McIvor, G., Burman, M. (2011) *Understanding the drivers of female imprisonment in Scotland. Report n°02/2011*. Glasgow / Stirling: The Scottish Centre for Crime & Justice Research.
- Miller, J. B. (1976) *Toward a new psychology of women*. Boston: Beacon Press.
- Morgan, R., Liebling, A. (2007) Imprisonment: an expanding scene. In: M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner (eds.) *The Oxford Handbook of Criminology*. Oxford: Oxford University Press, pp. 1100-1138.
- Nuytiens, A. (2008) Het profiel van vrouwen in de gevangenis. *Panopticon*, 4, pp. 40-50.
- Nuytiens, A., Christiaens, J. (2010) Trajecten van vrouwelijke gedetineerden. Weinig jeugddelinquenten, veel late starters. *Tijdschrift voor Criminologie*, 4, pp. 394-410.
- Nuytiens, A. (2011) *Small numbers, big problems. Het levensverhaal en (jeugd) delinquent traject van vrouwelijke gedetineerden*. Brussel: VUB Press.
- Nuytiens, A. (2012) Het levensverhaal en (jeugd)delinquent traject van vrouwelijke gedetineerden. *Fatik*, 134, pp. 20-31.
- Owen, B., Bloom, B. (1995) Profiling women prisoners: findings from national surveys and a California sample. *The Prison Journal*, 2, pp. 165-185.
- Pollack, S. (2007) "I'm Just Not Good in Relationships". Victimization Discourses and the Gendered Regulation of Criminalized Women. *Feminist Criminology*, 2, pp. 158-174.
- Richie, B. E. (1996) *Compelled to crime: the gender entrapment of battered black women*. New York: Routledge.
- Sheehan, R. J., Flynn, C. A. (2007) Women prisoners and their children. In: R. Sheehan, G. McIvor, C. Trotter, (eds.) *What Works with Women Offenders*. Cullompton: Willan Publishing, pp. 214-239.
- Sheehan, R., McIvor, G., Trotter, C. (2007) *What Works with Women Offenders*. Cullompton: Willan Publishing.
- Simpson, S. S., Yahner, J.L., Dugan, L. (2008). Understanding Women's Pathways to Jail: Analysing the Lives of Incarcerated Women. *The Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 1, pp. 84-108.

An Nuytiens, Jenneke Christiaens

Slotboom, A.-M., Bijleveld, C. (2007) Wat er in je hoofd en je hart zit weet niemand. *Gedetineerde vrouwen in Nederland. Justitiële Verkenningen*, 4, pp. 72-88.

Slotboom, A.-M., Bijleveld, C., Day, S., Van Giezen, A. (2008) *Gedetineerde vrouwen in Nederland. Over import- en deprivatiefactoren bij detentieschade*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid.

Slotboom, A.-M., Kruttschnitt, C., Bijleveld, C., Menting, B. (2011) Psychological well-being of incarcerated women in the Netherlands: Importation or deprivation? *Punishment & Society*, 2, pp. 176-197.

Sommers, E. K. (1996) *Voices from within. Women who have broken the law*. Toronto: University of Toronto Press.

Wesely, J. K. (2006) Considering the Context of Women's Violence. Gender, Lived Experiences, and Cumulative Victimization. *Feminist Criminology*, 4, pp. 303-328.

Worrall, A. (1999) Troubled or Troublesome? Justice for Girls and Young Women. In: B. Goldson (ed.) *Youth Justice: Contemporary Policy and Practice*. Aldershot: Ashgate, pp. 28-50.

AN NYTIENS
JENNEKE CHRISTIAENS

Put žena izvršiteljki krivičnih dela do zatvora u Belgiji

Ovaj rad se bavi rezultatima istraživanja ličnih istorija žena izvršiteljki i putem koji ih je doveo do zatvora u Belgiji. Biće prezentovani putevi žena u kriminal i istraženo kako su ti putevi povezani sa ličnim istorijama ovih žena. Istraživanje je pokazalo da je veći deo ispitivane populacije počeo da se bavi kriminalom u odrasлом (zrelom) dobu. Autorke ukazuju da bi veliki broj prestupnica u odrasлом dobu mogao biti objašnjen pojavom rodnih vulnerabilnosti u toku života tih žena, koje se obično ne akumuliraju pre odraslog doba.

Ključne reči: žene u zatvoru, lične istorije, kriminalna karijera, prestupnici u odrasлом dobu.

Žene i zatvor

TEMIDA
Decembar 2012, str. 23-44
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204023C
Originalni naučni rad

Žene u zatvoru u Srbiji: uslovi za život osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu

SANJA ĆOPIĆ
BEJAN ŠAĆIRI*

Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu jedina je ustanova u Srbiji u kojoj kaznu klišenja slobode izdržavaju osobe ženskog pola. Kako bi se došlo do saznanja o tome kakvi su uslovi za izdržavanje kazne zatvora u ovoj ustanovi, Viktimološko društvo Srbije je tokom 2011. i 2012. godine sprovedo akcionalno istraživanje. Podaci su prikupljeni posmatranjem uslova u zatvoru i ispitivanjem, primenom intervjua, koji su vođeni sa osuđenicama i sa zaposlenima u ovoj ustanovi. Dobijeni podaci analizirani su primenom kvalitativnog i kvantitativnog metoda. Cilj ovog rada je da predstavi rezultate istraživanja koji se odnose na uslove za život osuđenica. Podaci su analizirani u svetlu Zakona o izvršenju krivičnih sankcija RS i Pravila UN o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama (tzv. Bangkočka pravila).

Ključne reči: zatvor, žene, uslovi za život, akcionalno istraživanje, Srbija.

Uvod

Kako je navedeno u Rezoluciji Saveta Evrope 1663 iz 2009. godine pod nazivom *Žene u zatvoru*,¹ broj žena u zatvorima u Evropi je u porastu, ali uprkos tome, žene i dalje čine mali deo ukupne zatvorske populacije. S druge

* Dr Sanja Ćopić je naučna saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i istraživačica i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije. E-mail: scopic@eunet.rs.

Bejan Šaćiri je istraživač u Viktimološkom društvu Srbije i doktorand na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu na Odseku za psihologiju. E-mail: bejansaciri@yahoo.com.

¹ Tekst Rezolucije dostupan je na internet stranici Parlamentarne skupštine Saveta Evrope <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta09/ERES1663.htm>, stranici pristupljeno 14. februara 2013. godine.

strane, kako stoji u preambuli Pravila Ujedinjenih nacija o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama (tzv. Bangkočka pravila) iz 2010. godine², zatvori su građeni po meri muškaraca, što vodi zanemarivanju specifičnih potreba žena. Ovaj trend uočava se i u Srbiji. Kada se posmatraju podaci o protoku osuđenih i prekršajno kažnjenih žena, uočava se da su 2007. godine na izdržavanje kazne zatvora primljene 233 osuđene i prekršajno kažnjene žene, 2008. godine – 232, 2009. godine – 297, 2010. godine – 239, a 2011. godine – 282 žene.³ Dok je broj žena primljenih na izdržavanje zatvorske kazne bio gotovo isti tokom 2007. i 2008. godine, u 2009. godini beleži se nagli porast ovog broja i to za 27% u odnosu na 2007. godinu; 2010. godine dolazi do pada broja žena primljenih na izdržavanje kazne zatvora, da bi se 2011. godine ponovo zabeležio nagli skok i to za 18% u odnosu na 2010. godinu i za 21% u odnosu na 2007. godinu. Pa ipak, kako pokazuju godišnji izveštaji Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde i državne uprave Republike Srbije, u periodu od 2007. do 2011. godine žene su u proseku činile oko 2% ukupne zatvorske populacije (što uključuje krivično i prekršajno kažnjena lica i lica u pritvoru), odnosno oko 3% ukupnog broja lica osuđenih za krivična dela koja su se nalazila na izdržavanju kazne zatvora.⁴ Pri tome, jedina ustanova u Srbiji u kojoj se izvršava kazna lišenja slobode izrečena punoletnim ženama i starijim maloletnicama je Kazneno-pravni zavod za žene u Požarevcu (u daljem tekstu KPZ za žene). U ovu ustanovu smeštaju se kako žene koje su kažnjene zbog izvršenog krivičnog dela, tako i one kojima je kazna zatvora izrečena zbog prekršaja.

Kazna lišenja slobode je sama po sebi punitivnog karaktera, pa država ne bi trebalo položaj osuđenih lica, posebno onih koji se svrstavaju u kategoriju naročito ranjivih, u koju spadaju žene, dodatno da otežava lošim uslovima života u ustanovama u kojima se kazna izdržava (Association for the prevention of torture, 2004: 137). Drugim rečima, odgovarajući uslovi za život u kazne-no-popravnim zavodima ključni su preduslov za obezbeđivanje poštovanja

² Tekst Bangkočkih pravila dostupan je na <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf>, stranici pristupljeno 14. februara 2013. godine.

³ Podaci o protoku osuđenih i prekršajno kažnjenih žena u toku godine dostupni su u godišnjim izveštajima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde i državne uprave RS, koji su dostupni na <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/izvestaji-i-statistika/> pristupljeno 14. februara 2013. godine.

⁴ Podaci su dostupni u godišnjim izveštajima Uprave za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde i državne uprave RS, koji se mogu naći na interent stranici Uprave <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/izvestaji-i-statistika/> pristupljeno 14. februara 2013. godine.

dostojanstva i ličnosti osuđenih lica, pa su države dužne da postupaju u skladu sa obavezama koje su preuzele potpisivanjem dokumenata kojima se postavljaju osnovni standradi u postupanju sa licima lišenim slobode. U cilju dolaženja do saznanja o tome kakvi su uslovi za izdržavanje kazne zatvora u jedinom ženskom zatvoru u Srbiji, Víktimološko društvo Srbije je tokom 2011. i 2012. godine, u okviru projekta *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*⁵, radio na praćenju (monitoringu) uslova u KPZ za žene. U tom cilju sprovedeno je akcione istraživanje uslova za izdržavanje kazne lišenja slobode u ovoj ustanovi i nivoa poštovanja prava osuđenica.

Cilj ovog rada je da predstavi rezultate istraživanja koji se tiču uslova za život osuđenica u KPZ za žene. U radu će biti izneti rezultati istraživanja koji se odnose na arhitektonsko rešenje zavoda, kapacitet zavoda, klasifikaciju osuđenica, kao i na smeštaj, ishranu i higijenu.⁶ Podaci do kojih se došlo analizirani su u svetlu Zakona o izvršenju krivičnih sankcija RS (u daljem tekstu ZIKS)⁷ i Pravila Ujedinjenih nacija o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama (u daljem tekstu Bangkočka pravila).

○ istraživanju

Predmet istraživanja bili su uslovi u KPZ za žene u Požarevcu i nivo poštovanja prava osuđenica. Istraživanje je za cilj imalo dolaženje do saznanja o tome kakvi su uslovi za izdržavanje kazne lišenja slobode u jedinom zatvoru za žene u Srbiji i da li se i u kojoj meri poštuju prava osuđenica u ovoj ustanovi. S obzirom da je ovo akcione istraživanje bilo u funkciji praćenja (monitoringa) uslova u zatvoru za žene, ujedno smo nastojali da uočimo promene do kojih je došlo tokom posmatranog perioda (april 2011-decembar 2012. godine). Podaci su prikupljeni putem posmatranja uslova u KPZ za žene tokom obilazaka ove ustanove i putem ispitivanja, primenom intervjua. Intervjui su vođeni sa osuđenicama i sa zaposlenima u ovoj ustanovi.

Obilasci KPZ za žene i posmatranje uslova u njemu realizovani su u dva navrata: na početku (aprila 2011. godine) i na kraju (decembra 2012. godine)

⁵ Projekat je finansirala Fondacija Institut za otvoreno društvo.

⁶ Podaci koji se tiču tretmana osuđenica i poštovanja njihovih prava predmet su rada Sanje Ćopić, Ljiljane Stevković i Bejana Šaćirija, koji je objavljen u ovom broju Temide, str. 45-71.

⁷ Službeni glasnik RS, br. 85/05, 72/09 i 31/11.

posmatranog perioda, odnosno realizacije projekta. U obilascima je učestvovalo ukupno devet osoba iz Vikičimološkog društva Srbije,⁸ koje su na osnovu posmatranja, a imajući u vidu unapred pripremljene smernice za posmatranje, sačinile izveštaje o stanju u KPZ za žene. Ovi izveštaji su, zajedno sa drugim podacima, analizirani primenom kvalitativne metode.

Intervjui sa osuđenicama vođeni su u KPZ za žene u periodu maj-jun i oktobar-novembar 2011. godine i tokom maja i septembra 2012. godine. Intervjuisano je ukupno 115 žena, što čini blizu polovine prosečnog broja osuđenica koje su se nalazile na izdržavanju kazne zatvora tokom 2011. i 2012. godine.⁹ Pri tome, tokom 2011. godine intervjui su vođeni sa 58, a tokom 2012. godine sa 57 osuđenica. Za vođenje intervjeta korišćen je polustruktuiran upitnik,¹⁰ a intervjui su vođeni po principima feminističke metodologije.¹¹ Tokom

⁸ U obilascima su učestvovali volonteri i volonterke Vikičimološkog društva Srbije, koordinatorke i rukovoditeljka službe za žrtve Vikičimološkog društva Srbije *VDS info i podrška žrtvama*: Jasmina Nikolić, Mirjana Tripković, Sanja Ćopić, Bejan Šaćiri, Nikola Petrović, Tamara Kljajić, Jelena Srnić, Ljiljana Stevković i Natalija Cecelja. Prvi put zavod je obišlo osam osoba, a drugi put dve osobe, pri čemu je jedna osoba zavod obišla i prvi put (Jasmina Nikolić), dok druga (Mirjana Tripković) nije bila u prvoj poseti zavodu. Sve osobe koje su isle u obilazak KPZ za žene, a koje su kasnije vodile i intervjuje sa osuđenicama, a neke od njih i sa zaposlenima u KPZ za žene, prethodno su prošle jednodnevnu obuku. Obuka je organizovana u formi radionice na kojoj su prisutni upoznati sa projektom *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*, potom sa praćenjem uslova u zatvoru i načinom na koji će se to realizovati. Tokom radionice oni su, između ostalog, upoznati sa načinom izvršenja kazne lišenja slobode, međunarodnim i evropskim standardima i Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija RS, kao i sa *Protokolom za posmatranje tokom obilaska zatvora za žene i Upitnikom za vođenje intervjeta sa osuđenicama u KZP za žene u Požarevcu*. Radionica je organizovana u Beogradu 13. aprila 2011. godine.

⁹ Prosečan broj osuđenica tokom 2011. i 2012. godine bio je 244, pa uzorak osuđenica obuhvaćenih istraživanjem iznosi 47,1% od prosečnog broja osuđenica koje su bile na izdržavanju kazne zatvora u toku navedenog perioda.

¹⁰ Pored opštih podataka o ispitanici, upitnik je sadržao pitanja o uslovima vezanim za smeštaj, ishranu, higijenu, zdravstvenu zaštitu, radno angažovanje, mogućnost formalnog i neformalnog obrazovanja, potom, o slobodnim aktivnostima i rekreaciji, socijalnim kontaktima, postupanju zatvorskog osoblja prema osuđenicama, disciplinskom kažnjavanju, diskriminaciji u zatvoru, kao i o tome da li su žene upoznate sa različitim oblicima pomoći i podrške u zatvoru i da li i u kojoj meri koriste dostupne oblike pomoći i podrške.

¹¹ Nekoliko je ključnih elemenata koji čine jedno istraživanje feminističkim: izbor predmeta istraživanja, istraživački proces, odnos između istraživača i istraživanih i praćenje subjektivnog iskustva istraživača. Feminističko istraživanje je istraživanje o ženama, od strane žena i za žene (Stanely i Wise, prema Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović i Kostić, 2009: 83). Njega karakteriše akcioni karakter i nastojanje da se radi na osnaživanju ispitanica kako bi se postigle određene promene. U odnosu između istraživača i istraživanog nema hijerarhije, ali se zadržava kontrola. Za prikupljanje podataka koriste se kvalitativne ili kombinacija

intervjua, osuđenice su bile informisane o službi za žrtve Viktimološkog društva Srbije *VDS info i podrška žrtvama* i oblicima podrške koju služba nudi, načinu na koji mogu da joj se obrate, a ostavljeni su im i kontakt podaci Viktimološkog društva Srbije.¹² Uz to, one su ohrabrivane da informaciju o službi za žrtve Viktimološkog društva Srbije daju i drugim osuđenicama. Za obradu podataka koji su prikupljeni intervjuima sa osuđenicama korišćen je program SPSS 18.0. Podaci su obrađeni metodom deskriptivne statistike, a odgovori na pojedina otvorena pitanja obrađeni su primenom kvalitativne metode.

Intervjui sa zaposlenima vođeni su takođe u dva navrata: u junu 2011. godine i u decembru 2012. godine u prostorijama KPZ za žene u Požarevcu. Intervjui su vođeni na osnovu prethodno pripremljenih polustruktuiranih upitnika, koji su više služili kao smernice za razgovor sa ispitanicama/ispitanicima i koji su bili prilagođeni ispitanicima zavisno od mesta na kome su zaposleni. Podaci su analizirani primenom kvalitativne metode.

Opis uzorka

S obzirom da su ispitivanjem bile obuhvaćene kako osuđenice u KPZ za žene, tako i zaposleni u ovoj ustanovi, u daljem tekstu ćemo dati opis oba uzorka.

Uzorak osuđenica

Ispitivanjem je bilo obuhvaćeno ukupno 115 žena koje su se tokom 2011. i 2012. godine nalazile na izdržavanju kazne zatvora u KPZ za žene u Požarevcu. Ispitano je 15 žena (13,0%) iz otvorenog, 53 (46,1%) iz poluotvorenog i 47 (40,9%) iz zatvorenog odeljenja KPZ za žene. Među ispitanim osuđenicama bile su i tri žene koje su se u trenutku intervjeta nalazile u smeštaju za trudnice i majke s decom (dve trudnice i jedna porodilja). Ovakva struktura uzorka odražavala je ukupnu strukturu osuđenica posmatrano prema vrsti tretmana.

kvantitativnih i kvalitativnih metoda, a istraživački instrument je prilagođen predmetu istraživanja. Najzad, ova istraživanja karakteriše beleženje subjektivnog iskustva istraživača, što omogućava praćenje promena u sebi i drugima (Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović i Kostić, 2009: 82-85).

¹² O konkretnim vidovima pomoći i podrške koji su pružani osuđenicama tokom realizacije projekta *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene koje se nalaze u zatvoru* videti tekst Jasmine Nikolić i Mirjane Tripković, koji je objavljen u ovom broju Temide, str. 105-124.

Najzastupljeniju starosnu kategoriju u uzorku činile su ispitanice od 26 do 33 godine i ispitanice od 50 do 60 godina – po 29 (25,2%); slede ispitanice starosti od 34 do 41 i 42 do 49 godina – po 21 ispitanica (18,3%). Osam žena (7,0%) iz uzorka bilo je starije od 60 godina, a 7 (6,1%) je bilo iz starosne kategorije od 18 do 25 godina.

U pogledu obrazovne strukture, dobijeni podaci pokazuju da 42 ispitanice (36,5%) imaju završenu srednju školu ili zanat, a 31 (27,0%) ima završenu osnovnu školu. U uzorku je bilo i žena koje su prekinule pohađanje škole pre navršenih osam razreda osnovne škole – njih 15 (13,0%), a 8 žena (7,0%) nije uopšte pohađalo školu. S druge strane, 10 žena (8,7%) iz uzorka ima fakultetsku diplomu, a 9 (7,8%) ima završenu višu ili visoku školu.

Pre dolaska na izdržavanje kazne, 78 ispitanica (67,8%) bilo je zaposleno. Pri tome, 43 žene bile su u stalnom radnom odnosu, dok je njih 35 radilo povremeno ili privremeno. Uz to, 34 žene (29,6%) bile su nezaposlene, dve (1,7%) su bile u penziji, a jedna žena (0,9%) je rekla da je studentkinja.

Više od polovine žena – 64 (55,6%) je, pre dolaska u zatvor, živelo sa intimnim partnerom, bilo u braku – njih 38, bilo u vanbračnoj zajednici – 26 žena. Uz to, 22 žene (19,1%) bile su razdvojene ili razvedene, 15 (13,0%) neudatih, dok je njih 14 (12,2%) reklo da su udovice. Ukupno 92 žene (80,0%) iz ispitanog uzorka imaju decu, dok njih 23 (20,0%) nema decu.

Najveći deo ispitanih osuđenica (84 ili 73,0%) je srpske nacionalnosti. Uz to, 16 žena (13,9%) je romske, 8 (7,0%) mađarske i po jedna žena (0,9%) hrvatske, albanske i rumunske nacionalne pripadnosti. Pored toga, u ispitanom uzorku bile su i tri (2,6%) strane državljanke (po jedna Kineskinja, Čehinja i Nemica). Za jednu ženu (0,9%) nema podataka o nacionalnoj pripadnosti.

Od ukupnog broja ispitanih žena, 53 (46,0%) su u zatvoru bile zbog krivičnog dela ubistva, pri čemu je njih 30 bilo osuđeno zbog saučesništva u izvršenju krivičnog dela ubistva, dok su 23 žene bile osuđene kao izvršiteljke ovog krivičnog dela. Uz to, 19 žena (16,5%) bilo je osuđeno zbog krivičnog dela proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga, 16 (13,9%) zbog krađe, 14 (12,2%) zbog razbojništva, 6 (5,2%) zbog nasilja u porodici, 4 (3,5%) zbog krivičnog dela prevare, dok su tri žene (2,6%) osuđene zbog trgovine ljudima.

Kada je reč o dužini izrečene kazne za učinjena krivična dela, 40 žena iz ispitanog uzorka (34,8%) osuđeno je na kaznu zatvora u trajanju od jedne do tri godine, 21 (18,3%) je osuđena na kaznu zatvora od 5 do 10 godina, 20 (17,4%) na zatvorsku kaznu preko 10 godina, a po 17 žena (14,8%) na kaznu u trajanju od 3 do 5 godina, odnosno na kaznu zatvora do jedne godine.

Uzorak zaposlenih

Prema podacima dobijenim marta 2011. godine u KPZ za žene u Požarevcu, ova penitensijarna ustanova ima 84 zaposlena lica: 41 u službi za obezbeđenje, 20 u službi za opšte poslove, 11 u službi za tretman, 8 u službi za obuku i upošljavanje i 4 u ambulanti. Posmatrano prema polnoj strukturi, uočava se da dve trećine zaposlenih čine žene – 60 ili 71,4% – dok su 24 zaposlena muškog pola. Pri tome, najveći broj muškaraca zaposlen je u službi za obezbeđenje – njih 17.

Imajući u vidu datu strukturu zaposlenih, za potrebe istraživanja napravljen je prigodan uzorak tako da budu obuhvaćene sve službe zastupljane u ovoj ustanovi. Tokom 2011. godine intervjuji su vođeni sa ukupno 11 zaposlenih lica i to: sa upravnicom KPZ za žene i njenim zamenikom, načelnicama službe za tretman i službe za obuku i upošljavanje, nadzornicom službe za obezbeđenje, sa po dve vaspitačice i komandirice, lekarkom opšte prakse i medicinskom sestrom. Na kraju 2012. godine intervjuji su ponovljeni sa licima koja se nalaze na istim pozicijama, pri čemu su intervjuji vođeni samo sa po jednom vaspitačicom i komandiricom. Uz to, iste osobe su se u ponovljenom intervjuju nalazile na mestu upravnice zavoda, zamenika upravnice, načelnica službi za tretman i za obuku i upošljavanje, kao i na mestu nadzornice službe za obezbeđenje. U ostalim slučajevima ispitanice su bile druge osobe ali na istim pozicijama kao i one koje su bile intervjuisane 2011. godine – lekar opšte prakse, medicinska sestra, vaspitačica i komandirica.

Uslovi za život u ženskom zatvoru

U ovom delu biće izneti rezultati istraživanja uslova u KPZ za žene koji se odnose na arhitektonsko rešenje zavoda, kapacitet zavoda, klasifikaciju osuđenica, kao i na uslove za život, odnosno smeštaj, ishranu i higijenu. Pri tome, prvo će biti dat opis stanja, a potom i šta o uslovima za život u KPZ za žene misle osuđenice sa kojima su vođeni intervjuji.

Arhitektonsko rešenje KPZ za žene Požarevcu

Kazneno-popravni zavod za žene smešten je u Požarevcu. To je jedina ustanova u Srbiji u kojoj se izvršava kazna lišenja slobode izrečena punoletnim ženama i starijim maloletnicama. Prema odredbama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, KPZ za žene je ustanova poluotvorenog tipa, pa, kako stoji u članu 14 ZIKS, u ovoj vrsti ustanova osnovnu prepreku za bekstvo čini služba za obezbeđenje. Međutim, podaci do kojih se došlo istraživanjem pokazuju da se delovi smeštaja u kome se smeštaju osuđenice koje su razvrstane u poluotvoreni i otvoreni tretman i dalje nalaze iza zidova i drugih vidova obezbeđenja, što nije u skladu sa odredbama ZIKS i evropskim i međunarodnim standardima.

U zatvorskem krugu nalaze se dve zgrade za smeštaj osuđenica, trpezarija, zgrada u kojoj se ostavljaju stvari prilikom prijema osuđenice na izdržavanje kazne, radni pogon, magacin, zgrada u kojoj je ambulanta sa stacionarom, kao i deo za smeštaj trudnica i majki sa decom i prostorijom za porodične posete. Zgrade su dosta stare, sive, jednolične i deluju oronulo. Glavna zgrada za smeštaj osuđenica datira još s kraja 19. veka (1874), pa je u dosta lošem stanju tako da je neophodna sanacija. S tim u vezi, kako su naveli upravnica zavoda i njen zamenik, napravljen je projekat sanacije glavne smeštajne zgrade, shodno kome je potrebno da se prvo sanira krov, a potom da se etapno sređuju delovi zgrade.¹³ Drugi objekti u zatvorskem krugu su nešto novijeg datuma te nisu u toj meri oronuli, a vidi se da su uloženi naporci da se krečenjem fasade oni, koliko je to moguće, upristoje. Dvorište je lepo uređeno, a za njegovo održavanje zadužene su osuđenice. Međutim, primećuje se da su betonske staze oko zgrada u dosta lošem stanju. Najzad, u dnu zatvorskog kruga je teren sa koševima gde osuđenice provode slobodno vreme, ali bi i on trebalo da se renovira. Ono što se čini pozitivnim pomakom, kako je u intervjuu u decembru 2012. godine rekao zamenik upravnice KPZ za žene, je da su dobijena sredstva za uređenje kruga, da je materijal nabavljen i da se čekaju povoljnije vremenske prilike da se počne sa radovima na sređivanju zavodskog kruga.

¹³ S tim u vezi trebalo bi pomenuti da je tokom 2012. godine biblioteka izmeštena, da se sala za slobodne aktivnosti (tzv. vezera), kao i sala za predstave manje koriste jer se nalaze u delu zgrade koji je potrebno što pre rekonstruisati jer boravak većeg broja ljudi u njima ugrožava bezbednost.

Kapacitet KPZ za žene

KPZ za žene u proseku ima za oko 40% više osuđenica u odnosu na realne kapacitete. Tako KPZ u proseku ima između 200 i 240 osuđenica,¹⁴ dok je realni kapacitet zavoda oko 170-180 lica. Ovi podaci govore o tome da se ženski zatvor suočava sa problemom prenaseljenosti, što stvara niz drugih teškoća u pogledu organizovanja života i rada žena tokom izdržavanja kazne lišenja slobode. Zbog prenaseljenosti, u sobe se smešta veći broj žena, što rezultira nedostatkom prostora, tako da u ovoj ustanovi nije u potpunosti ispoštovan standard postavljen članom 67 ZIKS da na svaku osuđenicu treba da dođu po četiri kvadratna i osam kubnih metara prostora. Mogući način rešavanja ovog problema zaposleni sa kojima su vođeni intervjuji vide u široj primeni alternativnih sankcija, posebno u slučaju kratkih kazni. U prilog tome govori i podatak da je 31. maja 2011. godine od ukupno 206 osuđenica njih 77 (37,4%) imalo kazne kraće od jedne godine.

Klasifikacija osuđenica

KPZ za žene je ustanova poluotvorenog tipa u kojoj postoje otvoreno, poluotvoreno i zatvoreno deljenje, a razlikuju se prema stepenu obezbeđenja i načinu postupanja sa osuđenicama (čl. 14 i 16 ZIKS). U cilju ostvarivanja programa postupanja, osuđenice se razvrstavaju u odgovarajući tretman prema zakonom predviđenim kriterijumima: na osnovu vrste krivičnog dela, visine izrečene kazne, oblika krivice, odnosa prema krivičnom delu, ranije osuđivanosti i drugih kriterijuma utvrđenih pravilnikom o tretmanu, programu postupanja, razvrstavanju i naknadnom razvrstavanju osuđenih (čl. 63 ZIKS). Tokom izdržavanja kazne, osuđenice mogu da se razvrstavaju i naknadno kako bi se ostvarila svha kazne. Međutim, kako pokazuju napred izneti podaci, postojeće arhitektonsko rešenje onemogućava dosledno sprovođenje klasifikacije osuđenica u određeni tretman. Pa ipak, iako je u pitanju zavod poluotvorenog tipa, kako su naveli upravnica i njen zamenik, za sada ne postoji namera da se zidovi oko zavoda uklone. Ključni razlog koji je u prilog tome naveden je da je zavod smešten u samom centru grada, pa se nameće pitanje da li bi takav korak bio dobar za sredinu ali i za osuđenice, koje bi bile dodatno

¹⁴ Kako je navela upravnica KPZ za žene u intervjuu u decembru 2012. godine, tokom 2012. godine je u jednom momentu broj osuđenica u zavodu iznosio i 288, što daleko premašuje kapacitete ove ustanove.

stigmatizovane. Rešenje ovog problema vidi se u izgradnji novog zatvora koji bi bio dislociran sa sadašnje lokacije ili, što je u ovom momentu realnije, u reorganizaciji sadašnjeg zavodskog kompleksa.

S tim u vezi treba istaći da je tokom 2011. godine napravljen projekat za izmeštanje otvorenog i poluotvorenog odeljenja iz sadašnjeg kruga zavoda, dok bi unutar zidova ostalo samo zatvoreno odeljenje. Kako je u intervjuu decembra 2012. godine navela upravnica zavoda, trenutno se čekaju dozvole za početak radova. Do zastoja u otpočinjanju radova došlo je zbog problema vezanih za javne nabavke koje su 2012. godine kasnile, a kasnile su i licence za arhitekte. Uprava zavoda očekuje da radovi počnu tokom 2013. godine. Ovakvom reorganizacijom zavoda bi faktičko stanje bilo usaglašeno sa pozitivnim propisima, što bi osiguralo odgovarajuću klasifikaciju osuđenica, a time i adekvatno postupanje sa njima.

Smeštaj osuđenica

Osuđenice su smeštene u dve zgrade, koje se nalaze u zavodskom krugu: glavnu, dvospratnu zgradu za smeštaj osuđenica, i jednu manju, prizemnu. Osuđenice koje su razvrstane u otvoreni tretman smeštene su u prizemnoj zgradi, dok su polutovorenog i zatvoreno odeljenje smešteni u glavnoj zgradi za smeštaj osuđenica. U glavnoj zgradi za smeštaj osuđenica nalaze se i blok u kome je prijemno odeljenje i blok u koji se smeštaju prekršajno kažnjene žene.

Sobe u KPZ za žene su različitih veličina, kapaciteta od 6 do 14 kreveta.¹⁵ Većina intervjuisanih osuđenica, koje su smeštene u redovnom smeštaju (67 ili 58,3%) deli sobu sa više od 6 žena, od čega njih 9,6% deli sobu sa 10 i više žena. Kreveti su (sem u otvorenom odeljenju) na sprat, tako da su sobe prilično skučene. Kreveti su stari, metalni, a ono što ih malo oplemenjuje su šareni prekrivači, koje su osuđenice same šile u krojačkoj radionici.

U svakoj sobi postoji onoliko metalnih ormarića (kaseta) koliko je kreveta, u kojima osuđenice drže svoje lične stvari. Ormarići su visine oko pola metra i širine i dubine po četrdesetak centimetara što nije dovoljno za držanje ličnih stvari osuđenica, tj. odeće, obuće, sredstva za ličnu higijenu, hrane koju dobiju u paketima ili kupe u kantini i slično. Stoga osuđenice nekada dobiju i velike vojničke kofere u kojima drže svoje stvari, ali pošto njih nema dovoljno,

¹⁵ Međutim, u prijemnom odeljenju i u bloku u kome su smeštene prekršajno kažnjene žene postoji samo po jedna spavaonica u kojoj ima po 18 kreveta na sprat.

osuđenice se snalaze tako što ostavljaju stvari u obične kartonske kutije koje drže ispod kreveta. Uz to, u svakoj sobi postoji i po jedan čiviluk, kao i jedan manji sto i nekoliko stolica, ali ne onoliko koliko je osuđenica u sobi.

Iako su prozori relativno veliki, u sobama u poluotvorenom i zatvorenom delu nema dovoljno prirodnog svetla jer u sobama ima veći broj kreveta na sprat. Situacija je bolja u otvorenom odeljenju: ima više svetla, na prozirima su zavese i nema rešetaka. Bitno je istaći da je tokom 2012. godine u jednom delu glavne zgrade za smeštaj osuđenica dotrajala drvena stolarija zamenjena novom PVC stolarijom, ali je u ostalom delu zavoda to još uvek drvena i slično stara stolarija, koja nije nimalo laka za održavanje. Zidovi soba su okrećeni i u relativno dobrom stanju, ali se na mestima vide tragovi vlage. Plafoni su u celom kompleksu uglavnom u lošem stanju. Svaka soba ima grejno telo (radijator). Na podovima je parket, koji je dosta star i neishoblovan, ili linoleum.

U svim blokovima za smeštaj osuđenica postoje TV sala i prostorija za pušenje.¹⁶ Ispred dnevnog boravka je rešo na kome osuđenice mogu da skuvaju kafu ili čaj, ali ništa više od toga. Jedino u otvorenom odeljenju osuđenice imaju malu čajnu kuhunju sa šporetom i frižiderom. Prostorije za dnevni boravak, a posebno one za pušenje su mahom u lošem stanju (ima vlage, otpadaju kreč i malter) i dosta su hladne. Sem šaha, u dnevnom boravku nema drugih sadržaja.

U svim delovima smeštaja postavljene su telefonske govornice, kao i sandučići za redovnu poštu i za zahteve za poverljiv razgovor sa upravnicom. Uz to, osuđenicama su dostupni informativni materijali o pravima osuđenica na raznim jezicima (srpskom, nemačkom, engleskom, albanskom, rumunskom, mađarskom), formulari za pritužbe zaštitniku građana, Upravi za izvršenje krivičnih sankcija, kućni red, tj. vodič za osuđene, Zakon o izvršenju krivičnih sankcija. Međutim, u zavodu ne postoje posebni sandučići za pritužbe zaštitniku građana, već se one dostavljaju kao i sva druga redovna pošta.

Značajnu novinu u pogledu smeštaja osuđenica čini prostor za smeštaj žena s invaliditetom. Sređivanje ovog prostora započelo je 2011. godine. Prostorije su sređene po svim standardima kada su u pitanju lica s invaliditetom. Postavljen je poseban pod, napravljene su rampe, kupatilo je prilagođeno. Prostorije su čiste i svetle. Kupljena su jedna invalidska kolica. Tokom obilaska zavoda krajem 2012. godine u ovom prostoru boravila je jedna osuđenica,

¹⁶ Samo u jednom bloku za smeštaj osuđenica koje su raspoređene u zatvoreni tretman svaka soba ima TV.

koja se kreće u kolicima. Sa njom je smeštena još jedna osuđenica, koja je tu radno angažovana kao personalna asistentkinja.

Smeštaj za trudnice i majke sa decom

Shodno članu 64 ZIKS, trudnice, porodilje i majke sa decom smeštaju se odvojeno od ostalih osuđenica. To je ispoštovano u KPZ za žene, pa su ove osuđenice smeštene u posebnoj zgradi, tačnije na spratu zgrade u kojoj se nalaze ambulanta, stacionar i prostorija za porodične posete. U ovom delu smeštaja nalaze se sobe za trudnice, zajednički boravak, kuhinja, kao i sobe za negovateljicu, bebe i majke sa decom. Trudnice se u ovaj blok smeštaju od prvog dana kada im se konstatiše trudnoća, a ako su u momentu prijema u drugom stanju, takođe se odmah smeštaju u ovaj blok. U sobama su redovni, bolnički kreveti i kasete za smeštaj ličnih stvari, a sobe su od hodnika odvojene staklom i u njima ima dosta prirodnog svetla.

Deo za majke sa decom čine dve sobe odeljene stakлом: u jednu se smeštaju majke, a u drugu bebe. U negovanju beba, majkama pomaže negovateljica, koja je zapravo osuđenica i to je oblik njenog radnog angažovanja. Za razliku od soba za trudnice i sobe za bebe, soba za smeštaj majki je prilično mračna, prozori su mali i postavljeni visoko pa ne dopire dovoljno prirodne svetlosti. U sobi za majke su četiri kreveta, mali sto i stolice. Tu su i daska za peglanje, pegla i jedna mala peć na struju jer je očigledno grejanje tokom zime u ovom prostoru nedovoljno. U sobi za bebe su četiri krevetića, sto za povijanje beba, šetalice i igračke.

U ovom bloku postoji kuhinja sa šporetom, frižiderom, sudoperom, u kojoj se spremi hrana za bebe. Ovaj deo smeštaja je čist i uredan, iako su plafoni kao i u drugim delovima zavoda u lošem stanju, a ima i vlage, posebno u zajedničkom boravku.

Ishrana

Osuđenicama se obroci služe tri puta dnevno u trpezariji, koja je smeštena u dvorišnoj zgradi. To je velika i svetla prostorija sa većim brojem dobro očuvanih drvenih stolova i klupa za sedenje. Podovi su obloženi pločicama, što svakako olakšava održavanje higijene, a zidovi su lepo okrećeni i čisti. KPZ za žene nema svoju kuhinju, pa se hrana za osuđenice doprema iz muškog zatvora, odnosno iz KPZ Požarevac-Zabela. Uz to, za vreme obroka, osuđenice

u trpezariju mogu da donesu svoju hranu, koju dobiju u paketima ili koju kupe u kantini, kako bi je pojele, jer im je zabranjeno da jedu u sobama i drugim prostorijama u bloku u kome su smeštene. Kako su u intervjuu naveli upravnica KPZ i njen zamenik, o sposobljavanju čajnih kuhinja se ne razmišlja iz dva ključna razloga: nedostatak prostora i bojazan da bi to dovodilo do čestih svađa među osuđenicama, a kada je u pitanju centralna kuhinja, ukazano je da to nije ekonomski isplativo.

Pored standardnog jelovnika, postoji i jelovnik za dijabetičarke i osuđenice koje su iz zdravstvenih ili drugih (npr. verskih) razloga, na posebnom režimu ishrane. Zavod je uspevao da povremeno obezbedi svim osuđenicama dodatak ishrani u vidu mlečnih proizvoda i voća, ali, kako je u decembru 2012. godine rekla upravnica zavoda, sa ovom praksom se stalo jer nema novca. Lekar opšte prakse zadužen je da svakog dana proba hranu koja se doprema u zavod za osuđenice, kako bi se proverila njena ispravnost i kvalitet.

Osuđenice hranu dobijaju i u paketima, a mogu da je kupe i u kantini. Kada je u pitanju hrana koju dobiju u paketu ili kupe u kantini, osuđenice su ukazale na dva problema: neadekvatni uslovi za čuvanje hrane jer, osim u otvorenom odeljenju i smeštaju za trudnice i majke sa decom, u ostalim smeštajima nema frižidera, pa osuđenice hranu drže u ormarićima zajedno sa garderobom, kozmetikom i drugim ličnim stvarima, i vakumirana hrana koja se dobije u paketu se otvara, pa se brzo kvari jer nema uslova za njeno čuvanje. Međutim, kako su u intervjuima naveli upravnica zavoda i njen zamenik, trenutno se ne razmišlja o opremanju zavoda frižiderima, jer niti ima dovoljno prostora niti ima finansijskih mogućnosti. Uz to, ako bi se frižideri nabavljali, onda bi svaka osuđenica trebalo da ima svoj frižider jer bi u protivnom dolažilo do svađa. S druge strane, na pitanje zašto se hrana koja se dobija u paketima otvara, zaposleni su rekli da se to čini iz razloga bezbednosti, kako bi se sprečilo unošenje nedozvoljenih stvari, posebno lekova i narkotika. Sva hrana se nakon otvaranja preručuje u čiste kese, zatvara i tako daje osuđenici.

U sklopu trpezarije je i kantina, u kojoj mogu da se kupe razni prehrabeni proizvodi, sredstva za higijenu, cigarete i tako dalje. Voće se donosi dva puta mesečno, a osuđenice moraju unapred da se prijave za kupovinu voća. Cene u kantini su niže od redovnih. Plaćanje se vrši isključivo preko knjižica koje osuđenice imaju, tako da gotov novac nikada ne drže kod sebe.

Higijena

Osuđenice same održavaju higijenu u zavodu. One same čiste sobe, zajedničke prostorije, trpezariju, radni pogon i druge delove zavoda, a neke osuđenice su radno angažovane na uređenju dvorišta, tako da sve deluje čisto i uredno, koliko to može da bude obzirom na starost zgrada i očigledno nedovoljna ulaganja u njihovo sređivanje. Sredstva za čišćenje obezbeđuje zavod: svake subote osuđenice dobijaju određena sredstva za čišćenje koja, uz kofe, krpe i džogere, drže u sobi.

Kupatilo je, sem u jednom renoviranom bloku u kome svaka soba ima svoje kupatilo, zajednično. Osim u otvorenom odeljenju gde je kupatilo relativno skoro renovirano, u ostalim delovima smeštaja kupatila su prilično stara i oronula. Njih čine po dve prostorije: u jednoj su četiri lavabo, a u drugoj dve WC kabine sa čučavcima i dve tuš kabine. Sanitarije u WC i tuš kabinama su u jako lošem stanju. Iako se vidi da se kupatilo redovno pere i održava, zbog starosti i oronulosti sanitarija ono deluje nehigijenski. Kada je u pitanju lična higijena, primećuje se da nju nije baš lako održavati s obzirom na nedovoljan broj kupatila, posebno tuševa i bojlera prema broju žena, što posebno dolazi do izražaja u poluotvorenom odeljenju, jednom bloku zatvorenog odeljenja i u prijemnom odeljenju.

Sredstva za ličnu higijenu osuđenice kupuju u kantini, dobijaju u paketima, a one koje nisu u mogućnosti da same obezbede sredstva za ličnu higijenu, jednom mesečno dobijaju paket od zavoda, koji sadrži dva toalet papira, sapun, pastu za zube, pola kilograma praška za veš i pola litra šampona za kosu. Pri tome, dobijeni podaci pokazuju da skoro trećina ispitanica (31 ili 27,0%) sredstva za ličnu higijenu dobija samo od zavoda. Kako zavod obezbeđuje sredstva za ličnu higijenu samo socijalno ugroženim ženama, ovaj podatak upućuje na zaključak da skoro jedna trećina ispitanica spada upravo u tu kategoriju.

U vezi sa ličnom higijenom, treba pomenuti i mogućnost korišćenja usluga frizerskog salona, u kome osuđenice mogu da se šišaju, feniraju i farbaju. Šamponi se za potrebe salona nabavljaju preko zavoda, a farbu donose žene. Pri tome, žene mogu da donesu samo farbu koju kupe u kantini. Usluge za osuđenice su besplatne. Većina ispitanica (83 ili 72,2%) koristi usluge frizerskog salona.

Za razliku od ranijih perioda, osuđenice danas mogu da se šminkaju i dok su u zavodu (ne samo kada imaju izlazak u grad) i da nose svoju odeću, što svakako predstavlja pozitivan korak u pravcu humanizacije izvršenja kazne

lišenja slobode. Uniforme su obavezne samo za rad i tokom boravka u prijemnom odeljenju. Osuđenice mogu kod sebe da imaju i nešto od nakita, uglavnom su to sat, burma ili verenički prsten.

Najzad, kada se govori o higijeni treba pomenuti i vešernicu. Vešernica je smeštena u podrumu glavne zgrade. Pod i zidovi su betonski, nema dnevnog svetla, velika je vлага. Tu su smeštene betonske kade za ručno pranje veša. Uz to, u vešernici su veš mašine i to jedna velika i tri manje. Osuđenice imaju raspored korišćenja vešernice prema odeljenjima. U veš mašinama se peru samo zavodska uniforma i zavodska posteljina. Sve lične stvari osuđenice moraju da peru ručno (veš, garderobu, svoju posteljinu ako je donesu jer je i to dozvoljeno i slično).¹⁷ Stvari se ručno peru u vešernici, a deterdžent obezbeđuje zavod ili osuđenice same kupuju u kantini ili dobijaju u paketima. Leti se stvari suše napolju, a zimi u vešernici, gde se uključe kaloriferi.

Mišljenje osuđenica o uslovima za život u KPZ za žene

Polazeći od onoga što smo videli prilikom obilaska zavoda, kao i nalaza do kojih se došlo intervjuima sa zaposlenima, interesovalo nas je šta osuđenice misle o uslovima za život u KPZ za žene u Požarevcu, odnosno o smeštaju, ishrani i higijeni.

Smeštaj

Na pitanje da li im u sobi nešto nedostaje ili smeta, većina osuđenica sa kojima je vođen intervju (61 ili 53,0%) dala je potvrđan odgovor, dok je njih 65 ili 56,5% reklo da bi nešto menjale u sobi. Na pitanje, pak, šta im nedostaje/ smeta, odnosno šta bi promenile u sobi, osuđenice su navodile da im smeta što u sobi nema dovoljno prostora, što nemaju dovoljno mesta za držanje ličnih stvari, potom, loši kreveti, te želja da se izbace kreveti na sprat, kao i da u nekim sobama ima vlage i da nedostaje TV u sobi.

Većina ispitanica (87 ili 75,7%) smatra da je osvetljenje u sobi dobro, dok njih 20 (17,4%) navodi da je osvetljenje nekada dobro, a nekada ne. Pri tome,

¹⁷ Kao što je ukazala upravnica zavoda, moguće rešenje problema oko pranja ličnih stvari vidi se u organizovanju perionice, u kojoj bi bio veći broj veš mašina za koje bi osuđenice uzimale žetone i prale stvari u određeno vreme, ali su za njeno organizovanje potrebna dodatna finansijska sredstva.

interesantno je da je za razliku od 2011. godine kada je 39 ili 67,2% ispitanih osuđenica reklo da je osvetljenje dobro, 2012. godine to isto navelo njih 48 ili 84,2%, što govori u prilog tome da su učinjeni naporci da se osvetljenje u sobama poboljša.

Polovina osuđenica sa kojima smo razgovarali (58 ili 50,4%) smatra da je tokom grejne sezone grejanje u sobi dobro ili solidno, dok jedna žena misli da je odlično. Pa ipak, skoro jedna trećina ispitanih osuđenica (35 ili 30,4%) navodi da je grejanje u sobi loše, što nije zanemarljiv broj. Takođe, iako je 44,3% ispitanica navelo da je grejanje u kupatilu dobro ili solidno, a dve osuđenice misle da je odlično, jedna trećina njih (38 ili 33,0%) ne deli to mišljenje, navodeći da je grejanje u kupatilu loše. Najzad, 44 intervjuisane osuđenice (38,3%) smatraju da je grejanje u zajedničkom boravku, uključujući prostoriju za pušenje, loše. Međutim, ako se uporede prva i druga grupa intervjuisanih osuđenica, može se uočiti da nešto manji broj osuđenica intervjuisanih 2012. godine – njih 19 ili 33,3% smatra da je grejanje u ovim prostorijama loše u poređenju sa 25 ili 43,1% ispitanica koje su to isto rekле 2011. godine. Ovaj podatak može da se tumači poboljšanjem grejanja u zavodu uopšte, pri čemu tome sigurno doprinosi i nova stolarija koja je ugrađena u većem delu glavne smeštajne zgrade.

Ishrana

Ono što nas je interesovalo je šta osuđenice misle o hrani koju dobijaju u zavodu, da li je ona ukusna, raznovrsna i da li je količina hrane koju dobiju dovoljna. Podaci pokazuju da je skoro tri četvrtine ispitanih osuđenica (84 ili 73,0%) navelo da hrana koju dobijaju u zavodu nije ukusna, a gotovo isti broj njih (87 ili 75,7%) ističe da hrana nije raznovrsna. Ako se uporede dva poduzroka ispitanih osuđenica, može se primetiti da je procenat ispitanica koje su se požalile na ukus i raznovrsnost hrane bio nešto veći 2012. godine u odnosu na 2011. godinu: 40 ili 69,0% ispitanica je 2011. godine reklo da hrana nije ukusna, a njih 41 ili 70,7% da nije raznovrsna, dok je, redom, to isto reklo 44 ili 77,2%, odnosno 46 ili 80,7% osuđenica koje su ispitane 2012. godine. Za većinu ispitanica (74 ili 64,3%) obroci su količinski dovoljni, ali ipak za nešto više od jedne trećine njih (41 ili 35,7%) nisu, na šta su posebno ukazale žene koje rade na težim fizičkim poslovima (npr. na ekonomiji). Ovi podaci mogu da se tumače opštim osiromašenjem društva, što se reflektuje i na stanje u ustanovama za smeštaj osuđenih lica, ali i, kako je navela upravnica zavoda,

činjenicom da se hrana nabavlja isključivo putem javnih nabavki i da je diskutabilno kakav je kvalitet te hrane.

Ukupno gledano, 80% ispitanih osuđenica smatra da im u ishrani nešto nedostaje. Na pitanje šta im nedostaje u ishrani, osuđenice su rekle da im nedostaju voće, povrće, sveže salate, meso i mlečni proizvodi. Nešto više od polovine osuđenica (51,3%) iz ispitanog uzorka je reklo da im članovi porodice šalju hranu u paketu i to najčešće suhomesnate proizvode, sireve, voće, povrće i slatkiše, što su, upravo, namirnice za koje su osuđenice rekле da im najviše nedostaju u svakodnevnoj ishrani.

Na pitanje da li bi bilo bolje da osuđenice mogu same da spremaju hranu, velika većina ispitanih osuđenica (103 ili 89,6%) odgovorila je potvrđno.

Najzad, podaci do kojih se došlo intervjuiama sa osuđenicama pokazuju da osuđenice nisu zadovoljne izborom proizvoda koji mogu da se kupe u kantini ali ni cenama. Tako je na pitanje da li imaju sve u kantini što im je potrebno da kupe, većina ispitanica (62 ili 53,9%) odgovorila negativno. Prema njihovom mišljenju, u kantini nema dovoljno mlečnih proizvoda, voća i povrća, kafe i cigareta, kao i sredstava za kozmetiku i higijenu. Pored toga, neke žene su iskazale nezadovoljstvo kvalitetom proizvoda koji se prodaju u kantini i cenama koje su, prema njihovim rečima, mnogo veće nego u prodavnicama van zavoda. Međutim, ne tako zanemarljiv broj ispitanih osuđenica (50 ili 43,5%) rekao je da i ne može da kupi u kantini sve što im treba, a kao glavni razlog osuđenice su navele nedostatak novca. Većini ovih žena niko ne šalje novac, a novac koji dobiju u zavodu kao nadoknadu za rad nije dovoljan za potrebe koje imaju.

Higijena

Kada je u pitanju održavanje higijene zavoda, većina intervjuisanih osuđenica (84 ili 73,0%) smatra da zavod obezbeđuje dovoljnu količinu sredstava za čišćenje prostorija u kojima osuđenice borave. Međutim, ne bi trebalo zanemariti podatak da nešto više od četvrtine žena u ispitanom uzorku (30 ili 26,1%) smatra da to što dobiju nije dovoljno za održavanje higijene prostorija, kao i da nedostaju neka jača ili bolja sredstva za čišćenje i dezinfekciju, ali i krpe, džoger i žice za čišćenje.

Kada je u pitanju održavanje lične higijene, skoro polovina ispitanih osuđenica (57 ili 49,6%) rekla je da tople vode nema dovoljno, odnosno da je nekada ima a nekada ne, što otežava održavanje lične higijene. S druge strane, 52 (45,2%) osuđenice rekle su da uvek ima dovoljno tople vode za

kupanje. Međutim, kada se uporede dva poduzorka osuđenica, primećuje se da je nešto više ispitanica 2012. godine reklo da nema uvek tople vode – njih 33 ili 57,9% nego 2011. godine kada je to isto reklo 27 ili 46,6% ispitanih osuđenica. Uz to, iako je većina ispitanica (77 ili 67,0%) rekla da im ništa ne nedostaje kada je lična higijena u pitanju, ne treba zanemariti podatak da je njih 37 ili 32,2% navelo da im nedostaju osnovna sredstva za higijenu.

Većina osuđenica koje koriste usluge frizerskog salona (62 ili 53,9%) zadovljna je uslugom osuđenice koja ih frizira, dok njih 24 (20,9%) nisu zadovoljne. Žene izražavaju nezadovoljstvo pre svega zbog toga što osuđenica koja radi u frizerskom salonu nema ni najosnovnija sredstva za rad, što je farbanje kose moguće samo ako se farba donese (nema je u salonu) i što može da se doneše samo farba koja se kupi u kantini a izbor je loš.

Polazeći od toga da osuđenicama nije dozvoljeno da svoje lične stvari Peru u zavodskim mašinama, interesovalo nas je da li ima tople vode za ručno pranje stvari. Na ovo pitanje 50 osuđenica (43,5%) dalo je negativan odgovor, rekavši da nikada nema tople vode, dok su 22 ispitanice (19,1%) rekle da tople vode ima, ali ne uvek. Pri tome, ako se uporede dva poduzorka osuđenica koje su intervjuisane, može se uočiti da je veći broj ispitanica 2012. godine – njih 35 ili 61,4% – reklo da nikada nema tople vode za pranje ličnih stvari u odnosu na broj osuđenica koje su to isto rekле 2011. godine – njih 17 ili 29,3%. Sve skupa, ovi podaci govore o neadekvatnosti uslova za pranje stvari, posebno u situaciji kada je osuđenicama dozvoljeno da nose svoju garderobu tokom izdržavanja kazne, kao i da očigledno postoje problemi u pogledu snabdevanja toplom vodom i za održavanje lične higijene i za pranje stvari. Međutim, tu se nameće pitanje da li postoje objektivne prepreke u snabdevanju toplom vodom ili je to možda pre posledica prenaseljenosti zavoda.

Zaključak

Kazneno-popravni zavod za žene u Požarevcu jedini je zavod za celu Srbiju u koji se smeštaju žene kojima je izrečena kazna zatvora, bilo za krivično delo ili prekšaj. To nije u skladu sa pravilom 4 Bangkočkih pravila. Prema ovom pravilu, zatvor treba da bude u blizini doma zatvorenice ili centra za rehabilitaciju, kako bi se omogućili redovni socijalni kontakti sa porodicom, što je bitno za reintegraciju i socijalnu inkluziju osuđenice nakon izlaska na slobodu. Omogu-

ćavanje ženama u Srbiji da izdržavaju kaznu zatvora bliže svojim domovima bi u mnogome olakšalo samo izdržavanje kazne, posebno jer bi mnogima omogućilo da imaju redovnije kontakte sa svojim porodicama, što danas nije slučaj.

Rezultati istraživanja pokazuju da arhitektonsko rešenje KPZ za žene nije u skladu sa pozitivnim propisima s obzirom da je u pitanju zavod poluotvorenog tipa i da bi služba za obezbeđenje trebalo da bude glavna prepreka za bekstvo, a da su trenutno sva odeljenja smeštена unutar zidova. Međutim, važno je ukazati da je od strane države prepoznata potreba menjanja postojećeg stanja, te usklađivanja faktičkog stanja sa rešenjima predviđenim u Zakonu o izvršenju krivičnih sankcija RS. U ovom pravcu su išla i zalaganja Viktimološkog društva Srbije tokom trajanja projekta *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*.¹⁸ S tim u vezi, pozitivno se mogu oceniti koraci koji su načinjeni u pravcu pravljenja projekta za izmeštanje otvorenog i poluotvorenog odeljenja iz sadašnjeg kruga zavoda i izdvajanja dela budžeta za ove radove. Uz to, značajno je to što su odobrena sredstva za sredovanje zatvorskog kruga, kao i to što se počelo sa sanacijom glavne smeštajne zgrade koja je u veoma lošem stanju, što je ujedno čini nebezbednom za osuđenice i lica koja rade u njoj. Takođe, važan pomak je načinjen s osposobljavanjem posebne prostorije za izdržavanje kazne zatvora žena s invaliditetom.

Kazneno-popravni zavod za žene suočen je sa problemom prenaseljenosti. Posledično, kriterijum postavljen članom 67 ZIKS nije ispoštovan. U sadašnjim uslovima, osuđenice teško da mogu da imaju dovoljno prostora za sebe, ne samo u fizičkom smislu, već i u smislu poštovanja njihove privatnosti, u pri log čemu govore i njihovi odgovori. Uz to, prenaseljenost uzrokuje i druge probleme: vodi lošim uslovima za život, otežava rad sa osuđenicama, njihovu zdravstvenu zaštitu, povećava tenzije među osuđenicama, što može da dovede do češćih svađa i slično. Mogući način rešavanja ovog problema vidi se u široj primeni alternativnih, nekustodijalnih sankcija, posebno u slučaju kratkih kazni, ali i pojedinih kategorija žena, kao što su trudnice, majke s decom, stare žene i slično, na čemu posebno insistiraju Bangkočka pravila.

Ukupno gledano, uslovi za život osuđenica u KPZ za žene u Požarevcu su daleko od zadovoljavajućih, o čemu govore i nalazi posmatranja i odgovori intervjuisanih osuđenica. Rezultati istraživanja pokazuju da se osuđenice žale na ishranu, koja nije adekvatna, dok, s druge strane, imaju probleme u vezi

¹⁸ Zalaganja Viktimološkog društva Srbije da zatvor za žene bude van zidova, da to bude ustanova otvorenog tipa, da se faktičko stanje usaglasi sa pozitivnim propisima počela su još 1997. godine (Nikolić-Ristanović, 1997).

sa držanjem hrane koju dobiju u paketima ili kupe u kantini. Iako osuđenice smatraju da bi bilo bolje da mogu same da spremaju hranu u zatvoru, hrana se u ženski zatvor i dalje doprema iz Kazneno-popravnog zavoda Požarevac-Zabela, što se obrazlaže ekonomskom neisplativošću organizovanja centralne kuhinje i nedostatkom prostora za organizovanje čajnih kuhinja u smeštaju.

Higijena u zavodu je generalno dobra, koliko je to moguće s obzirom na to da su zgrade stare, propale i oronule. S druge strane, iako se u Bangkočkim pravilima (pravilo 5) posebno insistira na obezbeđivanju uslova za održavanje lične higijene žena u zatvoru, podaci do kojih se došlo pokazuju da uslovi za održavanje lične higijene u KPZ za žene nisu na odgovarajućem nivou. Broj toaleta i tuševa je nedovoljan prema broju žena, a zajednička kupatila koja, posebno u jednom zatvorenom, oba bloka otvorenog odeljenja i u prijemnom odeljenju deli veliki broj osuđenica, teško da mogu da obezbede privatnost osuđenica. Tople vode nema uvek dovoljno, većina mokrih čvorova i sanitarnih uređaja je u lošem stanju i neprimerena održavanju lične higijene, posebno žena. Ne tako mali broj socijalno ugroženih žena dobija sredstva za ličnu higijenu samo od zavoda, ali to što zavod obezbedi ženama nije dovoljno. Nedakvatni su uslovi za pranje stvari s obzirom da osuđenicama nije dozvoljeno da lične stvari peru u veš mašinama, kao i da tople vode nema uvek dovoljno.

Imajući sve navedeno u vidu, čini se da ključni problemi u pogledu obezbeđivanja odgovarajućih uslova za život osuđenica u KPZ za žene upravo leže u prenaseljenosti zavoda, s jedne strane, i činjenici da se, kao i svuda u svetu, i u Srbiji primećuje uobičajena budžetska štednja na ženskim zatvorima zbog njihovog manjinskog položaja u okviru zatvorskog sistema, s druge strane. Sve skupa, to ima negativne posledice na uslove u zatvoru i organizovanje rada sa osuđenicama, pa bi dalja zalaganja trebalo da idu u pravcu šire primene alternativnih sankcija, kao i većih izdvajanja za jedinu ustanovu u kojoj kaznu zatvora izdržavaju žene. To bi osiguralno bolje uslove za život, te poštovanje osnovnih prava osuđenica, ali bi svakako olakšalo rad zaposlenima u ovoj ustanovi, koji ulažu značajne napore u radu sa osuđenicama. U protivnom, kontinuirano loši uslovi za život osuđenica, uz druge faktore (kao što su neodgovarajući tretman, loša zdravstvena zaštitu i socijalna podrška) mogu da dovedu do postupanja koja mogu da se okarakterišu kao nečovečna i ponižavajuća.¹⁹

¹⁹ Više o tome videti u: *Redovan godišnji izveštaj zaštitnika građana za 2011. godinu*, dostupan na interent stranici Zaštitnika građana RS <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/godisnji-izvestaji>, stranici pristupljeno 16. februara 2013. godine.

Literatura

Association for the prevention of torture (2004) *Monitoring places of detention – a practical guide*. Geneva: Association for the prevention of torture.

Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., Kostić, M. (2009) *Kriminologija*. Niš: Pelikan Print.

Nikolić-Ristanović, V. (1997) Žensko odjeljenje Kazneno-popravnog doma u Požarevcu. *Temida*, 1, str. 3-5.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 72/09 i 31/11.

Internet izvori

Redovan godišnji izveštaj zaštitnika građana za 2011. godinu, <http://www.ombudsman.rs/index.php/lang-sr/izvestaji/godisnji-izvestaji>, stranici pristupljeno 16.2.2013.

Izveštaji Uprave za izvršenje krivičnih sankcija, <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/izvestaji-i-statistika> stranici pristupljeno 14.2.2013.

Rezolucija Saveta Evrope 1663 *Žene u zatvoru*, dostupno na: <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta09/ERES1663.htm>, stranici pristupljeno 14.2.2013. godine.

Pravila Ujedinjenih nacija o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama (Bangkočka pravila), dostupno na: <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf>, stranici pristupljeno 14.2.2013. godine.

SANJA ĆOPIĆ
BEJAN ŠaćIRI

Women in prison in Serbia: living conditions for female prisoners in the Correctional Institution for Women in Požarevac

The Correctional Institution for Women in Požarevac is the only institution in Serbia for serving prison sentence by female persons. In order to find out what the living conditions in this institution are, Victimology Society of Serbia conducted an action research in 2011 and 2012. The data was collected through observation of the conditions in the female prison and through interviews with female prisoners and the prison staff. The data was analyzed by the use of both qualitative and quantitative methods. The aim f this paper is to present the results of the research in regard to the living conditions for female prisoners. The data is analyzed in the light of the Law on the execution of the criminal sanctions of the Republic of Serbia and the UN Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders (the Bangkok Rules).

Keywords: prison, women, living conditions, action research, Serbia.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 45-71
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204045C
Originalni naučni rad

Tretman i ostvarivanje prava osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu

SANJA ĆOPIĆ
LJILJANA STEVKOVIĆ
BEJAN ŠAĆIRI*

Kako bi se omogućio razvoj svakog pojedinca i njegova reintegracija i socijalna inkluzija nakon izdržane kazne zatvora, država je dužna da osuđenim licima garantuje i omogući ostvarivanje niza prava tokom borakva u zatvoru: pravo na rad, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, socijalne kontakte, pomoć i podršku, verska prava i tome slično. Ova prava garantovana su i relevantnim pravnim aktima Republike Srbije. Međutim, žene imaju posebne potrebe i zahteve u odnosu na mušku zatvoreničku populaciju, pa i način postupanja prema njima treba da bude rodno senzitivan. Polazeći od toga, akcione istraživanje Viktimološkog društva Srbije, koje je sprovedeno 2011. i 2012. godine, imalo je za cilj dolaženje do saznanja o tome u kojoj meri se poštuju prava osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu i koliko je pristup u tretmanu žena rodno osetljiv. U ovom radu predstavljeni su rezultati do kojih se došlo istraživanjem u vezi sa tim.

Ključne reči: žene, zatvor, Srbija, prava osuđenica, istraživanje.

* Dr Sanja Ćopić je naučna saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i istraživačica i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije.
E-mail: scopic@eunet.rs.

Mr Ljiljana Stevković je istraživačica-pripravnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i istraživačica-volонterka u Viktimološkom društvu Srbije.
E-mail: stevkoviclj@gmail.com.

Bejan Šaćiri je istraživač u Viktimološkom društvu Srbije i doktorand na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu na Odseku za psihologiju. E-mail: bejansaciri@yahoo.com.

Uvod

Kako se navodi u vodiču za monitoring ustanova u koje se smeštaju lica lišena slobode, država je dužna da ode dalje od obezbeđivanja pristojnih uslova za život u ovim ustanovama (Association for the prevention of torture, 2004: 157). Drugim rečima, država je dužna da omogući razvoj svakog pojedinca koji se nađe u nekoj totalitarnoj ustanovi i da potpomogne njegovu reintegraciju nakon izlaska na slobodu. Stoga je u tom svetlu potrebno posmatrati posete, socijalne kontakte, pristup obrazovanju, stručnom osposobljavanju, rad i slobodne aktivnosti, dakle, ne kao pogodnosti, već kao osnovna prava koja lica lišena slobode imaju (Association for the prevention of torture, 2004: 157). Pri tome, kako se navodi u preambuli Pravila Ujedinjenih nacija o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama (tzv. Bangkočka pravila) iz 2010. godine¹, žene u zatvoru čine posebno ranjivu kategoriju. Žene imaju posebne potrebe i zahteve u odnosu na mušku zatvoreničku populaciju, pa i način postupanja prema njima treba da bude rodno senzitivan. Drugim rečima, rodno specifičan tretman u zatvoru podrazumeva da se vodi računa o rodnim ulogama i ženskoj socijalizaciji, da se radi na osnaživanju žena i podržavanju njihove aktivne uloge, te da se u radu sa osuđenicama posebna pažnja posveti specifično ženskim problemima, naročito pitanjima ranije viktimizacije nasiljem, roditeljskim veštinama, mehanizmima reagovanja na različite životne situacije i tome slično (Bloom i Covington, prema Nikolić-Ristanović, 2000: 182-183).

Polazeći od toga, akcione istraživanje Viktimološkog društva Srbije, koje je tokom 2011. i 2012. godine sprovedeno u okviru projekta *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*², imalo je, između ostalog, za cilj dolaženje do saznanja o tome u kojoj meri se poštuju prava osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu (u daljem tekstu KPZ za žene), koja su ujedno garantovana i Zakonom o izvršenju krivičnih sankcija RS³. S obzirom da je istraživanje bilo u funkciji praćenja (monitoringa) uslova u zatvoru za žene, nastojali smo da uočimo eventualne promene do kojih je došlo tokom posmatranog perioda (aprili 2011.-decembar

¹ Tekst Bangkočkih pravila dostupan je na <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf>, pristupljeno 14. februara 2013. godine.

² Projekat je finansirala Fondacija Institut za otvoreno društvo.

³ Službeni glasnik RS, br. 85/05, 72/09 i 31/11.

2012. godine). Podaci su prikupljeni putem posmatranja uslova u KPZ za žene tokom obilazaka ove ustanove i to na početku (aprila 2011. godine) i na kraju (decembra 2012. godine) posmatranog perioda, i putem ispitivanja, primenom intervjua. Intervjui su vođeni sa ukupno 115 osuđenica, koje su se tokom 2011. i 2012. godine nalazile na izdržavanju kazne zatvora, pri čemu su intervjui vođeni sa 58 osuđenica tokom 2011. godine i sa 57 osuđenica tokom 2012. godine. Uz to, intervjui su vođeni sa ukupno 15 lica zaposlenih u ovoj ustanovi i to u dva navrata: u junu 2011. godine i u decembru 2012. godine. Podaci su obrađeni primenom kvalitativnog i kvantitativnog metoda.⁴

Cilj ovog rada je da se predstave rezultati istraživanja koji se odnose na tretman i ostvarivanje prava osuđenica u KPZ za žene. Pri tome, prvo će se dati opis stanja u vezi sa pravima osuđenica tokom izdržavanja kazne zatvora, a potom će se ukazati na iskustva osuđenica u pogledu ostvarivanja tih prava tokom izdržavanja kazne zatvora.

Prava osuđenica tokom izdržavanja kazne zatvora: opis stanja

U ovom delu rada biće dat opis stanja u pogledu tretmana i prava koja su zakonom garantovana osuđenicama, a odnose se na radno angažovanje osuđenica, njihovo obrazovanje i stručno usavršavanje, slobodno vreme i aktivnosti koje su im tada dostupne, socijalne kontakte osuđenica u zavodu i sa licima van zavoda, verska prava i disciplinsko kažnjavanje.

Rad žena u zatvoru

Prema članu 86 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija rad osuđenih lica čini sastavni deo programa postupanja, a njegova svrha je sticanje, održavanje i povećanje radnih sposobnosti osuđenog lica, njegovih/njenih radnih navika i stručnog znanja. Rad osuđenih lica mora da bude svrsishodan i ne sme da bude ponižavajuć. Vrsta posla koju će osuđeno lice obavljati određuje se prema njegovim/njenim psihičkim i fizičkim sposobnostima, stručnim kvalifikacijama, izraženim željama i mogućnostima zavoda. Pri tome, osuđeno lice može da se uposli na poslovima u zavodu ili izvan njega. Polazeći od

⁴ Za detalje o metodologiji istraživanja, kao i uzroku osuđenica i zaposlenih u KPZ za žene u Požarevcu videti više u tekstu Sanje Čopić i Bejana Šaćirija, koji je objavljen u ovom broju Temide, str. 23-44.

toga, interesovalo nas je na kojim poslovima se angažuju osuđenice i kakve su mogućnosti i uslovi za rad u KPZ za žene.

Osuđenice u KPZ za žene radno se angažuju na poslovima u zavodu i izvan njega. U zavodu, osuđenice se radno angažuju u krojačkoj radionici, na izradi nakita, domaćoj radinosti, čišćenju oraha, izradi papirne galanterije, kutija, igračaka i slično, potom, u trpezariji, na uređenju dvorišta, u bašti i plasteniku. Izvan zavoda, pak, osuđenice se angažuju na ekonomiji u Zabeli, u gradskoj čistoći na čišćenju i uređenju javnih površina i u hladnjači u Braničevu, selu pored Požarevca, na odabiru voća i to na osnovu ugovora koji je zavod zaključio sa privatnim preduzetnikom, što zaposleni u zavodu smatraju primerom dobre prakse. Kako se saznao u intervjuima sa zaposlenima, između 40 i 60% osuđenica je radno angažovano na različitim poslovima.

Osuđenice koje rade u krojačkoj radionici i na drugim manuelnim poslovima (izrada nakita, papirne galerije, igračaka i slično) rade u radnom pogonu. Obilascima radnog pogona i posmatranjem uslova u njemu utvrđeno je da su osvetljenje i ventilacija dobri. Međutim, kako se saznao u intervjuima sa zaposlenima u službi za obuku i upošljavanje, ali i u intervjuima sa osuđenicama, zimi je u radnom pogonu dosta hladno. Na zidovima su kaloriferi koji se uključuju zimi kako bi zagrejali a leti rashladili prostor. Međutim, kada zimi temperatura u pogonu padne ispod 18 a leti pređe 28 stepeni, radni proces se obustavlja. Uslovi u kojima se radi u skladu su sa odredbama o bezbednosti na radu.

Osuđenice koje su radno angažovane imaju sva prava iz radnog odnosa s tim što im se vreme provedeno na radu tokom boravka u zatvoru ne uračunava u radni staž. Rade obično oko 4,5-5 sati dnevno, a imaju pravo na bolovanje, dnevni, nedeljni i godišnji odmor, kao i na porodiljsko odsustvo. Zarada iznosi 20% od prosečne plate u Srbiji i to za pun fond sati. Prekovremeni rad plaća se 50% više. Od zarađenog novca na mesečnom nivou, 30% se stavlja na štednju, a sa ostatkom novca osuđenica može da raspolaže.

Problemi u vezi sa radnim angažovanjem osuđenica, koje su istakli zaposleni u zavodu, odnose se na sledeće: zbog ograničenih prostornih mogućnosti ne rade svi pogoni, radni proces se često prekida zbog nedostatka sirovina, ali i zbog vrućine ili hladnoće pa se neophodnim čini postavljanje termoizolacije u radni pogon; potom, mašine koje postoje u zavodu (na primer, za keramiku) ne rade zbog problema sa strujom i nedostatka kvalifikovanog kadra, zakoni o tenderima i javnim nabavkama usporavaju proces dobijanja posla,

kao i nabavke materijala za rad, a postoje i teškoće u plasiranju proizvoda⁵. Sve to otežava upošljavanje osuđenica, što, pak, utiče na mogućnost da same zarade nešto novca, koji je velikom broju njih veoma potreban.

Obrazovanje i stručno usavršavanje žena u zatvoru

Prema članu 110 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, svako osuđeno lice ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se, shodno opštim propisima, organizuje u zavodu, a zavod može da organizuje i druge vidove obrazovanja osuđenih lica. Utoliko može da se govori o dva oblika obrazovanja – formalnom i neformalnom obrazovanju, kao i o stručnom osposobljavanju osuđenica tokom izdržavanja kazne zatvora.

a) Formalno obrazovanje osuđenica

Kako pokazuju podaci do kojih se došlo istraživanjem, u KPZ za žene se ne sprovodi proces ni osnovnog ni srednjeg obrazovanja, već samo kurs opismenjavanja za koji se angažuju dve učiteljice. Kao glavni razlog neorganizovanja obrazovnog procesa navodi se nedostatak novca, ali i nedovoljna motivisanost osuđenica za školovanjem. Pri tome, zavod ima dobar prostor za realizovanje obrazovnih sadržaja: veliku i dobro osvetljenu učionicu, sa novim klapama, tablama i kompjuterima, koji, nažalost, nisu u funkciji, a učinioča nije u dovoljnoj meri iskorišćena.

Pomak u pravcu organizovanja obrazovnog procesa osuđenica vidi se u projektu koji bi trebalo da realizuju Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS i jedna osnovna škola iz Požarevca. Kako je u intervjuu 2011. godine navela upravnica KPZ za žene, u pitanju je projekat osnovnog obrazovanja odraslih, čiji je koncept takav da bi omogućio da osuđenice steknu osnovno obrazovanje (svih osam razreda) ali i zanat, jer je program zamišljen tako da poslednje dve godine osnovne škole ujedno budu i zanat. Ukoliko bi ovaj projekat zaživeo, zavod ne bi morao da izdvaja sredstva za osnovno obrazovanje osuđenica, što je jedna od ključnih prepreka za organizovanje procesa obrazovanja. Međutim, do kraja posmatranog perioda (decembar 2012. godine) ovaj program nije počeo sa realizacijom.

⁵ Tako je, na primer, prestala proizvodnja nakita jer je potražnja slaba.

b) Neformalno obrazovanje osuđenica

Pored kursa opismenjavanja, u KPZ za žene povremeno se organizuju i drugi vidovi edukacije osuđenica, kroz predavanja i radionice. Predavanja su mahom bila posvećena zdravstvenim temama, a organizuju se na dva nivoa: predavanja koja drže zaposleni iz Zavoda za zaštitu zdravlja iz Požarevca i predavanja koja organizuje lekarka opšte prakse koja je zaposlena u zavodu. Prva grupa predavanja uglavnom je bila posvećena reproduktivnom zdravlju žena, virusu HIV i slično, a odziv osuđenica je bio dosta dobar. Kada je u pitanju druga grupa predavanja, ona je nešto specifičnija jer u zavisnosti od teme doktorka odabere osuđenice koje se pozivaju na predavanje.⁶

Radionice sa osuđenicama se, takođe, realizuju na dva nivoa: radionice koje vode zaposleni u zavodu i to u okviru službe za tretman, i radionice koje organizuju druge organizacije. U pogledu radionica koje osmišljavaju i organizuju vaspitačice iz službe za tretman, one se bave raznim temama, poput, emocija, asertivnosti, prepoznavanja besa i slično. Kada su u pitanju radionice koje organizuju druge organizacije, primećuje se da su tokom posmatranog perioda radionice organizovali Victimološko društvo Srbije-VDS i organizacija Art of living⁷.

Tokom oktobra, novembra i decembra 2011. godine VDS je organizovalo seriju radionica za grupu od deset osuđenica pod nazivom *Ka životu bez nasilja*. Cilj radionica bio je osnaživanje žena i jačanje njihovih kapaciteta za prepoznavanje nasilja, viktimizacije i psihičkih procesa u sebi i drugima vezano za nasilje, kao i sticanje neophodnih znanja i veština za konstruktivno razrešavanja nasilne situacije. Osuđenice su redovno dolazile na radionice, a njihova motivisanost za ovu vrstu rada je rasla kako su radionice odmicalle. U evaluacijama, osuđenice su ocenile radionice kao korisne, dok su kod nekih osuđenica one podstakle želju za aktivizmom. S druge strane, vaspitačice koje su bile prisutne tokom realizacije radionica (kao vid njihove edukacije) istakle su potrebu da se ova forma rada sa osuđenicama nastavi, da je rad u malim grupama pogodan način za rad sa osuđenicama, kao i da je dobro da ovakve radionice realizuje služba za tretman u saradnji sa osobama van zavoda, što

⁶ Tako, na primer, kada je Međunarodni dan borbe protiv moždanog udara, organizuje se predavanje za osuđenice koje imaju problema sa srcem i povišenim krvnim pritiskom, a sve u cilju preventivnog delovanja.

⁷ O radionicama koje je organizovala organizacija Art of living više reči biće u delu o slobodnim aktivnostima osuđenica jer su one vezane za vežbe relaksacije koje se organizuju u zavodu.

otvara prostor za dalju saradnju. Sve osuđenice koje su prošle radionice dobine su potvrdu o tome.

Godinu dana kasnije, od oktobra do decembra 2012. godine, VDS je realizovalo seriju radionica za dve grupe osuđenica koje su bile usmerene na njihovo osnaživanje i pripremu za izlazak na slobodu. Posebna pažnja tokom radionica bila je posvećena prepoznavanju nasilja i načina zatvaranja ciklusa nasilja, kontroli besa, veštinama komunikacije, prepoznavanju društvenih resursa za postpenalni prihvatz, kao i socijalnoj inkluziji osuđenica nakon izlaska iz zatvora. Ono što čini ovu vrstu radionica inovativnom je to da su tokom prve radionice, ali i tokom kasnijeg rada sa osuđenicama, mapirani problemi na koje osuđenice mogu da naiđu nakon izlaska na slobodu. To je bio osnov za pravljenje individualnih planova akcije za svaku od njih. Naime, za svaku osuđenicu je, zavisno od problema na koje je ona ukazala, VDS izradio plan akcije, odnosno koraka koje je potrebno preduzeti pre i nakon izlaska na slobodu. Tako su u individualne planove bile uključene informacije o tome kome i na koji način osuđenica treba da se obrati, kako da se zaštiti u slučaju nasilja, kako da pokrene postupak za vraćanje starateljstva nad decom, kako da ostvari pravo na zdravstvenu zaštitu i tome slično. Na taj način, nastojalo se da se prevaziđe trenutni nedostatak sistemskog rešenja u vezi sa pripremom osuđenica za izlazak iz zatvora i njihovu socijalnu reintegraciju i inkluziju. Sve osuđenice koje su prošle radionice dobine su potvrde o tome. Na osnovu evaluacija osuđenica, ali i vaspitačica koje su prisustvovali radionicama, ocenjeno je da bi sa ovom vrstom rada trebalo da se nastavi te da ona postane obavezan deo tretmana osuđenica.

Predavanja i radionice uglavnom se organizuju u sali za aerobik. Međutim, s tim u vezi značajna novina je osposobljavanje jedne nove prostorije u glavnoj zgradji za smeštaj osuđenica, na čijem uređenju su 2012. godine zajednički radili uprava zavoda i Viktimološko društvo Srbije. U pitanju je deo hodnika koji je pregrađen staklenim pločama, pa je dobijena dovoljno prostrana, svelta i topla prostorija u kojoj mogu da se organizuju različiti vidovi rada sa osuđenicama (individualni i grupni), u kojoj mogu da im budu dostupni materijali različitih nevladinih organizacija, državnih institucija i nezavisnih državnih tela i tome slično.

Slika 1. Posebna prostorija za različite aktivnosti

c) Stručno ospozobljavanje osuđenica

Stručno ospozobljavanje osuđenica realizuje se kroz kurseve. U zavodu se organizuju dve vrste kurseva: kursevi za koje osuđenice dobijaju potvrdu o pohađanju i uspešnom završetku kursa (kao što su krojački ili pekarski kurs) i kursevi za koje se takve potvrde ne dobijaju (na primer, kurs povrtarstva i vrtlarstva). Pri tome, jedino je krojački kurs stalan, dok se ostali kursevi organizuju *ad hoc*. Da bi osuđenica bila uključena u jedan od kurseva, preduslov je da ima najmanje završenu osnovnu školu. Obuku sprovode dve zaposlene instruktorke u zavodu. Nakon obuke, organizuje se provera znanja i dodela potvrda. Vezano za kurseve, potrebno je pomenuti da je u okviru projekta Viktimološkog ruštva Srbije *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*, a u saradnji sa Međunarodnom mrežom pomoći I.A.N. tokom 2011. i 2012. godine organizovana obuka osuđenica za rad na računarima. Kako je navela upravnica zavoda, ova obuka je naišla na jako dobar odziv, pa se očekuje da će se sa njom nastaviti. Takođe, još jedna novina u pogledu obučavanja je organizovanje obuke za osuđenicu koja je angažovana kao personalna asistenkinja osuđenici sa invaliditetom.

U pogledu stručnog ospozobljavanja zaposleni su ukazali na nekoliko problema. Kao prvo, nedovoljna motivisanost osuđenica za ove kurseve i činjenica da se za njih više javljaju žene koje imaju srednju školu, a namera je da upravo one koje imaju samo osnovnu školu završe neki kurs i ospozobe se za rad. Drugo, mali je broj zaposlenih u službi za obuku i upošljavanje koji bi mogli da prenose znanja osuđenicama. Tako, na primer, u zavodu postoji oprema za grnčarstvo, ali nema stručnjaka koji bi vodio ovaj kurs. Najzad, i nedostatak finansijskih sredstava sprečava zavod da organizuje još neke kurseve.

Pa ipak, kako pokazuju dobijeni podaci, postoji potreba za većim brojem raznovrsnijih kurseva, što su istakle i osuđenice i zaposleni, kao što su kurs za rad na računaru, kursevi jezika, kursevi iz sektora usluga, uređenja prostora, aranžiranja cveća, reciklaže, keramike i slično. Pri tome, posebno je ukazano na potrebu da se načini iskorak iz tradicionalnih ženskih zanimanja, kao i da se žene edukuju za ono što je traženo na tržištu rada u Srbiji, kako bi po izlasku iz zavoda lakše došle do posla.

Zdravstvena zaštita osuđenica

Prema odredbama Zakona o izvršenju krivičnih sankcija, tokom izdržavanja kazne zatvora, svako osuđeno lice ima pravo na zdravstvenu zaštitu, koja se obezbeđuje u zavodu, a ukoliko u zavodu ne može da se pruži odgovarajuća zdravstvena zaštita, onda se osuđeni upućuje u Specijalnu zatvorsku bolnicu u Beogradu ili drugu zdravstvenu ustanovu. U okviru zavoda, zdravstvenu negu i zaštitu pruža zdravstvena služba, koju, prema odredbama ZIKS, čine najmanje jedan lekar i jedan medicinski tehničar, a moraju se obezbediti i usluge jednog lekara psihijatra. Polazeći od toga, interesovalo nas je kako je organizovana zdravstvena zaštita u zavodu i kako funkcioniše ova služba, kakvo je opšte zdravstveno stanje osuđenica, posebno trudnica, kao i sa kojim se problemima susreću zaposleni u zdravstvenoj službi.

a) Ambulanta

Ambulanta se nalazi u zasebnoj zgradi unutar zavodskog kruga. Nju čine opšta, stomatološka i ginekološka ordinacija, i stacionar. Opšta i stomatološka ambulanta su međusobno povezane zajedničkom prijemnom prostorijom. U stomatološkoj ambulanti nalazi se stomatološka stolica koja deluje očuvano, kao i jedna bušilica sa potrebnim dodacima. Prostorija je mala i pretrpana sanitetskim materijalom. Stanje zidova i podova je zadovoljavajuće. Iz stomatološke ordinacije prolazi se kroz prijemnu ambulantu do opšte ordinacije. U prijemnoj ordinaciji se nalaze dva manja i stara sterilizatora. U toj prostoriji je i ormarić s lekovima. Iz nje se ulazi u ambulantu u kojoj se obavlja opšti medicinski pregled.

Ginekološka ordinacija je smeštena u posebnom delu zgrade, gde je smeštaj za trudnice i majke sa decom. U njoj se obavlja ginekološki pregled i uzmaju brisevi. Ginekološki sto je u veoma lošem stanju. U zavodu ne postoji

aparat za ultrazvuk i kolposkopiju, te za sve složenije pregledе osuđenice moraju da traže da idu van zavoda u dom zdravlja ili bolnicu u Požarevcu. U ginekološkoj ordinaciji osuđenice mogu da uzmu i brošure o prevenciji i ranom otkrivanju raka grlića materice i dojke. Tokom 2010. godine u zavod je donet pokretni mamograf i organizovan je skrining u cilju prevencije karcinoma dojke.

Stacionar čine dve bolesničke sobe u koje se smeštaju osuđenice sa težim zdravstvenim problemima ali čije lečenje ne zahteva slanje u Specijalnu zatvorsku bolnicu ili neku drugu zdravstvenu instituciju. Kapacitet stacionara je devet ležajeva. Kreveti su kao u drugim bolnicama, noviji su i podešava im se visina. Soba je okrećena, sa dosta prirodnog svetla, ali se kao i u drugim delovima zavoda na plafonu vidi vлага. Pored kreveta svaka žena ima ormarić za lične stvari, a u sobi su i jedan sto, stolice i TV. Soba je čista.

b) Organizacija zdravstvene zaštite

Tokom 2012. godine, zahvaljujući naporima uprave KPZ za žene, kao i zala-ganjima Viktimološkog društva Srbije, usvojena je nova sistematizacija radnih mesta. Shodno njoj, ambulatna koja je funkcionalisala u KPZ za žene prerasla je u posebnu zdravstvenu službu. Iako bi prema sistematizaciji trebalo da budu stalno zaposlena dva lekara opšte prakse, lekar specijalista i tri medicinska tehničara, trenutno su stalno zaposleni jedan lekar opšte prakse i tri medicinske sestre, od kojih je jedna zaposlena na određeno vreme. Dakle, faktičko stanje još uvek nije u skladu sa propisima, pa ova služba nema načelnika niti lekara specijalistu u stalnom radnom odnosu, a ključni razlog je finansijske prirode. Stoga se i dalje lekari angažuju po ugovoru, i to jedan lekar opšte prakse, ginekolog, neuropsihijatar i stomatolog. Međutim, trenutno kadrovsko stanje ne odgovara potrebama zavoda, ako se ima na umu broj osuđenica i broj pregleda koji se obave na mesečnom i godišnjem nivou.

Rad zdravstvene službe organizovan je u dve smene radnim danima i jednoj smeni tokom vikenda. Tokom noći, niko od medicinskog osoblja nije u zavodu. Neuropsihijatar, stomatolog i ginekolog dolaze određenim danima, pa se osuđenice unapred prijavljuju za ove pregledе. Na druge specijalističke pregledе, osuđenice se, zavisno od potrebe, vode van zavoda – u Specijalnu zatvorsku bolnicu u Beogradu ili u drugu zdravstvenu ustanovu. Ukoliko je potrebna hospitalizacija, osuđenica se upućuje u bolnicu u Požarevcu ili u Specijalnu zatvorsku bolnicu u Beogradu. Takođe je uspostavljena saradnja

između zatvora i jedne laboratorije odakle dolaze da uzimaju briseve i druge uzorke na analizu kada je potrebno. Kada su u pitanju sanitarni pregledi, njih obavlja Higijenski zavod u Požarevcu.

Pored pregleda, lekarka opšte prakse zadužena je i da redovno obilazi radna mesta, sobe, kupatila, smeštaj za trudnice i majke sa decom, trpežariju kako bi se video u kakvom su stanju ove prostorije, na kakvom je nivou higijena i slično. Uz to, ona ima obavezu da svakog dana proba hranu koja se doprema u zavod za osuđenice, kako bi se proverili ispravnost i kvalitet.

c) Osuđenice kao korisnice zdravstvene zaštite

Zdravstvena zaštita za osuđenice je besplatna. Na mesečnom nivou obavi se između 600 i 800 pregleda, pri čemu se, kako je primetila upravnica zavoda, uočava povećanje broja pregleda na mesečnom nivou. Mahom su to EKG, kontrola krvnog pritiska, šećera, ginekološki pregledi, obrada rana i slično. Gotovo sve osuđenice su korisnice nekih lekova – od vitamina do metadona. Pri tome, kako su primetili zaposleni u zdravstvenoj službi, najviše se daje neuropsihijatrijska terapija, posebno kada su u pitanju osuđenice koje su koristile psihoaktivne supstance, a čak 50% neuropsihijatrijske terapije otpada na lečenje depresije i nervoze. Terapiju može da prepiše samo lekar, a lekove osuđenicama deli medicinska sestra. Lekove koji su na pozitivnoj listi, nabavlja zavod; ostale lekove žene moraju da nabave same.

Posebna pažnja posvećena je zdravstvenoj zaštiti trudnica. Trudnice se uredno vode na kontrole, kada je potrebno i van zavoda. Ukoliko je hitno potreban pregled, vode se u bolnicu u Požarevcu. Kada uđu u deveti mesec trudnoće, odmah se piše uput za bolnicu, u koju se obično smeštaju nešto ranije. Zaposleni u zdravstvenoj službi vode računa i o kontroli rađanja.

Prema mišljenju zaposlenih, posebno onih koji rade u zdravstvenoj službi, opšte zdravstveno stanje je dobro. Međutim, zabrinjava podatak da među osuđenicama ima priličan broj onih sa hepatitisom C. Problem sa kojim se suočavaju zaposleni je da oni ne znaju uvek da li osuđenica prilikom prijema ima hepatitis C. Čak i ukoliko osuđenice žele da se testiraju, uglavnom nisu u mogućnosti da same plate ovu analizu jer troškove za nju zavod ne snosi. Prisustvo hepatitisa govori o zastupljenosti narkomanki među osuđenicama, a one su specifična kategorija u pogledu zdravstvenih potreba, kao i u pogledu spremnosti na radno i svako drugo angažovanje, na šta su, takođe, ukazali

zaposleni u intervjuu sa lekarkom opšte prakse u decembru 2012. godine došlo se do podatka da je zabeležen i jedan slučaj tuberkuloze.

Korišćenje slobodnog vremena

Članom 68 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija predviđeno je pravo osuđenih lica na slobodno vreme. Pri tome, u slobodno vreme, osuđeni ima pravo na boravak izvan zatvorenih prostorija najmanje dva sata dnevno i, ako mu dozvoljavaju godine i telesne sposobnosti, ima pravo na organizovanu fizičku aktivnost, uključujući i pravo da zajedno sa drugim osuđenicima koristi sportske terene, uređaje i opremu. Imajući to u vidu, interesovalo nas je kakve su mogućnosti u KPZ za žene za slobodne aktivnosti i bavljenje sportom, kao i da li se i kako organizuje kulturno-zabavni život u ovoj ustanovi.

U slobodno vreme osuđenicama su na raspolaganju dve osnovne vrste sadržaja: sportske aktivnosti i druge slobodne aktivnosti koje ne podrazumevaju fizičko vežbanje.

a) Rekreacija osuđenica

Kada su u pitanju sportske aktivnosti, osuđenicama su na raspolaganju vežbanje u sali za aerobik, vežbe relaksacije, košarka, odbojka, stoni tenis i šah. Pored terena na otvorenom, koji nije u najboljem stanju te zahteva rekonstrukciju, u zatvoru postoje i prostorije za rekreaciju. Prostorija za rekreaciju koju koriste žene iz otvorenog i poloutvorenog odeljenja je u holu glavne zgrade za smeštaj osuđenica, dok osuđenice u zatvorenom odeljenju imaju salu za rekreaciju u sklopu smeštaja. Osuđenice mogu jednom nedeljeno da koriste salu za vežbanje. Sala za rekreaciju koju koriste osuđenice iz poloutvorenog i otvorenog odeljenja je jedna dugačka i uska prostorija. Na podu je parket koji je star i neishoblovan. Zid je do pola ofarban masnom fabrom, a druga polovina je prelepo oslikana morskim motivima – to su uradile same osuđenice i deluje veoma opuštajuće. Strunjače su veoma stare, postoji i sto za stoni tenis, ali koji nije u upotrebi, a drugih sprava za vežbanje nema.

U zavodu se organizuju i vežbe relaksacije, ali se one sporovde kroz odeljenje za postupanje i tretman, što upućuje na zaključak da ova sportska aktivnost nije dostupna svim osuđenicama. Ove vežbe vodi vaspitačica koja je prethodno prošla obuku. Značajno je što je u drugoj polovini 2012. godine nevladina organizacija Art of living iz Beograda počela realizaciju ciklusa radi-

onica u okviru kojih se organizuju vežbe relaksacije za osuđenice. Međutim, ni ove vežbe nisu dostupne svima, već na njih idu osuđenice koje odaberu vaspitačice a na osnovu prethodnih konsultacija sa samim osuđenicama. Kada su u pitanju ostale sportske aktivnosti, njih mahom vode vaspitačice, a osuđenice se prijavljuju prema svojim afinitetima i mogućnostima. Kako su pojedini zaposleni naveli, povremeno se organizuju i takmičenja među osuđenicama, na primer, u košarci, odbojci, šahu, stonom tenisu.

b) Ostale slobodne aktivnosti

Pored sportskih aktivnosti, u slobodno vreme osuđenice mogu da koriste prostoriju za slobodne aktivnosti, tzv. vezera (vezenje, štrikanje, heklanje, slikanje i slično) i biblioteku. Vezera se nalazi u glavnom hodniku u kome je poluotvoreno odeljenje, dok je za osuđenice koje su u zatvorenom tretmanu ta prostorija u sklopu bloka u kome su smeštene. Sala za slobodne aktivnosti koju koriste žene iz otvorenog i poluotvorenog odeljenja je velika i dobro osvetljena. U njoj se mogu naći boje za slikanje i crtanje, materijal za pravljenje nakita i drugih predmeta, heklanje, odeća za dramsku sekциju, radovi osuđenica, slike, predmeti pravljeni od tekstila, drveta i drugih materijala.

KPZ za žene ima i svoju biblioteku sa oko 4500 knjiga. Pored knjiga, osuđenice svakodnevno dobijaju dnevni list *Politika*. Ukoliko, pak, žele da čitaju neku drugu dnevnu, nedeljnu ili mesečnu štampu, osuđenice moraju na nju da se preplate.

U zavodu se, po potrebi, organizuje dramska sekcija, a ranije je postojao i hor koji je vodila jedna od osuđenica, što upućuje na zaključak da se radi o *ad hoc* organizovanim a ne stalno dostupnim aktivnostima. Kada je u pitanju kulturno-zabavni život, u zavodu se redovno organizuju priredbe i gostovanja raznih izvođača – folklornih, muzičkih, pozorišnih i slično. Priredbe i druge manifestaje se organizuju u svečanoj sali. Svečana sala ima veliku binu sa zavesama i petnaestak redova stolica, svetla je i topla. U momentu obilaska krajem 2012. godine, u toku je bila promena električne instalacije. Bioskop trenutno ne radi, jer je oprema za projekcije zastarela, ali se filmovi povremeno puštaju na DVD i to u sali za aerobik.

Socijalni kontakti osuđenica u zavodu i sa licima van zavoda

U skladu sa odredbama ZIKS osuđenice imaju mogućnost da kontakte sa osobama van zavoda ostvaruju putem telefona, pisama i poseta. S tim u vezi, značajno je što su telefonske govornice postavljene u svim delovima smeštaja. U svim smeštajima postoje i sandučići za redovu poštu. Najzad, kada su u pitanju posete, one se odvijaju u zavodskom bifeu, prostoriji za porodične posete, ili, ukoliko osuđenice imaju dozvolu za izlazak, van zavoda, u gradu.

Prema članu 82 st. 1 ZIKS osuđeni ima pravo da jednom u tri meseca boravi s bračnim drugom, decom ili drugim bliskim licem tri časa u posebnim prostorijama zavoda. Ova posebna prostorija – prostorija za porodične posete – uređena je poput garsonjere: prilično je mala, ima jedan trosed, dve fotelje i niski stočić, kao i malu čajnu kuhinju. Tu je i kupatilo sa jednom tuš kabinetom i čučavcem. Prostor ima dva ulaza, iz kruga zavoda i sa spoljašnje strane, tako da posetioci ne ulaze u krug zatvora.

Najzad, tokom izdržavanja kazne osuđenice imaju pravo na prijem paketa različite sadržine, a učestalost dobijanja paketa zavisi od tretmana.

Kada su u pitanju socijalni konktakti unutar zavoda podaci pokazuju da su osuđenice zadovoljne međusobnim odnosom i odnosom sa zaposlenima, posebno sa zaposlenima u službi za obezbeđenje. Što se tiče kontakata između osuđenica, istraživanjem je utvrđeno da među ženama postoje konflikti najčešće izazvani sitnicama, pri čemu u većini slučajeva nesuglasice ostaju na nivou verbalnih sukoba, dok su fizički obračuni retkost. Ovi sukobi se u većini slučajeva rešavaju verbalno, dogовором, bez mešanja vaspitačica ili komandirica.

Odnos zaposlenih prema različitosti, posebno prema lezbejkama je tolerantniji nego pre nekoliko godina, ali pojedine osuđenice navode da homoseksualkama nije dozvoljeno da javno ispoljavaju svoje seksualne sklonosti. U prilog tome govore i odgovori pojedinih zaposlenih, koji navode da se na homoseksualke ne gleda blagonaklono, ali se one ipak ne kažnjavaju kada se zateknu zajedno.

Najzad, pretresanje osuđenica vrši se na prijemu, pri polasku i povratku sa rada, pri izlasku van zavoda, kada je poseta. Pretresi su česti i mogu da budu površinski (delimični) i detaljni, koji podrazumevaju i pregled telesnih šupljina.

Verska prava osuđenica

Prema članu 113 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija osuđeni ima pravo na verski obred, da drži i čita versku literaturu, kao i da ga poseti svešteno lice. Pri tome, ako u zavodu postoji dovoljan broj osuđenih lica iste veroispovesti, na njihov zahtev upravnik zavoda će dozvoliti sveštenom licu te veroispovesti da ih redovno posećuje ili da u zavodu ima redovnu službu ili nastavu. Verski obred bi trebalo da se obavlja u posebnoj, prikladnoj prostoriji u zavodu.

Podaci do kojih se došlo istraživanjem pokazuju da u zavod dolaze pravoslavni i katoločki sveštenik, ali da ne postoji posebna prostorija za verske obrede, već se oni obavljaju u učionici ili u sali za slobodne aktivnosti (vezeraju).

Disciplinsko kažnjavanje osuđenica

Disciplina u KPZ za žene je generalno ocenjena kao dobra, a ono što uglavnom utiče na disciplinu su problemi smeštaja (prenaseljenost) i struktura osuđenica. U pogledu disciplinskog kažnjavanja, kako je navela nadzornica službe za obezbeđenje u intervjuu decembra 2012. godine, uočava se pad broja izrečenih disciplinskih kazni: sa 66 koliko je bilo izrečeno tokom 2011. godine na 16 koliko je izrečeno 2012. godine. U prilog tome govore i podaci dobijeni intervjuiima sa osuđenicama: većina ispitanih osuđenica – 87 ili 75,7% nije bila disciplinski kažnjena tokom boravka u zatvoru, dok je nešto malo manje od četvrtine njih (28 ili 24,3%) bilo kažnjeno zbog nekog disciplinskog prestupa. Pri tome, 2011. godine 18 ili 31,0% osuđenica sa kojima smo razgovarali reklo je da su bile disciplinski kažnjene, dok je to isto reklo 10 (17,5%) osuđenica 2012. godine. Podaci pokazuju da se uglavnom radi o lakšim prestopima (kašnjenje po povratku iz grada ili sa vikenda, pranje veša u vreme ili na način koji nije dozvoljen, davanje drugoj osuđenici svojih stvari, na primer, cigareta i slično), koji se mahom kažnjavaju ukorom.

Tri osuđenice su rekle da im je izricana disciplinska mera upućivanja u samicu. Nijedna od njih nije imala pritužbi na odnos zaposlenih prema njima tokom boravka u samici. U samici osuđenica može da boravi najviše do 30 dana, dva puta godišnje. Inače, tokom 2011. godine renovirana je jedna samica kako bi bili ispunjeni standardi u pogledu njenog izgleda koje predviđaju ZIKS i međunarodni standardi. Samica sada ima dovoljno prostora, a toalet sa tušem je odvojen od sobe sa krevetom.

U slučaju osam osuđenica bila je izrečena mera usamljenja, kao posebna mera predviđena članom 136 ZIKS, koja se izriče u slučaju da osuđenica remeti red, da predstavlja opasnost za sebe ili druge u smislu povređivanja i slično. Prilikom izricanja ove mere, psihijatar procenjuje da li je mera pogodna za konkretnu osuđenicu. Soba u kojoj se ova mera izvršava je mala i uska, a nameštaj je fiksiran za pod. Zidovi su u lošem stanju. Soba je izuzetno tamna i hladna, daleko hladnija od drugih. Na jednom zidu se vide tragovi vlage. U sklopu sobe, ali odvojeno zidom se nalazi kupatilo sa tuš kabinom i WC šoljom. Osuđenica može da se tušira samo uz prisustvo radnice obezbeđenja. Na prozoru se sa spoljašnje strane nalaze rešetke, a sa unutrašnje žičana mreža koja sprečava direktni kontakt osuđenice sa stakлом. Na taj način se teži da se onemogući njihovo samopovređivanje.

Iskustva osuđenica u pogledu ostvarivanja prava tokom izdržavanja kazne zatvora

Imajući u vidu stanje u pogledu tretmana i mogućnosti ostvarivanja prava osuđenica, interesovalo nas je kakvo je iskustvo osuđenica u pogledu ostvarivanja garantovanih prava. Stoga su u intervjuima osuđenicama postavljena pitanja o tome da li su radno angažovane i na kojim poslovima, da li su prošle neki vid formalnog ili neformalnog obrazovanja, kao i stručnog usavršavanja, šta misle o zdravstvenoj zaštiti koja se obezbeđuje u zavodu, na koji način koriste slobodno vreme, kakvi su njihovi socijalni kontakti sa licima van zavoda, kao i unutar zavoda sa drugim osuđenicama i sa zaposlenima; potom, da li se poštuju njihova verska prava i da li su upoznate i u kojoj meri koriste postojeće oblike pomoći i podrške u zavodu i van njega.

Radno angažovanje

Većina intervjuisanih osuđenica (72 ili 62,6%) radno je angažovana, dok njih 43 (37,4%) ne rade, što je u skladu sa onim što su u intervjuima naveli i zaposleni. Najveći broj radno angažovanih žena uposlen je u krojačkoj radionici i u trpezariji (po 20 žena iz uzorka), zatim u bašti ili plasteniku i na ekonomiji u Zabeli (po 15 žena), dok tri žene rade na sređivanju dvorišta, jedna izrađuje nakit u radionici, a jedna se bavi štrikanjem i heklanjem. Od ukupnog

broja radno angažovanih osuđenica sa kojima su obavljeni intervjuji njih 67 reklo je da nisu mogle same da biraju koju će vrstu posla obavljati.

Mesečne zarade osuđenica kreću se od 500 ili čak ispod 500 dinara do 3000-3500 dinara, što zavisi od vrste posla i broja radnih sati. Većini žena koje su radno angažovane i primaju nadoknadu za svoj rad (njih 63) novac koji zarade nije dovoljan za potrebe koje imaju. Shodno tome, kako govore podaci, većini intervjuisanih osuđenica (89 ili 77,4%) novac šalje neko od kuće.

Obrazovanje

U pogledu formalnog obrazovanja, podaci do kojih se došlo intervjuima sa osuđenicama pokazuju da nijedna žena iz ispitanog uzorka nije pohađala osnovnu školu u KPZ iako je u uzorku bilo 15 žena koje su prekinule školovanje pre navršenih osam razreda osnovne škole, a 8 žena nije uopšte pohađalo školu. Tokom 2011. godine tri ispitanice su po dolasku u KPZ naučile da čitaju i pišu, odnosno prošle su kurs opismenjavanja, dok tokom 2012. godine nijedna osuđenica sa kojom je obavljen intervju nije prošla ovaj kurs, jer on nije ni organizovan. Uz to, iako trećina žena iz uzorka ima završenu samo osnovnu školu, nijedna od njih nije pohađala srednju školu tokom boravka u zavodu.

Vezano za stručno sposobljavanje osuđenice, pak, podaci do kojih se došlo pokazuju da većina osuđenica iz ispitanog uzorka (84 ili 73,0%) nije pohađala nijedan kurs koji se organizuje u zatvoru, dok njih 31 (27,0%) jeste. Od žena koje su pohađale neki kurs, njih 16 je pohađalo krojački kurs, šest žena je reklo da je pohađalo kurs za pekare, četiri su pohađale kurs za rad na računaru, dok za dve žene koje su rekle da su pohađale kurs nema podataka na koji su kurs konkretno isle.

Zdravstvena zaštita

Većina osuđenica iz ispitanog uzorka (67 ili 58,3%) boluje od neke hronične bolesti. Pri tome, većina žena sa kojima smo razgovarali (81 ili 70,4%) redovno uzima lekove, 22 (19,1%) ne uzimaju lekove jer nemaju potrebu za tim, dok njih 12 (10,4%) uzima lekove prema potrebi. Podaci takođe pokazuju da je još uvek visok procenat osuđenica koje ne odlaze redovno na ginekološke pregledе: 33% ispitanih osuđenica ne ide redovno na ovu vrstu pregleda. Međutim, kako zdravstvena prosvećenost kada je u pitanju odlazak kod ginekologa nije velika ni u opštoj populaciji, onda ni ovaj podatak ne bi trebalo

da čudi. Kada su u pitanju stomatološki pregledi, pak, situacija je još lošija jer podaci pokazuju da skoro polovina ispitanih osuđenica (njih 53 ili 46,1%) ne poseće stomatologa.

Vezano za zdravstvenu zaštitu, interesovalo nas je da li su osuđenice njome zadovoljne. Podaci pokazuju da nešto više od polovine ispitanih osuđenica (60 ili 52,2%) nije zadovoljno postojećom zdravstvenom zaštitom u zavodu, dok je 51 osuđenica (44,3%) izrazila svoje zadovoljstvo. Pri tome, kada se posmatraju poduzorci osuđenica, primećuje se da je skoro podjednak broj osuđenica 2011. godine (njih 31 ili 53,4%) i 2012. godine (njih 29 ili 50,9%) izrazio svoje nezadovoljstvo zdravstvenom zaštitom. Ključni razlozi nezadovoljstva su: neadekvatno ophođenje pojedinih zdravstvenih radnika prema osuđenicama, upisivanje kako bi se otišlo na pregled, naplaćivanje usluga kada je u pitanju stomatolog (sem vađenja zuba), prepisivanje istih lekova za sve (uglavnom lekova za smirenje), nedovoljan broj specijalističkih pregleda koji mogu da se obave u zavodu, loša oprema (aparati se često kvarile, nisu u funkciji) i nedostatak opreme potrebne za dijagnostiku i lečenje (na primer, aparat za ultrazvuk) i nedovoljna informisanost o pojedinim bolestima, kao što je hepatitis C.

Slobodno vreme

Da li zbog neadekvatno opremljene sale za rekreaciju, nedostupnosti sportskih rekvizita ili, pak, nezainteresovanosti osuđenica, tek većina žena sa kojima smo razgovarali ne bavi se sportom. Naime, od 115 osuđenica, njih 92 (80,0%) ne bave se nikakvim sportskim aktivnostima u zavodu, 17 (14,8%) je reklo da se bavi sportom, dok za 6 žena nema podataka. Od onih osuđenica koje se bave sportom, većina (13) sportske aktivnosti praktikuje jednom nedeljno, dok se četiri žene sportom bave dva puta u toku nedelje. Na pitanje, pak, da li bi volele da se bave nekim sportom ali nemaju uslova za to, intervjuisane osuđenice su navele da bi volele da se bave fitnesom, aerobikom, gimnastikom, odbojkom, da postoji teretana i sprave za vežbanje, da imaju mogućnosti za plivanje, košarku i pilates. Manji broj osuđenica sa kojima smo razgovarali (17 ili 14,8%) izjasnilo se da radi vežbe opuštanja, koje im pomažu da se osećaju bolje. S druge strane, nešto više od polovine intervjuisanih osuđenica (66 ili 57,4%) zainteresovane su za vežbe joge.

Kada su u pitanju slobodne aktivnosti koje ne podrazumevaju fizičko vežbanje, podaci pokazuju da prostorija za slobodne aktivnosti nije dovoljno iskorišćena, budući da od 115 žena koje su intervjuisane samo njih 6 (5,2%)

svoje slobodne aktivnosti realizuje u ovoj prostoriji, dok je preostalih 94,8% (109) ne koristi ili je koristi za druge namene (na primer, za potrebe poštovanja svoje religije, kada dolazi sveštenik).

S druge strane, većina osuđenica sa kojima smo razgovarali (80 ili 70,4%) koristi biblioteku koja, sudeći po njihovim odgovorima, zadovoljava njihova interesovanja u pogledu ponuđenih sadržaja za čitanje. Od onih žena koje su se izjasnile da koriste biblioteku, 60 (75,0%) može da pronađe za čitanje upravo ono što ih interesuje, dok preostalih 25,0% ne pronalazi literaturu koja im odgovara. Uprkos tome što je više od dve trećine osuđenica koje su se izjasnile da koriste biblioteku zavoda zadovoljno postojećim fondom knjiga kojim biblioteka raspolaže, njih 62 (78,0%) bi ipak volele da u biblioteci postoje još neke knjige: od klasične literature, preko stručne literature iz oblasti psihologije, informacionih tehnologija i religije do savremenih naslova, posebno domaćih autora i autorki, kao i više „ženskih časopisa”.

Socijalni kontakti osuđenica

Boravak u zatvoru sam po sebi deluje stresno zbog činjenice da je ženi ograničena sloboda kretanja, kao i da je okružena drugim osuđenicama od kojih svaka ima svoju životnu priču, drugačiji karakter, navike i ponašanje. Boravak u zatvoru svakako dovodi do slabljenja socijalnih veza. Polazeći od toga, nastojali smo da utvrdimo na koji način, u kojoj meri i sa kim osuđenice održavaju kontakte van zavoda, jer su upravo ti kontakti polazna osnova za njihovu uspešnu reintegraciju u socijalno okruženje po izlasku iz zatvora. S druge strane, kada su u pitanju odnosi u zavodu, interesovalo nas je kakav je odnos između osuđenica i između osuđenica i zaposlenih, kao i kako osuđenice percipiraju odnos zaposlenih prema sebi i da li su bile izložene pretresanju.

a) Socijalni kontakti sa osobama van zavoda

U pogledu kontakata sa osobama van zavoda, rezultati istraživanja pokazuju da dominira telefonski kontakt, dok su u manjem obimu zastupljeni prijem i slanje pisama, i posete u zavodu. Gotovo sve osuđenice sa kojima smo razgovarali (111 ili 96,5%) kontakte sa članovima porodice i prijateljima održavaju putem telefona. Pri tome, podaci pokazuju da dve trećine intervjuisanih žena (82 ili 71,3%) ima mogućnosti da redovno kupi telefonsku karticu, ali

gotovo trećina njih (33 ili 28,7%) ovu mogućnost nema, što sigurno otežava održavanje kontakata sa porodicom ili su ti kontakti ređi.

S druge strane, gotovo polovini intervuisanih osuđenica (53, odnosno 46,1%) niko ne dolazi u posetu. Osuđenice koje su rekle da nemaju posetu, a posebno da im deca i/ili partner ne dolaze u posetu, kao ključne razloge toga navele su nedostatak finansijskih sredstava, veliku udaljenost mesta prebivališta od Požarevca i pravo na vikende koje osuđenica ima pa ih provodi kod kuće sa decom. Pojedine osuđenice ne žele da ih deca posećuju u zatvoru, bilo zato što im bude teško kada vide decu ili što ne žele da se deca upoznaju sa zatvorskim sredinom. Takođe, iako osuđenice imaju na raspolaganju prostoriju za porodične posete, od 62 intervuisane žene koje imaju posete, samo 32 koriste ovu prostoriju za boravak sa članovima svoje porodice tokom posete.

Da li zbog toga što je dopisivanje postalo prevaziđen način komunikacije, ili iz drugih razloga, gotovo trećina intervuisanih osuđenica (35, odnosno 30,4%) ne dobija pisma, nešto malo manje (30 ili 26,1%) pisma dobija retko, dok 21 (18,3%) osuđenica pisma dobija nekoliko puta u toku meseca, odnosno nedelje (19 ili 16,5%). S druge strane, podaci pokazuju da intervuisane osuđenice češće pišu pisma bliskim osobama nego što ih od njih dobijaju. Po pitanju privatnosti pisama koje pišu, gotovo polovina osuđenica (54 ili 47,0%) smatra da osoblje zavoda nije upoznato sa njihovim sadržajem, odnosno da ih ne čita, dok 33 (28,7%) žene nije upoznato sa tim da li se pisma čitaju.

Kada je u pitanju pravo na prijem paketa, podaci pokazuju da gotovo dve trećine žena sa kojima smo razgovarali koristi ovo pravo, odnosno u različitim vremenskim intervalima prima pakete. Naime, 76 žena (66,1%) dobija pakete različite sadržine, shodno potrebama koje imaju, ali i materijalnim mogućnostima onih koji pakete šalju. Ženama sa kojima smo razgovarali pakete najčešće šalju rodbina, roditelji, suprug, svekra i svekar. Kada je u pitanju sadržaj paketa, uočava se da žene najčešće dobijaju hrana i kozmetiku. Pored toga, žene u paketima dobijaju garderobu i veš, telefonske kartice, kafu, cigarete i slično. Na osnovu sadržaja paketa može se zaključiti da osuđenice u paketima dobijaju upravo ono što im nedostaje u zavodu, odnosno u ponudi zatvorske kantine. Pa ipak, ne treba zanemariti da trećina intervuisanih žena ne dobija pakete, a ključni razlog za to je loša materijalna situacija njihovih porodica.

b) Socijalni kontakti u zavodu

Kada su u pitanju odnosi u zavodu, interesovalo nas je da li su osuđenice bile izložene nekom vidu nasilja, bilo od strane drugih osuđenica ili od strane zaposlenih. Većina intervjuisanih žena tokom boravka u zavodu nije bila izložena fizičkom, niti bilo kom drugom obliku nasilja od strane druge osuđenice ili lica zaposlenog u zatvoru. Međutim, 11 osuđenica bilo je izloženo fizičkom nasilju od strane drugih osuđenica, dok je njih 5 bilo izloženo nasilju od strane zaposlenih. Pri tome, podjednak broj osuđenica iz oba poduzorka navelo je da su bile izložene fizičkom nasilju: tako je 2011. godine pet intervjuisanih osuđenica reklo da su bile izložene fizičkom nasilju od strane drugih osuđenica, a tri fizičkom nasilju od strane zaposlenih, dok je 2012. godine šest žena reklo da su bile izložene fizičkom nasilju od strane drugih osuđenica, a dve da su bile izložene nasilju od strane zaposlenih. Iako je mali broj intervjuisanih osuđenica naveo da je bio izložen fizičkom nasilju u zavodu, ovaj podatak ne treba zanemariti, jer svaki slučaj nasilja znači kršenje prava na život bez nasilja.

S druge strane, šest osuđenica je reklo da su bile diskriminisane od strane komandirica zbog etničke pripadnosti i fizičkog izgleda. Uz to, podaci pokazuju da je i među osuđenicama prisutan netolerantan odnos prema različitostima, i to zbog etničke pripadnosti, seksualnog opredeljenja ili zavisnosti od psihoaktivnih supstanci. Tako se 21 osuđenica izjasnila da je tokom boravka u zavodu bila izložena vređanju i ponižavanju od strane drugih osuđenica. Iako je u pitanju mali broj da bi se izvlačili neki opšti zaključci, ipak se primećuje da se 2012. godine na ovaj problem požalilo više osuđenica nego 2011. godine: dok je 2011. godine osam osuđenica doživelo ovakvo ponašanje, to isto je navelo 13 osuđenica 2012. godine. To upućuje na potrebu obraćanja veće pažnje u radu sa osuđenicama na razumevanje i prihvatanje različitosti.

Kako su zaposleni u službi za obezbeđenje u neposrednom i celodnevnom kontaktu sa osuđenim ženama, zanimalo nas je kako osuđenice percipišaju odnos zaposlenih u ovoj službi prema njima, kao i kakvo je iskustvo osuđenica u vezi sa pretresanjem stvari i telesnih šupljina. Iako većina osuđenica iz uzorka (88, odnosno 76,5%) smatra da pripadnice službe za obezbeđenje nisu stroge, ne bi trebalo zanemariti da njih 17 (14,8%) smatra da jesu. Uz to, većina intervjuisanih osuđenica (81 ili 70,4%) rekla je da komandirice ne nose palice u krugu zatvora, što govoru u prilog da većih problema kada je disciplina u pitanju zaista nema. Nijedna intervjuisana osuđenica nije imala neposredno iskustvo primene palice prema njoj, ali njih 31 (26,9%) ima sazna-

nja o slučajevima drugih žena koje su komandirice tukle palicom, što ne treba zanemariti. Kada je, pak, u pitanju pretresanje žena, većina žena iz uzorka (101 ili 87,8%) je tokom boravka u zavodu bila jednom ili u više navrata podvrgnuta pretresanju stvari, dok je 27 osuđenica (23,5%) bilo podvrgnuto i pretresanju telesnih šupljina, odnosno usta, analnog ili vaginalnog otvora.

Verska prava osuđenica

Od 115 osuđenica sa kojima su vođeni intervjuji, njih 98 izjasnilo se da su vernice. Od tog broja, 88 osuđenica ili 90% navele su da imaju mogućnosti da u zatvoru poštuju običaje svoje vere, dok je njih 10 reklo da ne mogu da poštuju običaje svoje vere. Poštovanje verskih prava znači da osuđenice mogu da poste (postoji verski prilagođen jelovnik), da ih posećuje sveštenik i da idu na veronauku.

Korišćenje dostupnih oblika pomoći i podrške

Istraživanjem je utvrđeno da je većina osuđenica sa kojima smo razgovarali (79 ili 68,7%) upoznata sa tim šta je zaštitnik građana. Međutim, uprkos dobroj informisanosti, većina osuđenica se nije obratila ovom nezavisnom državnom telu sa nekom pritužbom tokom izdražavanja kazne zatvora. One osuđenice koje to jesu učinile – njih 14 ili 12,2% – kao povode obraćanja navele su: lišenje slobode u momentu kada je žena imala bebu od dva meseca, pritužba na rad ambulante, pritužba na odnos zaposlenih prema osuđenici, pritužba zbog donetih presuda a u vezi sa njima zbog povrede prava na odbranu, prava na suđenje u razumnom roku, prava na slobodno kretanje, prava na zdravstvenu zaštitu, prava na slobodu govora, prava na slanje podnesaka iz zatvora i slično, i pritužba kojom je osuđenica tražila da se ispravi nepravda zbog presude koja joj je izrečena.

Većina osuđenica sa kojima su vođeni intervjuji (81 ili 70,4%) smatra da u zatvoru postoje osobe sa kojima mogu da razgovaraju o svojoj deci, porodici, problemima koje su imale ili eventualnom nasilju koje su pretrpele pre dolaska u zatvor, kao i o problemima sa kojima se suočavaju tokom izdržavanja kazne. Kada je u pitanju struktura zaposlenih kojima se osuđenice obraćaju za pomoć, pokazalo se da se uglavnom obraćaju vaspitačicama i, ređe, komandricama. Samo dve žene iz uzorka su o svojim problemima razgovarale sa psihologom zavoda.

Nešto više od trećine intervjuisanih osuđenica (42, odnosno 36,5%), koje su se obraćale za pomoć i podršku zaposlenima u zavodu, smatra da im je to bilo dovoljno da bi se osećale bolje i rešile problem. Pa ipak, 45 (39,1%) intervjuisanih osuđenica je izrazilo želju da, pored zaposlenih u zatvoru, razgovaraju sa još nekim o problemima koje imaju, a ko nije zaposlen u zatvoru i ne provodi sa osuđenicama svaki dan. S tim u vezi, posebno je značajno istaći aktivnosti Viktimološkog društva Srbije u pogledu pružanja emotivne podrške, informacija i pravne pomoći osuđenicama kroz individualne razgovore tokom 2011. i 2012. godine.⁸ Najzad, 43 osuđenice su tokom boravka u zatvoru koristile pravnu pomoć: njih 33 je koristilo pravnu pomoć pravnika u zavodu, dok su se dve osuđenice obratile advokatu. Povodi za obraćanje pravniku u zavodu ili advokatu bili su pomoć oko pisanja molbe za uslovni otpust, dobijanje određenih pravnih informacija, pomoć u vezi obraćanja sudu i slično.

Zaključak

Imajući u vidu nalaze istraživanja, dolazi se do zaključka da postoji niz ograničenja u pogledu poštovanja prava osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, koja su garantovana pozitivnim propisima i relevantnim međunarodnim dokumentima. Ključni razlozi za to su ekonomski prirode, odnosno nedostatak sredstava, što je, pak, posledica manjih izdvajanja sredstava iz budžeta koja su namenjena jedinom zatvoru za žene u Srbiji, i prenaseljenost zavoda, što otežava rad sa osuđenicama i individualizaciju njihovog tretmana. To govori u prilog daljih zalaganja za širu primenu alternativnih sankcija, kako bi se smanjio broj žena u ovoj ustanovi, kao i većih budžetskih izdvajanja za KPZ za žene.

Podaci do kojih se došlo istraživanjem pokazuju da su mogućnosti za radno angažovanje žena prilično ograničene, pa ne tako mali broj žena nije radno angažovan, a žene koje rade nemaju mogućnosti da same biraju posao koji bi obavljale. Time se, kako pokazuju neka druga istraživanja, osuđenice lišavaju svoje autonomije, što je jedna od ključnih deprivacija sa kojom se suočavaju u zatvoru (Špadijer-Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić, 2009). Ograničena finansijska sredstva, ali i nedovoljna motivisanost osuđenica, rezultiraju

⁸ O pružanju podrške osuđenicama videti više u tekstu Jasmine Nikolić i Mirjane Tripković, koji je objavljen u ovom broju Temide, str. 105-124.

time da se u zavodu ne organizuje proces osnovnog obrazovanja, a prestalo se i sa organizovanjem kursa opismenjavanja. Međutim, nalazi istraživanja govore u prilog tome da postoji interesovanje osuđenica za različite vidove neformalnog obrazovanja i stručnog ospozobljavanja, koji ih mogu osnažiti, ojačati njihove kapacitete i ospozobiti za prevladavanje problema sa kojima se suočavaju i mogu da se suoče nakon izlaska iz zatvora. Stoga se čini neophodnim da se u redovan tretman osuđenica uvrsti više programa koji bi bili usmereni ovim ciljevima, kao i da se načini iskorak iz tradicionalno ženskih zanimanja, te da se žene obučavaju za ono što se traži na tržištu rada. Time bi se delovalo u pravcu jačanja samopouzdanja osuđenica i vraćanja kontrole nad sopstvenim životom, što su ujedno i ključni feministički principi kojima bi zatvori za žene trebalo da se rukovode u svom radu (Shaw, 1996: 183). Drugim rečima, trebalo bi da postoji više mogućnosti u pogledu rada, ospozobljavanja i obrazovanja kako bi se omogućilo razvijanje potencijala koje žene u zatvoru sigurno imaju, vodeći pri tome računa o njihovom iskustvu i veštinama (Shaw, 1996: 183). To su ujedno važni preduslovi kasnije reintegracije i socijalne inkluzije. S tim u vezi, zalaganja bi trebalo da idu u pravcu daljeg otvaranja zavoda i uspostavljanja šire saradnje sa organizacijama u lokalnoj zajednici, na čemu insistiraju relevantni međunarodni dokumenti, uključujući Standardna minimalna pravila za postupanje sa zatvorenicima i Bangkočka pravila.

Nalazi istraživanja pokazuju da poseban problem predstavlja zdravstvena zaštita osuđenica. Iako je 2012. godine usvojena nova sistematizacija radnih mesta i ambulanta je prerasla u zdravstvenu službu, faktičko stanje je nepromenjeno. Stoga se uočava nedostatak kadra, ali i opreme kako bi se izašlo u susret potrebama osuđenica za zdravstvenom zaštitom, posebno ako se ima na umu njihov broj. To sve govori o potrebi daljih zalaganja u pravcu usklađivanja faktičkog stanja sa postojećim propisima, te angažovanja većeg broja medicinskih radnika u ovoj ustanovi, posebno specijalista, za čim očigledno postoji potreba. Uz to, potrebno je raditi i na informisanju i podizanju svesti žena u pogledu korišćenja usluga zdravstvene službe, posebno ginekoloških i stomatoloških pregleda, jer nalazi ipak govore o tome da se ove usluge ne koriste u dovoljnoj meri.

Slobodno vreme osuđenice koriste prema postojećim mogućnostima, koje nisu baš velike. Međutim, malo njih se bavi sportskim aktivnostima, a interesovanje postoji, posebno za vežbe relaksacije, koje mogu da pomognu ženama da se opuste i lakše suoče sa problemima života u zatvoru. Stoga bi

dalja zalaganja trebalo da idu u pravcu šireg uključivanja programa vežbanja koji bi bili dostupni svim osuđenicama.

Jedan od problema koji se uočava tiče se socijalnih kontakata sa osobama van zavoda. Ovi kontakti odvijaju se mahom putem telefonskih razgovora, ali se može primetiti da ženama nedostaju posete i neposredni kontakti sa članovima porodice. To, kako govore nalazi drugih istraživanja, onemogućava ženama zavodoljenje društvenih i emocionalnih potreba za kontaktima sa bliskim licima (Špadijer-Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić, 2009: 233), što može da oteža proces njihove reintegracije nakon izlaska na slobodu. Pri tome, ključni razlog zbog koga veliki broj osuđenica nema posete je loša materijalna situacija i velika udaljenost mesta prebivališta od Požarevca. To, pak, govori u prilog potrebi daljeg rada na usklađivanju postojećih rešenja i prakse sa pravilom 4 Bangkočkih pravila, shodno kome zatvor treba da bude u blizini doma zatvorenice, kako bi se omogućili redovni socijalni kontakti sa porodicom. S druge strane, kada su u pitanju odnosi u zavodu, oni su uglavnom dobri. Osim svađa, među osuđenicama nema većih problema. Iako sporadični, ipak ne smeju da se zanemare slučajevi nasilja nad osuđenicama. Uz to, primećuje se nedovoljno razumevanje i prihvatanje različitosti, što sve skupa govori o potrebni uključivanja sadržaja koji se tiču prepoznavanja nasilja i diskriminacije, kao i razumevanja i prihvatanja različitosti u redovan tretman osuđenica.

Najzad, zaključak koji se nameće je da postoji potreba za proširivanjem mogućnosti za pružanje podrške osuđenicama, posebno onima koje su preživele nasilje, kroz dodatno obučavanje zaposlenih,⁹ uključivanje drugih lica i službi u rad sa osuđenicama, ali i kroz uključivanje novih programa u tretman osuđenica (na primer, u formi grupa samopomoći, podrške od strane drugih osuđenica i slično). Kontinuirana podrška, osnaživanje i informisanje osuđenica, jačanje njihovih kapaciteta za suočavanje sa problemima i izazovima, a posebno sa različitim vidovima nasilja (i kao žrtava i kao izvršiteljki), kao i pružanje pomoći u ostvarivanju pojedinih prava od neprocenjivog su značaja za

⁹ S tim u vezi treba reći i da je u okviru projekta *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru* tokom 2012. godine realizovana obuka zatvorskog osoblja u KPZ za žene o rodno baziranom nasilju. Obuka je realizovana na osnovu programa obuke za rad sa žrtvama rodno baziranog nasilja, koji je akreditovan u Republičkom zavodu za socijalnu zaštitu. Glavni cilj ovog programa bio je obuka zaposlenih u KPZ za rad sa osuđenicama koje su bile žrtve nasilja na odgovarajući način, sa posebnim naglaskom na žrtvama nasilja u porodici, seksualnog nasilja i trgovine ljudima. Zaposleni u KPZ su na ovaj način stekli potrebne veštine i znanja koja će im omogućiti da pružaju odgovarajuću pomoći osuđenicama koje su bile žrtve rodno baziranog nasilja, ali i žrtve u širem socijalnom smislu.

njihovu reintegraciju, socijalnu inkluziju i postpenalnu zaštitu, koja počinje još u zatvoru. Ova potreba prepoznata je i od strane zaposlenih, posebno u službi za tretman, što je dobar signal za razvijanje budućih oblika saradnje.

Literatura

Association for the prevention of torture (2004) *Monitoring places of detention – a practical guide*. Geneva: Association for the prevention of torture.

Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice – Nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

Shaw, M. (1996) Is There a Feminist Future for Women's Prisons? U: R. Matthews, P. Francis (ur.) *Prisons 2000 – An International Perspective on the Current State and Future of Imprisonment*. London: MacMillan Press Ltd, str. 179-200.

Špadijer-Džinić, J., Pavićević, O., Simeunović-Patić, B. (2009) Žena u zatvoru – depravacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, 3, str. 225- 246.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS, Službeni glasnik RS, br. 85/05, 72/09 i 31/11.

Internet izvori

Pravila Ujedinjenih nacija o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama (Bangkočka pravila), dostupno na: <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf>, stranici pristupljeno 14.2.2013. godine.

SANJA ĆOPIĆ

LJILJANA STEVKOVIC

BEJAN ŠACIRI

The treatment and the realization of the female prisoners' rights in the Correctional Institution for Women in Požarevac

In order to enable the development of each individual and his/her reintegration and social inclusion after imprisonment, the state is obliged to guarantee certain rights to the prisoners as well as realization of these rights: the right to work, education, health care, social contacts, support and assistance, religious rights etc. These rights are guaranteed by relevant legal acts of the Republic of Serbia. However, women have special needs and requirements in comparison to male prison population. Due to that, the treatment of female prisoners should be gender sensitive. Taking that as a starting point, the action research of the Victimology Society of Serbia, which was conducted in 2011 and 2012, aimed at getting to know what is the level of respect of female prisoners' rights in the Correctional Institution for Women in Požarevac and to what extent gender sensitive approach is present. The results of the research are presented in this paper.

Keywords: women, prison, Serbia, female prisoners' rights, research.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 73-88
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204073K
Pregledni rad

Položaj žena u sistemu izvršenja krivičnih sankcija prema Bangkočkim pravilima

MILICA KOVAČEVIĆ*

Uvodnom delu rada autorka se osvrće na položaj žena u sistemu izvršenja krivičnih sankcija, zaključujući da on iziskuje posebne oblike postupanja u odnosu na one koji se primenjuju u pogledu prestupnika muškog pola. Centralni deo rada je posvećen analizi Pravila UN o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama (Bangkočka pravila), imajući u vidu da se ovaj dokument iz 2010. godine prvi put na celovit i sistematičan način bavi položajem žena u sistemu izvršenja krivičnih sankcija. I pored toga što Bangkočka pravila bitno unapređuju ovu oblast, autorka zaključuje da poboljšanje položaja žena iziskuje suštinsko reformisanje sistema izvršenja krivičnih sankcija, edukaciju kadrova, informisanje šire javnosti i ulaganje finansijskih sredstava, te da je usvajanje jednog ovakvog dokumenta tek prvi od više koraka koji treba da uslede.

Ključne reči: žene, zatvor, nasilje, Bangkočka pravila.

Uvod

Bangkočka pravila – *Pravila UN o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama* (Rezolucija broj 65/229 od 21. decembra 2010. godine)¹ predstavljaju prvi međunarodni dokument koji se na celovit način bavi položajem žena u sistemu izvršenja krivičnih sankcija. Ovaj dokument ukazuje na bitne razlike između kriminaliteta žena i kriminali-

* Mr Milica Kovačević je asistentkinja na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. E-mail: bucak80@gmail.com

¹ Dostupno na <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res%202010-16.pdf>, stranici pristupljeno 14. 2. 2013. godine.

teta muškaraca, te prepoznaće i uvažava poseban položaj osuđenih žena kao majki i neretko žrtava različitih oblika nasilja.

Istini za volju, položaj žena u sistemu izvršenja krivičnih sankcija i mera je i pre Bangkočkih pravila bio definisan određenim međunarodnim dokumentima. Tako treba imati u vidu da se *Standardna minimalna pravila UN o postupanju sa zatvorenicima*, doneta pre više od pola veka na Prvom kongresu UN u Ženevi 1955. godine, koji se bavio prevencijom kriminaliteta i postupanjem prema prestupnicima podjednako odnose i na žene u zatvoru. No, iako *Standardna minimalna pravila UN o postupanju sa zatvorenicima* predviđaju izdvajanje žena od muškaraca u penalnim ustanovama, te posebna pravila za žene porodilje i žene sa malom decom, ovaj tekst ipak nije pisan sa namerom da u potpunosti bude prilagođen brojnim posebnim potrebama i osobinama žena. Isto se odnosi i na *Standardna minimalna pravila UN za mere alternativne institucionalnom tretmanu*, koja su usvojena 1990. godine (Toksijska pravila).

U daljim izlaganjima će se ukazati na položaj žena u zatvoru, a potom će biti predstavljena Bangkočka pravila. Cilj rada je da se podrobnije upozna ovaj međunarodni dokument, ali i da se ukaže na to da poboljšanje položaja žena iziskuje suštinsko reformisanje sistema izvršenja krivičnih sankcija, edukaciju kadrova, informisanje šire javnosti i ulaganje finansijskih sredstava, te da je usvajanje adekvatne regulative tek prvi korak na ovom dugotrajnom putu.

Žene u zatvoru

Žene čine daleko manji broj krivičnih dela nego muškarci, pa je logično i to što su u ukupnoj zatvoreničkoj populaciji u svetu predstavljene sa svega 4,3% (Loucks, 2010: 466). Bez obzira na to što se kriminalitet žena uglavnom drži u relativno stabilnim okvirima, ipak je uočeno da se povećava, čak i rapidno, broj žena koje se upućuju u zatvor. Tako je u jednom izveštaju za Englesku i Vels konstatovano da i pored ustaljene strukture i obima ženskog kriminaliteta u poslednjih 10 godina neprekidno raste broj žena u zatvorima, što je verovatno uslovljeno češćim izricanjem zatvorskih kazni za krivična dela koja se ne mogu okarakterisati kao teška (Corston, 2007: 16). Zanimljivo je da se ovakav razvoj događaja u potpunosti kosi sa međunarodnim standardima koji, polazeći od rezultata naučnih istraživanja i iskustava iz prakse, sugerisu favorizovanje neinstitucionalnih sankcija u svim situacijama u kojima je to iole prihvatljivo. Sa druge strane, iz SAD i Velike Britanije, takođe suprotno naučnim tendencijama,

širi se talas novog punitivizma i menadžerskog pristupa u vođenju penalnih institucija, koji se štaviše preliva i na tretiranje maloletnih prestupnika (Muncie, 2008: 107).

Treba pomenuti i to da su žene dugo ostajale na margini i kada su u pitanju istraživanja koja se bave problematikom efikasnosti izvršenja krivičnih sankcija. Iako se i ovde argumentacija odnosi na to da su žene u penalnom sistemu malobrojne i manje opasne, to i dalje ne opravdava, donedavno prisutan, potpuni nedostatak interesovanja za tretman i prava osuđenica (Smith, 1984: 630). Samim tim, i pri kreiranju nekih novih modaliteta izvršenja krivičnih sankcija, kao što su intenzivni nadzor, različiti oblici probacije i slično, nedovoljno se razmišljalo o potrebama žena.

Na loš položaj žena u zatvorima utiče i to što, zbog nevelikog ukupnog broja žena prestupnica, u najvećem broju država postoji tek nekoliko, ili čak samo jedna ustanova za izdržavanje kazne od strane žena. Ova opservacija se odnosi i na Srbiju u kojoj punoletne osuđenice zatvorsku kaznu izdržavaju isključivo u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu. Razume se da se ovakvo stanje može donekle opravdati ekonomskim razlozima, odnosno činjenicom da i mali broj ustanova može zadovoljiti realno postojeće potrebe. Ipak, to ne znači da je prihvatljivo i to što se žene odvode na lokacije koje mogu biti veoma udaljene od mesta njihovog prebivališta ili boravišta, ili što je još gore, veoma udaljene od njihovih porodica, dece i prijatelja. Osim toga, mali broj ustanova i mali broj osuđenica utiče na to da ženski penalni sistem bude van tokova modernizacije i uvođenja novina, prosto zato što se to ne isplati, a i čini se nebitnim zbog malog broja korisnika na koje se odnosi.

Kada su u pitanju maloletnice, situacija može biti čak i nešto gora, utoliko što se one, usled nedostatka posebnih ustanova, neretko smeštaju zajedno sa odraslim licima (Taylor, 2004). Pri tome je opšte poznato da bi se postupanje sa maloletnim licima moralo bitno razlikovati od postupanja sa odraslima, ukoliko se želi ići u korak sa dostignućima savremene nauke koja ukazuje na velike potencijale adekvatno osmišljenog rada sa mladima u penalnom sistemu.

Kada se zaboravlja na žene u zatvoru, takođe se zaboravlja i na izuzetno značajne uloge koje one tradicionalno imaju u društvenom uređenju. Naime, i pored nesporognog izjednačavanja polova u brojnim životnim oblastima, i dalje se žene pre svega staraju o deci i o ukupnim potrebama porodice. Tako se u *Preporuci Saveta Evrope o majkama i deci u zatvoru*² naglašava da razdvajanje

² Rec 1469 (2000), usvojena 30. juna 2000. godine.

od majke može rezultirati trajnim posledicama, poremećajem u uspostavljanju odnosa, emocionalnom nestabilnošću i poremećajima ličnosti, usled čega Savet Evrope preporučuje da se zatvaranju majki i trudnica pristupa samo ukoliko je to zaista nužno i kada to apsolutno iziskuju interesi društvene bezbednosti. Ovaj dokument³ se poziva i na procene nevladine organizacije The Howard League for Penal Reform shodno kojima je u Evropi oko 100.000 beba i male dece odvojeno od oko 10.000 majki koje su u zatvorima.

Osim što deca zatvorenih žena ostaju bez ljubavi i potpore, ona se često suočavaju i sa velikim praktičnim problemima u ostvarivanju najnužnijih potreba. Tako je jedno istraživanje sprovedeno u Škotskoj ukazalo na to da će se žene mnogo češće naći u situaciji da nemaju kome da ostave decu na staranje pri odlasku na izdržavanje kazne no muškarci. Ovim istraživanjem je utvrđeno da je u svega 17% slučajeva otac preuzeo na sebe brigu o detetu, za razliku od čak 87% majki koje su se starale o deci u situacijama kada je otac bio na izdržavanju kazne (Loucks, 2010: 471). S tim u vezi, odvojenost od dece može izuzetno teško uticati na mentalno stanje majke. Stoga je veoma ilustrativna izjava jedne osuđenice iz Engleske da je u zatvor došla kao duševno zdrava osoba, a da je tamo počela da pije lekove, da su je opsedale misli o samoubistvu, da se samopovređivala, te da je drastično gubila na težini, čemu je pre svega doprinosila nesnosna patnja zbog razdvojenosti od crkve (Rickford, 2003: 4).

Zatvorenice su u značajnom broju slučajeva istovremeno i žrtve porodičnog, seksualnog i drugih oblika nasilja. Usled toga, pri izvršenju zatvorske kazne treba voditi računa da se žena ponovo ne viktimizuje. Nužno je uvođenje holističkog pristupa u čijem će središtu biti žena sa svim svojim osobenostima i potrebama (Corston, 2007: 5). Takav pristup bi otvoreno uvažavao činjenicu da žene jesu do sada bile potpuno marginalizovane u sistemu krivičnopravne reakcije, te da se nije obraćala pažnja na to da su se mnoge od njih našle u zatvoru upravo zato što su prethodno bile žrtve (Nikolić-Ristanović, 2000).

Konačno, postoji i kategorija žena koje su čak i u nešto gore položaju no ostale osuđenice i pritvorenice u ustanovama širom sveta. To su žene strane državljanke i apatridi, koje praktično pripadaju dvema manjinskim grupama u sistemu krivičnopravne reakcije, što znači da bez dodatnih mehanizama zaštite mogu biti dovedene u posebno teške prilike.

³ Dostupno na: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta00/EREC1469.htm>, stranici pristupljeno 16. 2. 2013. godine.

Bangkočka pravila

Okolnosti koje uslovjavaju usvajanje Bangkočkih pravila i ciljevi kojima njihova implementacija doprinosi

Nezavidan položaj žena u zatvoru iziskivao je što hitnije reagovanje i koncipiranje takvog dokumenta koja će baciti svetlost na mnoga zanemarena pitanja. Prirodno, jedan sveobuhvatan dokument o položaju žena u penaltomnom sistemu morao je nastati pod okriljem Ujedinjenih nacija, s obzirom da su upravo ova i druge međunarodne organizacije i strukovna udruženja u poslednjih nekoliko decenija koordinirali celokupan proces reformisanja sistema izvršenja krivičnih sankcija (Stevanović, 2012: 54), pri čemu je kazna zatvora imala posebno značajno mesto zbog velikih rizika od kršenja ljudskih prava koje ona često podrazumeva. Treba naglasiti da su Ujedinjene nacije, kao organizacija sa značajnim političkim uticajem i autoritetom, na ovom poslu povezale i kanalisele napore i potencijale mnogih drugih organizacija.

Zanimljivo je napomenuti da je posebno značajnu ulogu u donošenju Bangkočkih pravila imao Tajland, na čelu sa princezom *Bajrakitiyabha*, te da je ova ustavna monarhija finansijski podržala celokupan proces same izrade teksta dokumenta, usled čega je i preporučeno da se pravila neformalno nazovu po tajlandskoj prestonici. No, sasvim je razumljivo to što je upravo Tajland pokušao da učini nešto pozitivno po ovom pitanju, s obzirom da je ozloglašenost tamošnjih zatvora inspirisala autore više popularnih filmskih, televizijskih i literarnih ostvarenja, pa tako i autore australijske mini-serije Bangkok Hilton iz 1989. godine o imaginarnom tajlandskom zatvoru.

No, *Pravila UN o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama* (Bangkočka pravila) ne predstavljaju tekst koji bi trebalo da isključi primenu *Standardnih minimalnih pravila UN o postupanju sa zatvorenicima*, niti primenu Tokijskih pravila. Naprotiv, ovaj tekst se u potpunosti nadovezuje na sve ono što se pomenutim pravilima već normira, s tim što Bangkočka pravila treba da pruže određena preciziranja i dodatna pojašnjenja za situacije u kojima bi ženama valjalo garantovati posebna prava i specifičan položaj. Zato se pri navođenju Bangkočkih pravila u samom tekstu ističu one odredbe Standardnih minimalnih pravila i Tokijskih pravila koje se zapravo dopunjavaju. Bangkočka pravila dopunjavaju ili zamenjuju pojedina već poznata pravila, ali istovremeno i definisu prava žena u pojedinim oblastima kojima se do sada uopšte nije pridavala pažnja. Naime, savremena

nauka ukazuje na bitne aspekte položaja žena koji su ranije bili zanemareni, na potrebu da se sa ženama postupa poštujući njihov senzibilitet, na poseban značaj međuljudskih odnosa u koje žene stupaju i na druge aspekte koji i te kako mogu uticati na efikasnost celokupnog penalnog tretmana.

U preambuli ovog dokumenta ukazuje se na to da su Bangkočka pravila nastala kao produkt višegodišnjeg rada i istraživanja koji su bili usmereni na pronalaženje adekvatnog modusa postupanja prema ženama u sukobu sa zakonom. Pravila su koncipirana uz punu svest o realnom položaju žena u mnogim državama, što podrazumeva nasilje prema ženama i faktičku nejednakost žena, ali i njihovu poziciju staralaca o deci i porodici. Stoga se ova pravila ne odnose samo na žene, već i na decu, s obzirom da garantovanje određenih prava majki u vezi sa zdravstvenom zaštitom i staranjem o deci može bitno uticati i na ostvarivanje prava najmlađih.

Osnovni cilj kojim se rukovodilo u izradi Bangkočkih pravila bilo je opšte unapređenje položaja žena u penalnim sistemima širom sveta, što znači da ovaj tekst treba da bude podjednako primenljiv kako u državama u kojima se ženama već garantuje pozamašan korpus prava, tako i u onim državama gde su u pogledu zaštite žena postignuti sasvim skromni rezultati. To uslovjava koncipiranje teksta na način koji omogućava nešto slobodnije tumačenje i primenu pravila u skladu sa trenutnim prilikama i mogućnostima pojedinih država, pri čemu bi nadležni, kako vreme odmiče, trebalo da streme što potpunijoj implementaciji pravila.

Bangkočka pravila se odnose i na maloletna lica spram kojih se izvršavaju institucionalne i vaninstitucionalne sankcije. Ipak, u preambuli je naglašeno da maloletnice treba tretirati pre svega u skladu sa *Standardnim minimalnim pravilima UN o maloletničkom pravosuđu* (Pekinška pravila), odnosno *Standardnim minimalnim pravilima UN o postupanju sa maloletnicima lišenim slobode* (Havanska pravila) i *Smernicama UN za prevenciju maloletničke delinkvencije* (Rijadske smernice), imajući u vidu da navedeni dokumenti plediraju za što širu primenu neinstitucionalnih sankcija.

Sadržina Bangkočkih pravila

Sam tekst Bangkočkih pravila podeljen je u četiri celine. Prvi deo teksta posvećen je definisanju opštih principa koji se odnose na postupanje prema pripadnicama ženskog pola u ustanovama, bez obzira na to da li su osuđene ili pritvorene po bilo kom pravnom osnovu. Druga celina bavi se normiranjem

položaja pojedinih posebnih kategorija žena. Treći deo teksta odnosi se na primenu neinstitucionalnih sankcija i mera prema svim kategorijama žena, dok je četvrti deo posvećen pitanjima budućeg evaluiranja rezultata postignutih primenom penalnih mera i naučnim istraživanjima u ovoj oblasti.

Iako se Bangkočka pravila odnose na sve vrste krivičnih sankcija i mera, očigledno je da je najveći deo teksta posvećen položaju žena koje su lišene slobode, što je sasvim očekivano s obzirom na nezavidnu poziciju u kojoj se upravo ove žene nalaze.

a) Osnovni principi i pravila koja se odnose na sve žene prema kojima se primenjuju institucionalne mere

Tekst Bangkočkih pravila počinje osnovnim principom na kome se sva ostala pravila o tretmanu u ustanovama potom i zasnivaju. Taj princip glasi da se zadovoljavanje posebnih potreba žena neće smatrati diskriminatorskim postupanjem, jer je takav pristup zapravo neophodan kako bi žene ostvarile rodnu ravnopravnost. Tako već pravilo broj 2 sugeriše da pri prijemu žena treba obratiti posebnu pažnju na njihovo sveukupno stanje, zbog izražene ranjivosti žena u ovom kritičnom trenutku. Ženama će se neodložno omogućiti kontakt sa licima izvan ustanove u cilju zbrinjavanja dece, pa i ograničeno odlaganje početka izvršavanja kazne, ukoliko je to neophodno i u najboljem interesu dece.

Pravilo broj 4 spada u pravila čija će implementacija biti otežana u mnogim državama, pa tako i u Srbiji. Naime, njime se preporučuje smeštanje žena u institucije koje nisu značajno udaljene od mesta njihovog prebivališta, to jest od mesta u kojima su središta životnih aktivnosti žena i njihovih porodica i dece. Ipak, napominjemo da država ovo pravilo može ispoštovati i ukoliko se ne upusti u izgradnju velikih kaznionica za žene na različitim lokacijama, i to tako što će alocirati sredstva za izgradnju manjih objekata, „kuća na pola puta” i drugih sličnih institucija, za koje se i inače smatra da imaju mnogo bolji uticaj na buduću reintegraciju.

Pravila koja slede tiču se higijenskih i zdravstvenih potreba žena. Tako se državama sugeriše da bi trebalo da obezbede prostorije i sredstva za zadovoljavanje specifičnih higijenskih potreba žena, a osobito potreba u vezi sa trudnoćom, dojenjem i mesečnim ciklusom (pravilo broj 5). Nažalost pomenemo da je, iako se čini da zadovoljavanje ovih elementarnih potreba ne iziskuje osobite napore, upravo u našoj zemlji stanje daleko od zadovoljava-

jućeg. Tako su u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu sanitарne prostorije u lošem stanju, a osuđenicama se higijenska sredstva ne obezbeđuju u dovoljnim količinama, pa čak nema ni dovoljno tople vode za tuširanje (Helsinski odbor za ljudska prava, 2011: 8).

Pravila potom predviđaju da žene treba da budu temeljno pregledane pri dolasku u ustanovu, kako bi se ustanovilo da li boluju od seksualno i krvno prenosivih bolesti, odnosno kakvo je njihovo reproduktivno zdravlje. Ženama treba obezbediti različita savetovanja i posebno povesti računa o rizicima od samopovređivanja i samoubistava koji su naročito izraženi u prvim danima po dolasku u ustanovu (pravilo broj 6).

Posebno su značajna pravila koja se tiču tretiranja seksualno zlostavljenih žena. Ženama treba ukazati na mogućnost obavljanja pregleda radi utvrđivanja tragova seksualnog zlostavljanja, što bi trebalo da bude propraćeno detaljnim savetovanjem o tome kakve korake žena može preduzeti radi zaštite svojih prava. No, ukoliko žena ne želi da se upusti u bilo kakvo procesuiranje, to ne sme uticati na obavezu nadležnih da neodložno organizuju potrebno psihološko savetovanje i pomoći (pravilo broj 7). Razume se da žene mogu računati na tajnost svih podataka iz ličnih medicinskih kartona, kao i da su ovlašćene da se ne izjašnjavaju o svom reproduktivnom zdravlju i istorijatu (pravilo broj 8). Takođe, poželjno je da medicinsko osoblje koje neposredno radi sa ženama bude ženskog pola.

Osim što treba osmisliti posebne programe za lečenje bolesti zavisnosti i za saniranje psiholoških problema, posebno je bitno preuzimanje preventivnih mera kojima se štiti zdravlje žena. Specifične mere treba da obuhvate primenu Papanikolau testova i pregleda kojima se ustanovljava rak dojke ili rak reproduktivnih organa, pri čemu osuđenice ne bi smelete biti uskraćene za oblike zaštite inače dostupne ženama u otvorenom društvu (pravilo broj 18).

Kada je reč o bezbednosnim merama, posebna pažnja je posvećena pretresanju lica koje bi trebalo da obavljaju samo žene zaposlene u zavodskim bezbednosnim službama. Pri pretresanju se ne sme narušavati dostojanstvo žena, te je poželjno da se pretresanje skidanjem ili drugim veoma invazivnim metodama, koje mogu imati nepovoljne posledice po mentalno stanje i fizički integritet, zameni skeniranjem i drugim podobnim savremenim metodama (pravilo broj 20). Dalje, kada je reč o očuvanju discipline u ustanovi, predviđeno je da se trudnice, porodilje i žene koje doje neće upućivati u samicu zbog disciplinskih prestupa, kao i da ograničavanje i zabranjivanje kontakata

sa porodicom, a posebno sa decom, ne treba da se koristi kao disciplinska mera (pravila broj 22 i 23).

S obzirom na zabeležene slučajeve zlostavljanja žena u zatvorima, Bangkočka pravila su se posebno osvrnula na zaštitu žena od nasilja. Tako će se ženi koja se požali da je bila zlostavljana obezbediti medicinska pomoć i savezovanje, te omogućiti da bez bojazni po sopstvenu sigurnost i bez straha od odmazde prijavi zlostavljače. Navedno se odnosi i na osuđenice i pritvorenice koje se požale na seksualno zlostavljanje, te će i njima biti pružene zdravstvene usluge, podrška i pravna pomoć (pravilo broj 25).

Zbog specifičnih radnih zadataka koje obavljaju zaposleni u penalnim ustanovama za žene, njihovom obrazovanju i obuci treba posvetiti posebnu pažnju. Osim poznavanja sigurnosnih procedura i pravnih akata koji normiraju život u ustanovi, ova lica bi trebalo da budu adekvatno upućena u problematiku ljudskih prava, ali i u specifične potrebe žena, pa i u razvojne potrebe dece, s obzirom da deo žena u zatvoru boravi sa svojim potomcima. Ovoj problematici posvećena su pravila broj 29 do 35. Osuđena i druga lica u ustanovama kontaktiraju sa čuvarima mnogo češće no sa bilo kojim drugim licima zaposlenim u ustanovi, pa je posebno značajna selekcija pri zapošljavanju, kako bi se angažovali kadrovi koji imaju afintitete za rad sa ljudima i koji su sposobni i voljni da rade u specifičnim uslovima koje zatvor neminovno podrazumeva.

Prvi deo Bangkočkih pravila se završava pravilima o maloletnicama lišenim slobode (pravila broj 36-39). Specifičnost položaja maloletnica se ogleda u tome što su one u uzrastu kada im treba omogućiti školovanje ili stručno osposobljavanje, pa pravila naglašavaju da maloletnice u tom smislu ne smeju biti uskraćene u odnosu na mladiće prema kojima se izvršavaju sankcije i mere. Ovo je posebno naglašeno zbog toga što su faktičke okolnosti takve da su maloletnice u penalnim ustanovama u mnogim državama sasvim malobrojna kategorija, što može uticati na to da se njihovo obrazovanje prosto zanemari. Takođe, maloletnice u drugom stanju treba da uživaju zaštitu izjednačenu sa onom koja se pruža punoletnim ženama lišenim slobode, s tim što se posebno vodi računa o rizicima po zdravlje koje uobičajeno podrazumeva trudnoća veoma mlađih devojaka.

- b) Pravila koja se odnose na posebne kategorije žena prema kojima se primenjuju institucionalne mere

Drugi deo teksta sadrži preciznija pravila o postupanju sa različitim kategorijama žena koje se nalaze u penalnim i drugim ustanovama u kojima su lišene slobode, pa se tako pre svega izdvajaju pravila za osuđene i za pritvorenne žene, mada i ovde postoje pravila koja su primenljiva na sve kategorije.

Prirodno, pravila počinju sugestijom da je nužna adekvatna klasifikacija žena kako bi se uz primenu odgovarajućeg pristupa kasnije olakšala reintegracija. U skladu sa težnjom da se uvaže realno postojeće razlike između žena i muškaraca preporučuje se da se pri raspoređivanju vodi računa o činjenici da su žene obično slabija pretnja po opštu bezbednost no muškarci, te da insistiranje na izolovanju može izazvati neželjene posledice po ukupni integritet žene. Treba imati u vidu prilike iz kojih žena potiče, njene roditeljske obaveze, te da li je u prošlosti bila zlostavlјana, s obzirom da sve to bitno utiče na ispravnost odluke o klasifikaciji (pravila broj 40 i 41).

Što se tiče kontakata sa spoljnom sredinom, izuzetno je bitno da se ženama omogući kontakt sa članovima porodice, s tim što, usled činjenice da je među osuđenicama veći udeo ranije zlostavlјanih žena no među ženama u otvorenom društvu, konsultovanje zatvorenice na okolnost ko joj može dolaziti u posete ima osobiti značaj. Ova opaska se podjednako odnosi i na članove porodice koji bi eventualno dolazili u posete. Takođe, radi što lakše i potpunije reintegracije, ženama će se omogućavati da odsustvuju iz ustanove tokom trajanja kazne, da borave u „kućama na pola puta“ i uopšte će se pružiti svaka potrebna pomoć u tranzicionom periodu (pravila broj 43 do 47).

Značajan prostor posvećen je porodiljama u zatvoru, odnosno očuvanju i unapređenju njihovog zdravlja i zdravlja njihove dece. Tako će porodilje uživati pravo na dijetetski režim koji iziskuje drugo stanje, na rekreatiju i slično. O tome da li će dete ostati sa majkom u zatvoru, odlučivaće se isključivo na osnovu najboljeg interesa deteta. Ukoliko se dete odvaja od majke koja ostaje na izdržavanju kazne, prethodno će se preduzeti sve mere neophodne za adekvatno zbrinjavanje deteta, a potom će se obezbediti prikladne prostorije i omogućiti što češći kontakti između majke i deteta, osim ukoliko to nije u suprotnosti sa interesom deteta ili se pak protivi interesu opšte bezbednosti (pravila broj 48 do 52).

c) Pravila koja se odnose na izvršenje neinstitucionalnih sankcija i mera

Treći deo Bangkočkih pravila odnosi se na neinstitucionalne sankcije i mere, pa se ova pravila nadovezuju na tekst Tokijskih pravila, sugerijući državama da opredelite što veći broj mogućnosti za alternativno i diverzionalno postupanje prema ženama. Potrebno je osmisliti diverzionale mere i alternative uskladene sa polnom osobenošću žena, pri čemu treba voditi računa o tome da su žene one na kojima je obaveza staranja o drugima, ali i na to da je prošlost mnogih žena prestupnica obeležena upravo time što su i same bile žrtve (pravilo broj 57).

Dalje, potrebno je opredeljivanje adekvatnih resursa kako bi se ženama uz neinstitucionalne mere pružile različite usluge u cilju prevazilaženja problema koji mogu biti uzročnici kriminalnog ponašanja. Te usluge mogu obuhvatati terapijske kurseve i savetovanje za žrtve porodičnog i seksualnog nasilja, lečenje mentalnih poremećaja, kao i obrazovne programe i programe za stručno osposobljavanje putem kojih bi se poboljšale perspektive žena u pogledu zapošljavanja (pravilo broj 60).

Pravila preporučuju da se sudovima ostavi mogućnost da kao olakšavajuće okolnosti pri odabiru i odmeravanju sankcija uzimaju u obzir raniju neosuđivanost žene, te moguću manju opasnost i posebnu prirodu krivičnih dela koja je žena izvršila, kao i da sve to posmatraju polazeći od specifičnih životnih okolnosti konkretne žene, ali i od ženinih eventualnih obaveza u pogledu staranja o drugim licima (pravilo broj 61).

Posebno je naglašeno da će se u slučaju trudnica i žena sa decom koja u potpunosti zavise od svojih majki pre svega primenjivati neinstitucionalne mere, odnosno da će se zatvaranju pristupati samo u slučajevima kada je reč o zaista teškim krivičnim delima ili krivičnim delima sa elementima nasilja, ili u situacijama kada ženino ponašanje predstavlja trajnu opasnost po bezbednost drugih. Pri tome će se voditi računa o zbrinjavanju dece. Takođe, izbegavaće se zatvaranje maloletnih prestupnica vodeći računa o njihovoj posebnoj vulnerabilnosti (pravila broj 64 i 65).

d) Istraživanje, planiranje, evaluacija i informisanje javnosti

Poslednji, četvrti deo pravila odnosi se na istraživanje, planiranje, vrednovanje postignutih rezultata i podizanje nivoa opšte svesti o problematici kriminaliteta žena. Državama se preporučuje da sprovode istraživanja o uzrocima, prirodi, strukturi i dinamici kriminaliteta žena kako bi se sredstva reagovanja prilagođavala realnim karakteristikama ove pojave, ali se isto tako sugeriše i proučavanje efekata krivičnopravnih mera na decu žena prestupnika (pravila broj 67 do 69).

Što se tiče informisanja, bitno je da mediji i javnost budu upućeni u suštinske razloge zbog kojih žene dolaze u sukob sa zakonom, ali i u to koji su najefikasniji modaliteti reagovanja, a kako bi se u budućnosti zaista obezbedila reintegracija žena i ostvarivanje najboljih interesa njihove dece (pravilo broj 70).

Zaključak

I pored toga što se ženama u celokupnom sistemu krivičnopravne reakcije, a posebno u sistemu penalnih institucija, godinama nije pridavala osobita pažnja, u aktuelnom trenutku uočava se problem njihovog gotovo nedefinišanog položaja i neprepoznavanja specifično ženskih potreba. Više ne stoje argumenti da su žene manje važne zbog toga što su malobrojne, jer se u poslednjih nekoliko godina rapidno povećava broj žena koje se upućuju na izdržavanje zatvorske kazne.

Bez obzira da li je reč o ženama ili o muškarcima u sukobu sa zakonom, savremena kriminologija i penologija ukazuju na to da primena isključivo represivnih mera, te zatvorske kazne i izolacije, ne može pozitivno uticati na reintegraciju, posebno ukoliko se ne učini ništa na planu otklanjanja uzroka koji su doveli do kriminalnog ponašanja. Za razliku od muške prestupničke populacije, kada su u pitanju prestupnice uzroci u značajnom broju slučajeva nisu povezani samo sa bolestima zavisnosti, psihološkim poremećajima, siromaštvom, nezaposlenošću i drugim dobro poznatim uzrocima kriminalnog ponašanja, već i sa viktimizovanošću žena, njihovim osobenim položajem u porodici i društvu, činjenicom da se neretko same staraju o deci i drugim razlozima koji važe samo u slučaju žena. Ove osobenosti su rezultirale usvajanjem Bangkočkih pravila.

No, iako Bangkočka pravila prilično detaljno regulišu i standardizuju oblasti kao što su zaštita mentalnog i fizičkog integriteta žene, pomoć i podrška za žene suočene sa posledicama porodičnog, seksualnog i drugog nasilja, zaštita dece i staranje o njima – kako u penalnoj ustanovi, tako i van nje, to ipak ne znači da će nakon intenzivnije diseminacije i popularisanja ovih pravila položaj žena u sistemu izvršenja krivičnih sankcija brzo i lako postati znatno bolji.

Da bi žene zaista mogle da računaju na adekvatniji tretman potrebno je da se ispuni više preduslova. Prvo, nužno je edukovanje onih koji u okviru penalnog sistema neposredno rade sa ženama, ali i odabir kadrova koje njihova lična interesovanja, ljudski kvaliteti i sposobnost saosećanja sa drugim ljudskim bićem zaista kvalifikuju za složene poslove u sistemu izvršenja krivičnih sankcija. Ovo je posebno teško ostvariti u onim zemljama u kojima građani nisu u mogućnosti da zaposlenje biraju u skladu sa svojim afinitetima, već se jednostavno opredeljuju za raspoložive poslove. Navedeno može ilustrovati i to što se u našoj zemlji u 2012. godini na konkurs za 150 zatvorskih čuvara Upravi za izvršenje krivičnih sankcija prijavilo čak 1.000 kandidata (Milanović-Hrašovec, 2012).

Drugo, potrebno je opredeljivanje finansijskih sredstava za poboljšanje uslova u kojima žene borave u penalnim ustanovama, što je poseban izazov za države sa oskudnim resursima koje treba rasporediti na mnogo namena. Pri tome, treba imati u vidu da ulaganje sredstava u ovu oblast ne nailazi na opšte odobravanje šire javnosti, niti donosi lake političke poene, usled čega se u nekim državama, pa tako i u našoj, uslovi u penalnim ustanovama unapređuju pod pritiskom međunarodnih organizacija, ali i uz njihovu finansijsku pomoć (Uprava za izvršenje krivičnih sankcija, 2011: 64-68).

Treće, i možda daleko značajnije i teže ostvarivo od svega drugoga, jeste jedno bitno drugačije sagledavanje ukupnog fenomena ženskog kriminaliteta, u sklopu kojeg bi se otvoreno ukazivalo na i dalje faktički prisutnu nejednakost žena, kao i na izraženu stigmatizovanost žena u sukobu sa zakonom i predrasude u vezi sa njima.

Literatura

- Corston, J. (2007) *The Corston Report: A Review of Women with Particular Vulnerabilities in the Criminal Justice System*. London: Home Office.
- Covington, S. (1998) Women in prison: Approaches in the treatment of our most invisible population. U: J. Harden, M. Hill (eds.) *Breaking the rules: Women in Prison and Feminist Therapy*. New York: The Haworth Press, str. 141-153.
- Girshick, L. (2003) Abused Women and Incarceration. U: B. Zaitzov, J. Thomas (eds.) *Women in Prison, Gender and Social Control*. Boulder: Lynne Reinner Publisher, str. 95-118.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji (2012) *Stanje ljudskih prava u zatvorima, KPZ za žene Požarevac, Praćenje reforme zatvorskog sistema u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Hrnčić, J. (1999) *Delinkvent ili pacijent – studija porodičnog neuspeha*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Konstantinović Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V., Kostić, M. (2010) *Kriminologija*. Beograd: Prometej.
- Loucks, N. (2010) Women in prison. U: J. Adler, J. Gray (eds.) *Forensic Psychology: Concepts, Debates and Practice*. New York: Willan Publishing, str. 466-485.
- Muncie, J. (2008) The 'punitive' turn in juvenile justice: Cultures of control and rights compliance in western Europe and the USA. *Youth Justice*, 2, str. 107–121.
- Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice: nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: IKSI, VDS & Prometej.
- Rickford, D. (2003) *Troubled Inside: Responding to the Mental Health Needs of Women in Prison*. London: Prison Reform Trust.
- Smith, R. (1984) Women in prison. *British Medical Journal*, 288, str. 630-633.
- Stevanović, Z. (2012) *Zatvorski sistemi u svetu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Taylor, R. (2004) *Women in Prison and Children of Imprisoned Mothers: Preliminary Research Paper*. Geneva: Quaker United Nations Office.

Internet izvori

Milanović-Hrašovec, I. (2012, 14. februar) Posao pun straha, Vreme, dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1035189>, stranici pristupljeno 15.2.2013.

Bangkočka pravila – Pravila UN o postupanju sa zatvorenicama i izvršenju nekustodijalnih mera prema ženama izvršiteljkama. Rezolucija broj 65/229 od 21. decembra 2010. godine, dostupno na: <http://www.un.org/en/ecosoc/docs/2010/res-202010-16.pdf>, stranici pristupljeno 14.2.2013.

Preporuka Saveta Evrope o majkama i deci u zatvoru, dostupno na: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta00/EREC1469.htm>, stranici pristupljeno 16.2.2013.

Standardna minimalna pravila UN o postupanju sa zatvorenicima, dostupno na: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b36e8.html>, stranici pristupljeno 16.2.2013.

Standardna minimalna pravila UN za mere alternativne institucionalnom tretmanu, dostupno na: <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/i6unsmr.htm>, stranici pristupljeno 16.2.2013.

Uprava za izvršenje krivičnih sankcija (2011) *Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija u 2011. godini*, Ministarstvo pravde RS, OEBS, dostupno na: <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/izvestaji-i-statistika/izvestaji/>, stranici pristupljeno 15.2.2013.

Women in the penal system according to the Bangkok Rules

In the introduction of the paper the author refers to the position of women in the criminal justice system, which implies that special rules should be applied with respect to the specific needs of girls and women. In the central part of the paper, the author analyzes the Bangkok Rules (*UN Rules for the Treatment of Women Prisoners and Non-custodial Measures for Women Offenders*), that were adopted in 2010. This is the first international document that identifies, in a comprehensive and systematic manner, specific factors of female crime and special needs of women and mothers, which implies that it has a pivotal role in the system composed of other United Nations documents. Finally, the author concludes that the real improvement of the position of women in the penal system will take a lot more effort and resources and that the adoption of the rules is not sufficient.

Keywords: women, prison, violence, Bangkok Rules.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 89-104
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204089R
Pregledni rad

Homoseksualni odnosi u ženskim zatvorima: devijacija ili deprivacija?

UNA RADOVANOVIC*
MILICA POPOVIC

*R*ad ima za cilj da, uvidom u postojeću literaturu, prikaže dosadašnja teorijska saznanja na polju homoseksualnih odnosa u ženskim zatvorima, sa posebnim osvrtom na situaciju u Srbiji. Autorke su želele da objasne složenost ove pojave, ali i da odgovore na pitanje da li se radi o devijantnim ponašanjima koja se očekuju u zatvoreničkoj populaciji ili su to samo načini adaptacije na zatvorske uslove života. Posebna pažnja je posvećena rodnoj socijalizaciji i tipovima emotivnih i intimnih odnosa među zatvorenicama.

Ključne reči: ženski zatvori, homoseksualni odnosi, rodna socijalizacija, zatvorenice, Srbija.

Uvod

U svojoj biti, savremeno shvatanje kazne zatvora, kao sastavnog dela krivičnih sankcija čiji je osnovni cilj suzbijanje kriminaliteta, bazira se na ideji o resocijalizaciji i reintegraciji prestupničke populacije u društvo, kako bi postali prosocijalni i korisni članovi socijalne sredine¹. Međutim, pored proklamova-

* Una Radovanović je studentkinja Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, smera Prevencija i tretman poremećaja u ponašanju, i volonterka u Viktimološkom društvu Srbije. E-mail: una.radovanovic@gmail.com

Milica Popović je studentkinja Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, smera Prevencija i tretman poremećaja u ponašanju, i volonterka u Viktimološkom društvu Srbije. E-mail: milicap1986@gmail.com

¹ U savremenom krivičnom zakonodavstvu napuštena je ideja da kazna treba da bude osveta za počinjeno krivično delo, već je njen cilj da se, njenom primenom, pojedincu koji je izvršio krivično delo pruži šansa da se reintegriše u društvo (Kandić-Popović, 2007). U okviru Krivičnog zakonika Republike Srbije, zakonodavac propisuje da je opšti cilj propisivanja i izricanja

nih načela i ideja koje su nastale humanizacijom odnosa prema ljudima uopšte, postavlja se pitanje koliko život iza zatvorskih zidina može da omogući istinsku resocijalizaciju, a koliko stvara dalju barijeru između zatvorenika i ljudi koji su na slobodi. U tom kontekstu, čini se nezaobilaznim Goffman-ovo shvatnje totalnih institucija, u koje spadaju sve ustanove zatvorenog tipa. Najvažniji zajednički aspekt svih totalnih institucija, prema Gofman-u, jeste umrtvljavanje ili mortifikacija sopstva, kao svojevrstan vid razaranja pojedinčevog identiteta usled rigoroznih pravila, procedura i lišavanja privatnosti i njegovog ponovnog izgrađivanja u skladu sa načelima institucije (Goffman, 1961 prema Moyer, 1984; Hensley i sar., 2003; Jugović, 2009). Mada su totalne institucije kreirane tako da predstavljaju spoljašnje okruženje unutar svojih zidina (Heitmam, 2007), njihovim stanovnicima su dnevne aktivnosti i sadržaji unapred određeni od strane rukovodeće strukture (Hensley i sar., 2003). Međutim, bez obzira na nametnuta pravila i norme ponašanja, kako primećuju Hensley i saradnici, stanovnicima totalnih institucija ostaje određeni stepen kontrole kada su u pitanju „njihove individualne i kolektivne sposobnosti za razvijanje jedinstvenih vrednosti, normi i načina ispoljavanja socijalne kontrole nad njima“ (Hensley i sar., 2003: 290).

S druge strane, mnogi istraživači zatvorskih uslova navode brojne deprivacije kao jednu od ključnih karakteristika zatvorskog života koje, u krajnjem, dovode do različitih vidova pseudoadaptacija i stvaranja zatvorskih subkulturna. Drugim rečima, kao posledica brojnih lišavanja, pojedinci u totalnim institucijama su primorani da se na različite načine adaptiraju postojećim uslovima života u ustanovi (Moyer, 1984; Gidens, 2007). Takođe, jedan od nezaobilaznih epiteta koji prati osuđeničku populaciju jeste i pojam deviantnosti.

Polazeći od toga, cilj ovog rada je da uvidom u postojeću literaturu prikaže neka dosadašnja teorijska saznanja na polju nastajanja homoseksualnih odnosa u ženskim zatvorima, u populaciji žena koje u zatvor dolaze heteroseksualne orientacije, uz poseban osvrt na situaciju u Srbiji. S tim u vezi,

krivičnih sankcija suzbijanje kriminaliteta (odnosno, suzbijanje ponašanja kojima se povređuju ili ugrožavaju vrednosti zaštićene krivičnim zakonodavstvom) (Kandić-Popović, 2007; Soković, 2008). U okviru toga, svrha izvršenja kazne zatvora jeste usvajanje društveno prihvatljivih vrednosti od strane osuđenog lica, primenom savremenih vaspitnih mera, s ciljem lakšeg uključivanja u uslove života nakon izdržavanja kazne, kako ubuduće to lice ne bi činilo krivična dela (Soković, 2008). Imajući u vidu da je resocijalizacija ponovno uključivanje u društvene procese i odnose osoba koje nisu bile adekvatno socijalizovane, odnosno, proces usvajanja društvenih normi i pravila ponašanja u cilju osposobljavanja za društveno koristan život i rad (Ilić, 2000), može se reći, u skladu sa prethodno navedenom svrhom izvršenja kazne zatvora, da se zatvori, u svojoj biti, baziraju na ideji resocijalizacije i reintegracije osuđenih lica.

pokušaćemo da odgovorimo na pitanje da li ova vrsta homoseksualnosti u ženskim zatvorima može da se objasni u skladu sa uprošćenim shvatanjima društvenih različitosti kao devijantnosti ili je ona posledica brojnih deprivacija koje pogađaju osuđeničku populaciju.

Različita shvatanja o prirodi homoseksualnosti u zatvorima: devijacija ili deprivacija?

Uprkos činjenici da je homoseksualnost, kao jedan od oblika ljudske seksualnosti, izbačena iz zvaničnih medicinskih klasifikacija kao mentalna bolest (Mršević, 2007) i da se više ne tretira kao „seksualna inverzija“ (Morin, 1977: 235), u sociologiji devijantnosti još uvek postoje shvatanja i tendencije izučavanja homoseksualnosti kao vida seksualne devijacije (McIntosh, 1968; Milosavljević, 2003). Takvo shvatanje se čini neadekvatnim, iz najmanje nekoliko razloga. Kao prvo, još uvek ne postoji zvanični koncenzus u naučnoj i stručnoj javnosti u samom definisanju pojma devijantnosti (Clinard, Meier, 2008). Ukoliko bismo pošli od statističke definicije prema kojoj je devijantno sve ono što odstupa od proseka, onda bismo svaku ljudsku različitost mogli da podvedemo pod kategoriju devijantnog. Apsolutistička definicija govori o tome da devijantnost rezultuje iz vrednosnog suda zasnovanog na absolutnim pravilima. Međutim, ne postoje pravila koja su apsolutno primenljiva u različitim društvenim kontekstima. Prema normativnoj definiciji, devijantno ponašanje je svako ponašanje koje dovodi do kršenja određenih društvenih normi. I ovoj definiciji se može zameriti neuvažavanje relativnosti društvenih pojava. Društvene norme su veoma promenljiva kategorija i zavise od istorijskog, političkog, socijalnog, ekonomskog, pravnog i brojnih drugih aspekata (Clinard, Meier, 2008).

Prema našem mišljenju, jedna od najilustrativnijih definicija devijantnosti jeste ona nastala u okviru interakcionističke teorije. Prema interakcionistima, društvene tvorevine nastaju kao produkti međusobnih interakcija ljudi (Jugović, 2009). U tom kontekstu, devijantnost se ispoljava kao stigma, etiketa koja se pripisuje pojedincima koji krše unapred definisana očekivanja nametnutu od strane društvenog poretku (Jugović, 2009). Goffman (1970) razlikuje tri vrste stigmi, a način na koji će se one u društvenoj interakciji ispoljiti zavisi od karaktera same stigme kao i od konkretne situacije u kojoj se ona ispoljava. U vrste stigmi, između ostalog, Goffman ubraja i homoseksualnost, kao oblik karakternog nedostatka. Devijantnost, prema interakcionistima, zavisi

od društveno-kulturne i vremenske dimenzije, što ukazuje na činjenicu da je devijantnost promenljiva kategorija (Goffman, 1970 prema Jugović, 2009). Imajući u vidu da se kriminalitet uzima kao jedan od najočiglednijih primera devijantnosti (Clinard, Meier, 2008; Jugović, 2009; Milosavljević, 2003), onda se može reći da postoji mogućnost da homoseksualnost u penalnim ustanovama doživi još veću stigmatizaciju, odnosno, da joj se pripiše još evidentnija etiketa devijantnosti.

Pored toga što su tipični predstavnici totalnih institucija, zatvori su i svojevrsni primeri ustanova u kojima preovladava „koncentracija negativnog”², a takođe ih karakterišu i brojne deprivacije koje pogađaju osuđeničku populaciju (Ilić, Jovanić, 2011).

Još davne 1968. godine, Gagnon i Simon navode da su penitensijarne ustanove možda pred najvećim izazovom kada je u pitanju seksualno prilagođavanje njihovih stanovnika (Gagnon, Simon, 1968). Stoga, kada se objašnjava seksualno ponašanje žena u zatvorima, u literaturi se mogu naći dva različita stanovišta: deprivacioni i importacioni modeli (Giallombardo, 1966; Greer, 2000; Halleck, Hersko, 1962, Heffernan, 1972, Kassebaum, 1972, Nelson, 1974, Owen, 1998, Propper, 1982, 1981, 1978, 1976, Ward, Kassebaum, 1965 prema Hensley, Tewksbury, Koscheski, 2002).

U skladu sa Sykes-ovim funkcionalnim modelom, kao najvažniji vidovi deprivacija, u literaturi se izdvajaju sledećih pet: društveno odbacivanje, materijalno lišavanje, odsustvo heteroseksualnih odnosa, ugrožavanje lične autonomije i ugrožavanje lične sigurnosti (Sykes, 1958 prema Špadijer-Džinić, Pavićević, Simeunović-Patić, 2009).

Rose Giallombardo (1966) kao posledice naglog prekida slobode pojedinca navodi probleme kao što su: nemogućnost ostvarivanja heteroseksualnih odnosa; lišavanje materijalnih dobara; razaranje ličnog identiteta degradirajućim iskustvima svojstvenim zatvorskom okruženju; gubitak autonomije i odgovornosti kao nezaobilaznih posledica zatvorskog života i nedostatak sigurnosti i privatnosti.

² Kazneno popravni zavodi su ustanove u kojima se koncentriše osuđenička populacija, što, samo po sebi, predstavlja svojevrstan vid „koncentracije negativnog“ (više u: Ilić, Jovanić, 2011: 102). Imajući u vidu da se radi o osobama koje su svojim ponašanjem dovelе do kršenja pozitivno-pravnih normi, a u skladu sa navedenim shvatanjima devijantnosti kao odstupanja od društveno uspostavljenih normi i pravila ponašanja, u širem smislu se može reći koncentracija devijantnog.

Moyer-ova (1984) proširuje poglede na mortifikaciju i deprivacije ističući da su reformatori zatvora za žene, tokom istorije, težili da oni što više liče na domove, da odnosi unutar njih budu sestrinski ili na relaciji majka (komandirica ili vaspitačica)-kćerka (osuđenica), mada je sasvim izvesno da u tome nisu postigli očekivane rezultate. Ona, takođe, ukazuje i na to da orijentacija na „ženske-kućne“ poslove i zapostavljanje obrazovanja osuđenica u vreme izdržavanja kazne, njih ne kvalifikuje da po izlasku vode ekonomski nezavisan i zreo socijalni život.

U okviru istraživanja sprovedenog u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, Špadijer-Džinić i saradnici su identifikovali sledeće tipove deprivacija: deprivacija materinstva, deprivacija autonomije, deprivacija individualnosti, deprivacija ljudske pažnje i saosećanja, deprivacija ključne uloge – žene i deprivacija prijateljskih odnosa (Špadijer-Džinić i sar., 2009).

Iz svih izloženih deprivacija logično proizilazi i stav mnogih autora da se homoseksualni odnosi žena u zatvoru razvijaju kako bi bile zadovoljene psihološke i fiziološke želje i potrebe, koje uključuju i potrebu za osećanjem poželjnosti ili potrebnosti, uvaženosti, naklonosti prema i od strane druge osobe, „emocionalnim vezama“, seksualnim odnosima, ekonomskom sigurnošću i pripadnosti grupi (Heffernan, 1972, Nelson, 1974, Owen, 1998, Pollock, 1997, Propper, 1981, Ward, Kassebaum, 1965 prema Hensley i sar., 2002: 126). Žene u zatvoru, prema nekim autorima, najviše pogađa deprivacija porodičnog života i partnerskog odnosa, što vodi ka formiranju veza koje će zameniti narušene porodične odnose (Mršević, 1995; Wormer, 1984; Špadijer-Džinić i sar., 2009).

Importacioni model ukazuje na to da je seksualnost u zatvoru pod velikim uticajem prethodnog seksualnog identiteta i iskustva pojedinca. Muškarci i žene se ponašaju drugačije u društvu, imaju drugačije standarde i svoje rodne uloge nose sa sobom u zatvor. Posledično, seksualno ponašanje nakon izlaska na slobodu velikim delom može biti oblikovano iskustvom stečenim u zatvoru (Pardue, Arrigo, Murphy, 2011).

Kako navode Sykes (1958), Ward i Kassebaum (1965), iako rane sociološke studije opisuju lezbejske i homoseksualne odnose veoma detaljno, seksualnost u zatvoru se danas često previđa (Pollack, 2000 prema Bosworth, Carrabine, 2001). Ovaj nedostatak u razumevanju efekata intimnosti, ljubavi i želje u zatvoru je nadalje doprineo ograničenom razumevanju pola, s obzirom da su seksualna orijentacija i praksa vitalni za konstruisanje maskulinosti i femininosti kao strategija otpora ne samo bolu zatvorenštva, već i kao stereotipne konstrukcije formirane od strane samih institucija (Bosworth, Carrabine, 2001).

U penalnoj literaturi se ističe postojanje dve vrste homoseksualnosti u zatvorima-situaciona i dispoziciona (prava). Situaciona homoseksualnost se smatra prirodnom reakcijom na devijantnu situaciju, dok je dispoziciona ili prava homoseksualnost ona koja postoji i van zatvorskih zidina. Zatvorska homoseksualnost se posmatra kao situacioni fenomen koji nastaje kao posledica seksualne deprivacije (Wormer, 1984).

Leger (1987) je u svom istraživanju utvrdio da se žene koje su svoje prvo lezbejsko iskustvo doživele pre dolaska u zatvor značajno međusobno razlikuju. On razlikuje žene koje su imale manje homoseksualnih kontakata od onih koje navode veću učestalost. Drugu grupu, prema njemu, karakteriše ranije stupanje u homoseksualne odnose, „viši stepen edukacije, manji broj dece i veća verovatnoća da imaju urbano poreklo“ (Leger, 1987: 463). Leger kaže i da je za njih „postojala veća verovatnoća da su bile hapštene na ranjem uzrastu“, da su im kazne duže, da je „manje verovatno da su bile ranije osuđivane“, da imaju izraženije feminističke stavove i da su značajno agresivnije u odnosu sa osobljem i drugim zatvorenicama (Leger, 1987: 463). Zatim, autor pravi razliku između žena koje su prvo lezbejsko iskustvo imale pre prvog hapšenja i žene čije je prvo homoseksualno iskustvo usledilo nakon njihovog prvog hapšenja ili je bilo istovremeno. Najintenzivnije feministički i kriminalno orijentisana i homoseksualno najaktivnija je bila prva grupa žena. Kako ove žene dovode u pitanje teoriju deprivacije³, Leger svoje nalaze radije smešta u okvire terorije seksualnih uloga (Leger, 1987).

Jedna od najizraženijih deprivacija koja pogađa žene u zatvoru jeste deprivacija majčinstva (Oven, 1998 prema Ferszt i sar., 2009), jer je žena lišena ili pak ograničena u svojim mogućnostima održavanja bliskih emocionalnih veza sa bićem za koje je vezuje jedan od najjačih instikta u ljudskoj prirodi. Ovaj tip deprivacije, zajedno sa lišavanjem partnera (jer se, nakon što žena dospe u zatvor, često dešava dezintegracija čitave porodice) i heteroseksualnih veza, dovodi do toga da zatvorena žena često ima potrebu za nalaženjem supstituta svojoj pravoj porodici. Ovakve vrste veza koje nastaju usled situacionih okolnosti boravka u instituciji i deprivacija kojima je žena izložena, u literaturi se nazivaju pseudoporodične veze, koje su identifikovane još u prvoj polovini XX veka (Almeda, 2005; Greene, 2001; Greer, 2000; Hensley, Tewksbury, 2002). Selling prvi opisuje koncept pseudoporodičnih veza, pod-

³ Žene koje su homoseksualno iskustvo stekle pre prvog hapšenja su u Leger-ovom uzorku bile mlađe i sa manje zatvorskog iskustva, a ujedno najčešći konzumenti lezbejskih odnosa, najagresivnije i najviše feministički i kriminalno orijentisane (Leger, 1987).

razumevajući pod njim uspostavljanje bliskih emocionalnih veza između osuđenica, na bazi pravih porodica, u kome svaka uključena osuđenica ima svoju definisanu ulogu, poput majke, čerke, oca, itd. (Selling, 1931 prema Hensley, Tewksbury, 2002). S druge strane, Rose Giallombardo (1966) govori o pseudo-porodičnim vezama kao posledicama psiholoških deficitova, u kontekstu ženske uloge kao zavisne od svojih muških partnera. Govoreći o neformalnom zatvorskem sistemu sa precizno definisanim socijalnim ulogama, Giallombardo kao posebnu kategoriju izdvaja „homoseksualni klaster“, ujedno dajući i jednu od najopširnijih tipologija homoseksualnih veza u ženskim zatvorima (Giallombardo, 1966). Porodične strukture zatvorenica, dakle, nastaju kao pokušaj prevazilaženja posledica stresa zbog života u zatvoru, pomoći u obavljanju svakodnevnih aktivnosti i mogućnost za emocionalnu i seksualnu intimnost (Hensley i sar., 2002), a homoseksualni odnosi predstavljaju samo jedan aspekt međusobnog povezivanja u ovim vezama (Gagnon, Simon, 2009).

Pseudoporodice, u kontekstu importacionog modela, omogućavaju mnogim ženama da održe način funkcionisanja koji su praktikovale van zatvorskih zidina. Novonastale porodice se mogu zasnovati na vrednostima, normama i tradiciji porodice u kojoj je žena živela pre dolaska u zatvor (Hensley i sar., 2002).

Mnogi naučnici ističu razlike u prirodi homoseksualnih odnosa muškaraca i žena, lezbejskih odnosa (Barišić-Rojnić, 2002; Bosworth, Carrabine, 2001; Duišin, Nikolić-Balkoski, Mršević, 1995; Gidens, 2007; Struckman-Johnson, C., Struckman-Johnson, D., 2006; i dr.). Tako se socijalizacija smatra jednim od najznačajnijih uticaja koji imaju efekat na nastajanje ovih razlika. Gagnon i Simon (2009) navode da žene socijalizacijom najpre upoznaju emocije- ljubav, pa se zatim upoznaju sa intimnim seksualnim odnosima; dok je kod muškaraca obrnut slučaj. Shodno tome, žene znatno lakše podnose seksualnu deprivaciju od muškaraca i za očekivati je da ređe ispoljavaju ponašanja kojima se mogu zadovoljiti seksualne potrebe (Gagnon, Simon, 2009). Warren i sar. (2004) navode nekoliko istraživanja u kojima se ističe značaj majčinske uloge. Ovi autori, između ostalih, navode, istraživanja Fogel (1993) i Fogel i Martin (1992) u kojima su dokumentovane teškoće majki prilikom prilagođavanja na razdvojenost od svoje dece i posledice po njihovo mentalno zdravlje koje tom prilikom nastaju (Fogel, 1993; Fogel, Martin, 1992 prema Warren i sar., 2004). Koban (1983), osim razlike u adaptaciji na razdvojenost od dece između muškaraca i žena, navodi i da žene ističu više problema u „održavanju adekvatnog kontakta sa svojom decom“ kao i da broj poseta tokom vremena znatnije opada (Koban, 1983 prema Warren i sar., 2004). Žene se, takođe, brinu i o tome ko će

i kako negovati decu dok one izdržavaju kaznu (da li će partner ili drugi članovi porodice biti sposobni da im pruže adekvatnu negu ili će brigu o njima preuzeti organ starateljstva). Za razliku od njih, muškarci, premda imaju svest o mogućim teškoćama sa kojima se suočava njihova porodica, znaju da će partnerka iznaći načine da se brine o deci (Ward, Kassebaum, 1964). Takođe, u slučaju lezbejskih odnosa u krupan plan dospeva emotivna i intimna priroda, bacajući senku na fizičko zadovoljenje potreba, istaknuto u homoseksualnim odnosima muškaraca. Pollock-ova navodi da je zatvorsko osoblje, koje je ispitivala, odbijalo da kategorije žene kao emotivnije, već je ukazivalo na veću spremnost žena da se emotivno vezuju i iskazuju svoje emocije, bilo da se radi o podršci, zainteresovanosti za probleme druge osuđenice ili „putem zagrljaja, saosećanja ili na druge načine“ (Pollock, 1984). Neke od glavnih karakteristika osuđenica, koje Pollock u već pomenutom istraživanju navodi, jesu „emocijonalnost, temperamentnost, često izražavanje žalbi, čudljivost, svadljivost, zahtevnost i promenljivost“ (Pollock, 1984). Interesantna je i činjenica da ove osobine i ponašanja koje ispoljavaju osuđenice, zatvorsko osoblje najčešće pripisuje socijalnim i biološkim karakteristikama žena, a ne okolnostima života u zatvoru (Pollock, 1984).

Situaciona homoseksualnost u ženskom zatvoru u Srbiji

Istraživanjem uslova zatvorskog života žena, pored već pomenutog istraživanja društvenog sistema zatvorenica Špadijer-Džinić i sar. u Kazneno-pravnom zavodu u Požarevcu, iz 1998. godine (Špadijer-Džinić i sar., 2009), ozbiljnije se na našim prostorima bavila prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović (Nikolić-Ristanović, 2000).

Nikolić-Ristanović (2000) je prilikom istraživanja uslova života u Ženskom odeljenju KPZ Požarevac, sprovedenom 1996. godine, intervjuuisanjem 60 osuđenica i osoblja i razgledanjem prostorija (Nikolić-Ristanović, 2000), utvrdila da su se ispitanice poistovećivale sa „patrijarhalnom“ ženom, odnosno „pasivnom, neagresivnom, neodlučnom i nesamostalnom“ (Nikolić-Ristanović, 2000: 60). Ispitanice su rano formirale bračne i vanbračne veze sa partnerima koje su slabo poznavale, bilo pod pritiskom ili kako bi pobegle od nasilja u primarnoj porodici (Nikolić-Ristanović, 2000). Takođe, ona ističe da su „uslovi života“ u zatvoru bili „daleko od toga da budu zadovoljavajući i da garantuju poštovanje ljudskih prava zatvorenica“ (Nikolić-Ristanović, 2000: 176). Odavde se može zaključiti da

su osuđenice u KPZ Požarevac sa sobom donele model socijalne uloge žene i da shodno importacionom modelu, one i u zatvoru mogu biti pasivne i nesamostalne. U tom slučaju može doći do ispoljavanja težnje da se životna dinamika i način funkcionisanja van zatvorske sredine zadrži u samom zatvoru, što dalje vodi do obrazovanja različitih neformalnih odnosa među osuđenicama. Ovi odnosi mogu varirati od prijateljskih do različitih formi pseudoporodica. Uslovi života u analiziranoj instituciji pak upućuju da se ovakvi odnosi među zatvorenicama mogu razviti i kao posledica širokog spektra deprivacija.

Špadijer-Džinić i sar. (2009) dolaze do zaključka da su osuđenice u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu opterećene mnogobrojnim deprivacijama i izdvajaju šest deprivacija: materinstva, autonomije, individualnosti, ljudske pažnje i saosećanja, ključne uloge-žene i prijateljskih odnosa (Špadijer-Džinić i sar., 2009). Autorke su primenom faktorske analize u svom istraživanju ustanovile da osuđenice najteže podnose udaljenost od deteta i nemogućnost da mu pruže željenu negu. Detetove povremene posete i pisma, umesto da odvojenost majke i deteta učine lakšom, dodatno otežavaju situaciju repetitivnim akcentovanjem ženine osuđenice težnje da bude deo života svoga deteta i ostvari majčinski uticaj na njega. Istraživačice ističu da se iz razgovora sa zatvorenicama može zaključiti da one ne uspevaju da se emotivno isključe iz događaja van zatvora, naročito kada se radi o deci (Špadijer-Džinić i sar., 2009).

Za zatvorenice iz požarevačkog kazneno-popravnog zavoda je značajan rad na „njivi“, ali ne samo zbog mogućnosti izlaska iz zatvorskog kruga i boravka na svežem vazduhu, već i zbog upoznavanja sa zatvorenicima iz Zabele (Špadijer-Džinić i sar., 2009). Ovo jasno ukazuje na deprivaciju ključne uloge žene, na koju ukazuju same autorke, odnosno na deprivaciju heteroseksualnih odnosa, kako je nazivaju drugi autori (Giallombardo, 1966; Sykes, 1958; i mnogi drugi nakon njih), koju zatvorenice teže da nadomeste druženjem sa zatvorenicima iz Zabele. Zanimljivo je objašnjenje autorki da je lišavanje voljenog čoveka više u vezi sa konformističkim ponašanjem i potrebom da se poštuju pravila Kućnog reda kako bi se što pre steklo pravo na uslovni otpust, nego sa pogodnim tlom za razvoj homoseksualnih veza između samih osuđenica, iako je naglašeno da „teško doživljavanje odvojenosti od čoveka koga voli lišava zatvorenici njene uloge žene“ (Špadijer-Džinić i sar., 2009: 240). Na osnovu rezultata ovog istraživanja ustanovljeno je da učestalost poseta predviđenih zakonom nije adekvatna za zadovoljenje „emocionalnih i društvenih potreba osuđenica za bliskim odnosima sa ljudima od kojih su odvojene“ (Špadijer-Džinić i sar., 2009: 233). Neke zatvorenice preživljavaju vreme

u zatvoru kao „čekanje od posete do posete“, dok za neke kontakt sa spoljašnjom sredinom može da intenzivira osećanje socijalne deprivacije i stigmatizacije, delimično i zbog promena u samim ličnostima tokom „robije“ (Špadijer-Džinić i sar., 2009: 233). U kazneno popravnom zavodu češće se nailazi na negativne nego na pozitivne emocije, do te mere da se uspostavljanje bliskih odnosa među osuđenicama „vrlo često etiketira kao lezbejski odnos“ (Špadijer-Džinić i sar., 2009: 236). Interesantno je da se u ovom istraživanju naglašava simbolička vrednost isprijanja kafe, koja u svakodnevnom životu predstavlja deo naših društvenih aktivnosti. Sam ritual koji se vezuje za isprijanje kafe, mnogo je važniji nego sam čin isprijanja. „Poziv na mućku“⁴ u zatvoreničkom kontekstu, može da ima za cilj poziv na druženje, ali ponekad i pokušaj da se započne lezbejska veza (Špadijer-Džinić i sar., 2009: 237). Ovi i drugi rezultati jasno ukazuju da je KPZ za žene u trenutku istraživanja bio pogodno tlo za razvoj adaptacija kao odgovora na deprivacionu situaciju. S obzirom da je osuđenicama bilo onemogućeno da svoje psihološke, emocionalne i fiziološke potrebe zadovolje na njima svojstven način, za očekivati je da su pokušavale da međusobnim organizovanjem sebi obezbede određeni stepen zadovoljenja, sigurnosti i podrške.

Izveštaj Helsinskog odbora za ljudska prava za 2010.-tu godinu, pored ostalih, bavi se problemom resocijalizacije i kontakata sa spoljašnjim svetom. Autori izveštaja ističu da je stil ophođenja i ponašanja prema osuđenicama „vrlo rigidan i autokratski“ i navode da „odnos osoblja prema osuđenicama u velikoj meri karakteriše zahtevanje saradnje, naredba, monolog, oštar glas, kritika, obraćanje pažnje na greške...“ (Jelić i sar., 2011: 28). Iz razgovora sa približno 50 žena izведен je zaključak da one kao ključni problem navode „doživljaj nepoštovanja njihove ličnosti i dostojanstva“ ili kako ga, po nama, najbolje opisuje iskaz: „glavni kriterijum im je delo... ne odnose se prema meni kao prema osobi... kao da nas se gnušaju... često se osećam poniženo...“ (Jelić i sar., 2011: 27). Ovde nam svima postaje jasno da su individualnost i autonomija, kao i pažnja i saosećajnost evidentno uskraćeni, i to baš od onih osoba koje bi trebalo da budu odgovorne za resocijalizaciju i reintegraciju osuđenice. Iako je održavanje telefonskih kontakata osuđenice sa spoljnjim svetom poboljšano, kako navode autorи, u odnosu na posetu KPZ-u iz 2005. godine (Jelić i sar., 2011), jasno je da deprivacija materinstva, ključne uloge – žene i pri-

⁴ Odnosno poziv na kafu (Špadijer-Džinić i sar., 2009: 237);

jateljskih odnosa uzima maha.⁵ Regularne posete, koje se odvijaju u tri prostorije- jednoj za posete u trajanju od sat vremena, druga za posete od dva sata i treća, prostorija za posebne posete, za osuđenice koje imaju decu i pravo na tročasovni boravak sa njima (Jelić i sar., 2011), ni jednoj majci, čak ni na nedeljnom nivou, ne bi olakšale odvojenost od svog deteta.

Svi ovi rezultati, iz malobrojnih istraživanja rađenih na našim prostorima, u prvi plan stavlju mnogobrojne deprivacije sa kojima se svakodnevno suočavaju žene u Kazneno-popravnom zavodu u Požarevcu. Shodno izrečenom u prethodnom poglavlju, može se očekivati da su se i kod njih razvili, ali i da se i dalje razvijaju, različiti načini adaptacije na situaciju deprivacije. Kako se adaptacije mogu manifestovati na mnogobrojne načine, za očekivati je da su varijeteti prijateljskih odnosa i pseudoporodičnih veza (sa ili bez seksualnog karaktera) jedni od njih.

Zaključna razmatranja

Mišljenja smo da bi trebalo nastaviti sa radom na poboljšanju uslova života u ženskim penitensijarnim ustanovama, te da bi, s tim u vezi, trebalo razmotriti mogućnosti i uslove u kojima bi njihove potrebe za porodičnim i heteroseksualnim odnosima bile, makar u najmanjoj meri, zadovoljene. Duboko smo ubeđene da bi individualni, pa i grupni, rad na resocijalizaciji, u potpunosti orijentisan na osuđenicu kao individuu sa pravima i potrebama, i poštovanjem istih, doprineo njenom viđenju sebe kao punopravnog člana društva, a samim tim i njenoj boljoj reintegraciji u društvo. Kao neki od primera za suzbijanje deprivacije navodimo češće posete porodice i prijatelja, partnera. Donekle, takvo rešenje postoji i u okviru tzv. „kuća ljubavi“ čija je osnovna svrha pokušaj da se ublaži intenzitet deprivacija koje pogađaju osuđeničku populaciju. U skladu sa zakonom, „kuće ljubavi“ osuđenici mogu da koriste na tromesečnom nivou a postoji i mogućnost učestalijih poseta koje se mogu ostvariti dobrim ponaša-

⁵ Ovde je potrebno naglasiti i da zatvorenice možda nemaju dovoljno materijalnih sredstava, čak i ako im je neograničena upotreba govornica, da koriste telefon kao sredstvo komunikacije. Ukoliko se zamislimo i uzmememo sebe za primer, primetili bismo, makar većina nas, da smo naviknuti na laku i brzu dostupnost (bilo da se radi o telefonskim pozivima i porukama ili komunikaciji putem interneta) nama bliskih ljudi, bez obzira na udaljenost i obaveze, koju intenzivno izrabljujemo, i da bi njena uskraćenost oštetila kvalitet našeg života. Takođe, treba napomenuti i da se u zatvoru nalaze i nepismene žene kojima je kontakt sa bližnjima putem pisama, shodno tome, nemoguć.

njem i zalaganjem u različitim aspektima života i rada u ustanovi. Međutim, trenutni problem u vezi sa ovakvim rešenjem jeste što zakon predviđa da pravo na posete u „kućama ljubavi“ imaju bračni i vanbračni partneri osuđenih lica, a izgleda da se previđa situacija onih osuđenih lica koji nisu imali partnere pre dolaska u ustanovu (Ilić, Jovanić, 2011). Takođe, ublažavanju posledica deprivacija bi doprinelo i uspostavljanje saradnje sa muškim penitensijarnim ustanovama i druženje među zatvorenicima suprotnog pola, ali i uvođenje osuđenika u zajednicu putem radnog angažovanja sa lokalnim stanovništvom za vreme trajanja kazne. Naravno, ovde se uvek mora imati u vidu da bi prilikom donošenja odluke o načinu ublažavanja deprivacije ključnu ulogu trebalo dati strukturi ličnosti i afinitetima pojedinca.. Ne sme se zanemariti ni rad na uklanjanju stigme „robijaša“ u opštoj populaciji, kako podizanjem svesti javnog mnjenja o uslovima u kojima dolazi do usvajanja prokriminalnih stavova, tako i efikasnim radom i adekvatnijim dostignućima stručne službe.

Iako se u izveštaju Jelić i sar. (2011) vidi da je došlo do poboljšanja u odnosu na izveštavanja ranijih godina (Jelić i sar., 2005; Jelić i sar., 2006), jasno je da ona nisu dovoljna da preduprede deprivaciju ženske zatvoreničke populacije u Srbiji. Smatramo da je potrebno poraditi na realizaciji predloga Slobodanke Konstantinović-Vilić (1998) koji se, između ostalog, tiču stvaranja mogućnosti za „tzv. porodično okupljanje i druženje uz kraći boravak (dva do tri dana) dece, roditelja, braće i sestara“, pri čemu bi ove posete, kao što i sama autorka navodi, trebalo da budu „regulisane posebnim pravilima“ i omogućene „pod određenim uslovima i uz posebnu proveru“ (Konstantinović-Vilić, 2010a: 421), kao što je to omogućeno u američkim zatvorima (Konstantinović-Vilić, 2010b: 429). Ova autorka se posebno osvrće i na tretman osuđenica, odnosno „obrazovanje i profesionalno ospozobljavanje, radnu terapiju, organizovanje slobodnog vremena, približavanje uslovima života na slobodi, grupnu terapiju i individualni rad“ (Konstantinović-Vilić, 2010b: 32), pri čemu ukazuje na značaj njegovog kvaliteta i efikasnosti na osamostaljivanje osuđenica i njihovo prosocijalno reintegriranje u društvo (Konstantinović-Vilić, 2010a: 420; Konstantinović-Vilić, 2010b: 432).

Shodno pregledanoj literaturi i svemu napred izrečenom, može se zaključiti da su homoseksualne veze među osuđenicama pretežno situacionog karaktera⁶ i da izviru iz samih uslova zatvorskog života, koji sa sobom nosi niz deprivacija

⁶ Pretežno situacionog karaktera- s obzirom na to da postoje i osuđenice koje homoseksualne odnose u zatvoru zasnivaju na osnovu svoje seksualne orijentacije sa kojom dolaze u zatvor, a koje nisu tema našeg rada.

sa svojim specifičnim posledicama koje one ostavljaju na ženu. Smatramo da je tretiranje homoseksualnih odnosa u zatvoru, posebno u ženskom zatvoru, kao jednog od oblika društvene devijantnosti, u najmanju ruku uprošćeno i neadekvatno, jer ne rasvetljava složene mehanizme koji dovode do razvoja ovakvih odnosa u ustanovama za izvršenje kazni lišenja slobode. Možda bi se moglo reći da je situacija zatvorskog života, opterećena brojnim deprivacijama devijantna, dok je razvoj bilo kakvih, pa i homoseksualnih odnosa, posledica devijantnih uslova, a ne devijantnost *per se*. Mišljenja smo da bi društvena reakcija na kriminalitet žena trebalo da uključi više različitih alternativnih metoda sankcionisanja kao i posebne modele tretmana u samim ustanovama zavodskog tipa, koji bi bili prilagođeni ženskoj populaciji uz poštovanje principa individualizacije u radu, a ne samo stihiskska primena postojećih metoda koje su koncipirane, u većini, prema potrebama muške osuđeničke populacije.

Naravno, uz uvažavanje svih potencijalnih teškoća u ispitivanju ove pojave, smatramo da postoji potreba za detaljnijom analizom homoseksualnih odnosa u zatvorima u Srbiji, posebno u ženskom zatvoru, jer ona mogu biti dobar pokazatelj brojnih drugih problema sa kojima se susreću osobe osuđene na kaznu zatvora. Istina, uz bogatu stranu literaturu koja datira još od prošlog veka, čini se da novija istraživanja na ovom polju nedostaju i u drugim savremenim društvima, što navodi na zaključak da postojeći etiološki i fenomenološki činioci koji se koriste u objašnjenju ove pojave moraju biti ažurirani, imajući u vidu promenljivost društvenih odnosa i procesa.

Literatura

- Almeda, E. (2005) Women's imprisonment in Spain. *Punishment & Society*, 2, str. 183-199.
- Bosworth, M., Carrabine, E. (2001) Reassessing Resistance: Race, Gender and sexuality in Prison. *Punishment & Society*, 4, str. 501-515.
- Clinard, M.B., Meier, R.F. (2008) *Sociology of deviant behavior, Thirteenth Edition*. Belmont, USA: Thomson Wadsworth.
- Duišin, D., Nikolić-Balkoski, G., Barišić-Rojnić, J. (2002) Heteroseksualnost, homoseksualnost i transseksualnost. *Engrami- časopis za kliničku psihijatriju, psihologiju i granične discipline*, 2, str. 43-48.
- Ferszt, G.G., Salgado, D., DeFedele, S., Leveillee, M. (2009) Houses of healing: A group intervention for greiving women in prison. *The Prison Journal*, 1, str. 46-64.

- Gagnon, J.H., Simon, W. (1968) The social meaning of prison homosexuality. *Federal Probation*, 23, str. 23-29.
- Giallombardo, R. (1966) Social Roles in a Prison for Women. *Social Problems*, 3, str. 268-288.
- Gidens, E. (2007) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Greene, S. (2004) Mothering and making it, in and out of prison. *Punishment & Society*, 2, str. 229-233.
- Greer, K. (2000) The Changing Nature of Interpersonal Relationships in a Women's Prison. *The Prison Journal*, 4, str. 442-468.
- Heitman, E.E. (2007) *Finding pseudo families in women's prisons: fact and fantasy*. Master thesis, Columbia: University of Missouri.
- Hensley, C., Struckman-Johnson, C., Eigenberg, H. M. (2000) Introduction: The History of Prison Sex Research. *The Prison Journal*, 4, str. 360-367.
- Hensley, C., Tewksbury, R. (2002) Inmate-to-inmate prison sexuality: a review of empirical studies. *Trauma, Violence & Abuse*, 3, str. 226-243.
- Hensley, C., Tewksbury, R., Koscheski, M. (2001) Masturbation uncovered: Autoerotism in a Female prison. *The Prison Journal*, 4, str. 491-501.
- Hensley, C., Wright, J., Tewksbury, R., Castle, T. (2003) The Evolving Nature of Prison Argot and Sexual Hierarchies. *The Prison Journal*, 3, str. 289-300.
- Ilić, Z. (2000) *Resocijalizacija mladih prestupnika – Osnove pedagogije mladih sa poremećajima u društvenom ponašanju*. Beograd: Defektološki fakultet i Intergraf MM.
- Ilić, Z., Jovanić, G. (2011) *Zatvor i/ili sloboda pod nadzorom – stanje perspektive tretmana osuđenih lica u Srbiji*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Jugović, A. (2009) *Teorija društvene devijantnosti – Paradigme i implikacije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kandić-Popović, Z. (2007) *Krivično pravo-opšti deo*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Konstantinović-Vilić, S. (2010a) Uslovi izdržavanja kazne u ženskom zatvoru i mogućnosti koje nudi novi Zakon o izvršenju krivičnih sankcija. U: S. Konstantinović-Vilić, N. Petrušić (ur.) *Žene, zakoni i društvena stvranost*. Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju i SVEN, str. 417-422.
- Konstantinović-Vilić, S. (2010b) Zatvori za žene. U: S. Konstantinović-Vilić, N. Petrušić (ur.) *Žene, zakoni i društvena stvranost*. Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju i SVEN, str. 423-435.

-
- Leger, R. G. (1987) Lesbianism among Women Prisoners: Participants and Nonparticipants. *Criminal Justice and Behavior*, 4, str. 448-467.
- McIntosh, M. (1968) The homosexual role. *Social Problems*, 2, str. 182-192.
- Milosavljević, M. (2003) *Devijacije i društvo*. Beograd: Draganić.
- Morin, S. F. (1977) Heterosexual bias in psychological research on lesbianism and male homosexuality. *American Psychologist*, 8, str. 629-637.
- Moyer, I. L. (1984) Deceptions and Realities of Life in Women's Prisons. *The Prison Journal*, 1, str. 45-56.
- Mršević, Z. (2007) Ljudska prava i seksualna orijentacija. U: M. Rašević, Z. Mršević (ur.) *Pomeramo granice*. Beograd: Institut društvenih nauka, str. 188-203.
- Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice – nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Prometej.
- Pardue, A., Arrigo, B. A., Murphy, D.S. (2011) Sex and sexuality in Womens Prison: A Preliminary Typological Investigation. *The Prison Journal*, 3, str. 279-304.
- Pollock, J. M. (1984) Women Will Be Women: Correctional Officers' Perceptions of the Emotionality of Women Inmates. *The Prison Journal*, 1, str. 84-91.
- Rowe, A. (2011) Narratives of self and identity in women's prisons: Stigma and the struggle for self-definition in penal regimes. *Punishment & Society*, 5, str. 571-591.
- Soković, S. (2008) *Izvršenje krivičnih sankcija*. Beograd: Službeni glasnik, Kragujevac: Pravni fakultet.
- Struckman-Johnson, C., Struckman-Johnson, D. (2006) A Comparison of Sexual Coercion Experiences Reported by Men and Women in Prison. *Journal of Interpersonal Violence*, 12, str. 1591-1615.
- Špadijer-Džinić, J., Pavićević, O., Simeunović-Patić, B. (2009) Žena u zatvoru – depravacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, 3, str. 225-246.
- Ward, D. A., Kassebaum, G. G. (1964) Homosexuality: A mode of adaptation in a prison for women. *Social Problems*, 2, str. 159-177.
- Warren, J. I., Hurt, S., Booker Looper, A., Chauchan, P. (2009) Exploring Prison Adjustment among Female Inmates: Issues of Measurement and Prediction. *Criminal Justice and Behavior*, 5, str. 624-645.
- Wormer, K. (1984) Becoming homosexual in prison: a socialization process. *Criminal Justice Review*, 22, str. 22-27.

Internet izvori

Jelić, M., Kuzmanović, I., Lukić-Samardžić, G., Novaković, N., Obradović, M. (2005) *Zatvori u Srbiji: april 2004 – april 2005*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, dostupno na: <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/Zatvori%20u%20Srbiji%202004-2005.pdf>, stranici pristupljeno 17.10.2012.

Jelić, M., Lukić-Samardžija, G., Obradović, M., Marković, Z. (2006) *Zatvori u Srbiji – april 2005 – april 2006*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, dostupno na: <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/apr05-apr06.pdf>, stranici pristupljeno 17.10.2012.

Jelić, M., Lukić-Samardžija, G., Palibrk, Lj., Kuzmanović, I. (2011) *Zatvori u Srbiji, jul-oktobar 2010 – Praćenje reforme zatvorskog sistema u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, dostupno na: <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/zatvori%20mart%202011.pdf>, stranici pristupljeno 17.10.2012.

Mršević, Z. (1995) Žene u zatvoru. Dostupno na: http://www.zenskestudie.edu.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=147&Itemid=41, stranici pristupljeno 8.10.2012.

UNA RADOVANOVIC
MILICA POPOVIC

Homosexual relationships in women's prisons: deviation or deprivation?

This paper intends to show current theoretical knowledge in the field of homosexual relations in women's prisons by reviewing the existing literature, and also by reviewing the situation in Serbia. The authors wanted to explain the complexity of the phenomenon, and also to answer the question of whether these relations are behaviors which result from deviations that are expected for the inmate population or just modes of adaptation to the conditions of prison life. Special attention was paid to gender socialization and the types of emotional and intimate relationships among female prisoners.

Keywords: women's prisons, homosexual relations, gender socialization, female inmates, Serbia.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 105-124
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204105N
Pregledni rad

Podrška ženama u zatvoru: analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u 2011. godini

JASMINA NIKOLIĆ*

MIRJANA TRIPKOVIĆ

Služba VDS info i podrška žrtvama je služba za žrtve kriminaliteta, koja je osnovana 2003. godine u okviru Viktimološkog društva Srbije. Ciljnu grupu Službe čine direktnе i indirektnе žrtve svih oblika kriminaliteta, oba pola, bez obzira na lično svojstvo. Uz to, podrška se pruža žrtvama na sudu, kao i ženama koje se nalaze u zatvoru. Podršku u najvećem broju slučajeva pružaju volonteri/volonterke, koji su prošli obuku za rad sa žrtvama kriminaliteta. U tekstu je analiziran rad Službe u 2011. godini. Posebna pažnja posvećena je podršci koju je Viktimološko društvo Srbije pružalo osuđenicama u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu. Podrška osuđenicama pružana je u okviru projekta „Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru“. Cilj rada je da se prikaže rad Službe tokom 2011. godine sa posebnim osvrtom na podršku koja je pružana osuđenicama i problemima sa kojima se one suočavaju.

Ključne reči: služba za žrtve, žrtve kriminaliteta, podrška, osuđenice, zatvor.

Uvod

Posle 2000. godine u Srbiji je došlo do osnivanja većeg broja nevladinih organizacija koje pružaju specifične vidove pomoći žrtvama kriminaliteta. Paralelno sa ovim procesom, državne organizacije i institucije proširivale su svoju delatnost u pravcu pružanja specifičnih vidova pomoći žrtvama, a dosta se radilo i na podizanju svesti javnosti, stručnjaka i žrtava o važnosti obra-

* Jasmina Nikolić je diplomirana defektološkinja. Radi u Viktimološkom društvu Srbije kao rukovoditeljka Službe VDS info i podrška žrtvama. E-mail: jtrnovac@gmail.com

Mirjana Tripković je diplomirana psihološkinja, specijalistkinja medijacije i koordinatorka u Službi VDS info i podrška žrtvama. E-mail: mirjanatri@hotmail.com

ćanja službama za žrtve (Nikolić-Ristanović, 2007: 6). Međutim, uprkos ovim promenama, praksa pokazuje da i dalje veliki broj žrtava ne dobija pravovremenu pomoć, podršku i važne informacije o svojim pravima i načinu kako da ih ostvari. Razlog za to je, nekada, nedostatak informacija o postojanju službi za žrtve, ali i stanovište mnogih žrtava da je obraćanje službama za pomoć i podršku znak njihove slabosti i nemogućnosti da se samostalno nose sa posledicama preživljene traume (Joseph, 2011: 178).

U trenucima posle traumatskog događaja porodica i prijatelji mogu i treba da budu podrška žrtvama, ali ponekad ta podrška nije dovoljna, a često i same žrtve nisu spremne da svoje iskustvo podele sa njima. Takođe, žrtve posle traumatičnog događaja imaju veći broj problema, koje treba poređati po važnosti i krenuti u njihovo rešavanje. Praksa pokazuje da osobe koje se pravovremeno obraćaju službama za žrtve lakše ostvaruju socijalnu integraciju i psihološki oporavak. Ovo sve ukazuje na značaj koji imaju službe za žrtve.

Imajući u vidu značaj službi za žrtve za njihov oporavak ali i evropske i svetske trendove u zaštiti žrtava, Viktimološko društvo Srbije je 2003. godine osnovalo Službu *VDS info i podrška žrtvama* kao posebnu organizacionu jedinicu, koja pruža podršku žrtvama kriminaliteta. Danas, devet godina od osnivanja Službe, ona je i dalje jedina služba opšteg tipa u Srbiji, kojoj se od osnivanja obratila 1591 osoba.

Ciljnu grupu Službe *VDS info i podrška žrtvama* čine žrtve svih oblika kriminaliteta – žene, muškarci i deca starija od 14 godina. Ovo čini specifičnost Službe, zbog čega ona predstavlja opštu službu za žrtve, nasuprot specijalizovanim službama koje pružaju pomoć pojedinim kategorijama žrtava (žene, osobe sa invaliditetom, deca i drugo) ili žrtvama pojedinačnih krivičnih dela (nasilje u porodici, trgovina ljudima, nasilje na radnom mestu). Pomoć i podrška pružaju se samim žrtvama, članovima njihovih porodica, ali i drugim licima koja su posredno povređena. Ciljnu grupu Službe čine i žrtve kojima su potrebni pomoći i podrška u ostvarivanju prava na sudu kao i žene žrtve nasilja, prevashodno, ali i druge žene koje se nalaze u zatvoru. Žrtve kontaktiraju Službu telefonom, elektronskom poštom ili postavljaju pitanje na internet stranici Viktimološkog društva Srbije.¹

U Službi *VDS info i podrška žrtvama* žrtvama se pružaju: emotivna podrška, informacije o pravima i mogućnostima za njihovu realizaciju, upućivanje na

¹ Služba VDS info i podrška žrtvama radi svakog radnog dana od 9.30 do 16 časova. Telefon Službe je 011-6303022 i 2288040. Pitanja preko internet stranice Viktimološkog društva Srbije mogu se postaviti na linku: <http://www.vds.org.rs/Default.aspx>

druge, specijalizovane (državne i nevladine) službe u zavisnosti od potreba, podrška na sudu i pravna pomoć. Svi vidovi pomoći i podrške za žrtve su besplatni. Osnovni principi rada Službe, koji su ujedno i principi rada svih organizacija ovog tipa okupljenih oko međunarodne organizacije Evropska pomoć žrtvama (Victim support Europe), su poverenje, poštovanje žrtve, njenih prava, potreba i osećanja, poverljivosti informacija i autonomije volje žrtve.

Tokom proteklih godina, podršku žrtvama su, najvećim delom, pružali volonteri i volonterke koji su prošli obuku za rad sa žrtvama kriminaliteta. Viktimološko društvo Srbije je razvilo sopstvenu edukaciju za rad sa žrtvama, koja je 2012. godine akreditovana od strane Republičkog zavoda za socijalnu zaštitu. Deveta grupa volontera, koja je u aprilu 2012. godine prisustvovala akreditovanoj obuci, dobila je sertifikat o završenoj obuci koju izdaje ovaj Zavod. Od početka rada Službe u nju je bilo uključeno i obučeno za rad blizu 70 volontera. Većina ovih osoba, po završetku volonterskog staža u Službi, nastavila je svoju profesionalnu karijeru u različitim organizacijama i institucijama širom Srbije i danas predstavljaju neprocenjive resurse obučenih osoba za rad sa žrtvama, a ujedno i čvrstu sponu u mreži organizacija i institucija sa kojima VDS sarađuje. Ujedno oni su i najbolji promoteri rada Službe.

U cilju podizanja svesti žrtava ali i profesionalaca, koji dolaze ili mogu da dođu u kontakt sa žrtvama, Viktimološko društvo Srbije je od 2005. godine počelo da radi godišnje analize rada Službe. Ove analize se koriste kao osnova za evaluaciju rada Službe, kao i za planiranje i unapređenje daljeg rada.

Viktimološko društvo Srbije se od svog osnivanja zalaže za poboljšanje položaja višestruko marginalizovanih žena koje se nalaze u zatvoru i to je jedan od razloga što ta kategorija čini značajnu ciljnu grupu rada Službe. Imajući u vidu daleko veći broj osuđenica, u odnosu na prethodne godine, kojima su pružani pomoći i podrška u 2011. godini, u ovom radu će biti predstavljena analiza rada Službe sa posebnim osvrtom na podršku koja je pružana osuđenicama.

Analiza podaka Službe VDS info i podrška žrtvama za 2011. godinu

U 2011. godini *Službi VDS info i podrška žrtvama* obratila se 291 osoba. Od toga, u 52 slučaju radilo se o osuđenicama, dok se 239 osoba obratilo *Službi VDS info i podrška žrtvama* zbog različitih oblika kriminaliteta² kojima su bile izložene. U narednom delu teksta biće data analiza podataka koji se odnose na ovih 239 osoba, dok će analiza podataka za osuđenice biti izložena u posebnom poglavlju ovog rada.

Sociodemografske karakteristike osoba koje su se obraćale Službi

Od ukupnog broja žrtava kriminaliteta u 2011. godini, koji se obratio *Službi VDS info i podrška žrtvama*, bilo je 169 žena (70,7%) i 70 muškaraca (29,3%).

Posmatrano prema godinama starosti, najbrojniju grupu činile su osobe između 35 i 50 godina – njih 73 (30,5%), zatim osobe između 51 i 66 godina – 34 (14,2%), a potom starosna grupa od 19 do 34 godine – 32 (13,4%), dok su četiri žrtve (1,7%) bile starije od 66 godine. Uz to, u 7 slučajeva (2,9%) radilo se o deci žrtvama, odnosno o licima ispod 18 godina, pri čemu su četiri žrtve bile iz kategorije do 14 godina, dok su tri bile starosti između 14 i 18 godina.

Od ukupnog broja osoba za koje je dobijen podatak o stručnoj spremi, najviše je bilo osoba sa završenim fakultetom – 62 osobe (55,8%), zatim osobe koje su završile srednju četvorogodišnju školu – 26 (23,5%), 10 osoba (9,0%) je završilo višu školu, 8 (7,2%) ima magisterijum ili doktorat, dok je 5 osoba (4,5%) završilo zanat ili trogodišnju srednju školu.

Od osoba koje su se obratile *Službi*, njih 107 ili 44,8% bilo je iz Beograda, a 98 (41,0%) iz drugih gradova i mesta u Srbiji³, dok za preostale 34 osobe (14,2%) nema podataka.

² Pojam kriminaliteta se u kontekstu rada Službe posmatra u svom širem značenju, pa se pod žrtvama kriminaliteta podrazumevaju kako žrtve krivičnih dela i prekšaja, tako i žrtve kršenja ljudskih prava i žrtve rata.

³ Aranđelovac, Bajina Bašta, Blace, Bogatić, Bor, Ćuprija, Grocka, Inđija, Jagodina, Knjaževac, Kragujevac, Kraljevo, Kruševac, Kučevo, Leskovac, Medveđa, Niš, Novi Sad, Obrenovac, Opovo, Pančevo, Paraćin, Požarevac, Požega, Ruma, Šabac, Šid, Smederevo, Sombor, Srpska Crnja, Subotica, Svilajnac, Trstenik, Vranje, Vršac, Zrenjanin.

Ko je pružao pomoć i na koji način

Pomoć i podršku žrtvama koje su se obratile za pomoć pružali su volonteri i volonterke, advokati koji su volonterski pružali pravnu pomoć, koordinatorke i rukovoditeljka Službe *VDS info i podrška žrtvama*.⁴ U skoro 70% (165) slučajeva pomoć i podršku pružili su volonteri i volonterke, u 43 slučaja (18,0%) koordinatorke Službe, a u 17 slučajeva (7,1%) pomoć i podršku su pružile koordinatorke i volonter/volonterka zajedno. Pored toga, u 8 slučajeva advokati su pružili pravnu pomoć u kancelariji VDS-a, u 7 slučajeva (2,9%) pomoć i podršku su zajedno pružile rukovoditeljka i volonter/volonterka, u 5 slučajeva (2,1%) je to uradila rukovoditeljka, dok su u dva slučaja (0,8%) pomoć pružile rukovoditeljka i koordinatorka zajedno.

Pomoć i podrška su, u najvećem broju slučajeva, pružani putem telefona – 177 slučajeva (74,1%), zatim putem mejla – 25 slučajeva (10,5%) ili kombinovano – 17 slučajeva (7,1%). Uz to, razgovor sa žrtvom u kancelariji VDS-a obavljen je u 15 slučajeva (6,3%), dok su u 5 slučajeva (2,1%) pomoć i podrška pružani na neki drugi način (odgovaranjem na pitanja koja su postavljena na sajt VDS-a ili slanjem pisama).

U 2011. godini ukupno je zabeležen 471 poziv. U više od dve trećine slučajeva – 183 (76,6%) osobe su se obratile Službi samo jednom, u 29 slučajeva (12,1%) dva puta, u 14 slučajeva (5,9%) tri puta, dok su se u 6 slučajeva (2,5%) osobe obraćale četiri puta. Uz to, u 7 slučajeva (2,9%) osobe su se obraćale Službi pet ili više puta u toku 2011. godine.

Najveći broj osoba, za koje postoje podaci, saznao je za Službu preko interneta – 29 (12,1%) i od prijatelja, kolega ili poznanika – 17 (7,1%). U 13 slučajeva (5,4%) osobe su saznale za Službu iz medija, u 10 (4,2%) od saradnika VDS, u 6 (2,5%) preko štampanih materijala VDS, dok su u pet slučajeva (2,1%) bile upućene na Službu od strane drugih nevladinih organizacija.

⁴ Volonteri/ke: Bejan Šaćiri, Tamara Kljajić, Nikola Petrović, Jelena Srnić, Mima Vasiljević, Natalija Cecelja, Aleksandra Pavlović, Sanja Popov, Ana Dešić, Zorica Milosavljević, Milica Popović, Hristina Damjanović, Una Radovanović, Mario Stanojević, Marijana Šuleić, Milena Horvat, Anja Miladinović, Nora Ivanišević i Ivana Menovska; advokati Radovan Ristanović i Momčilo Jovanović; koordinatorke Sanja Čopić i Mirjana Tripković i rukovoditeljka Jasmina Nikolić.

Povod za obraćanje Službi VDS info i podrška žrtvama

Razlog zbog koga su se osobe najčešće obraćale *Službi VDS info i podrška žrtvama* u 2011. godini je nasilje na radnom mestu. Sa nasiljem na radnom mestu suočila se 101 osoba, što je 42,2% od ukupnog broja žrtava kriminaliteta koje su se obratile Službi u 2011. godini. Zbog nasilja u porodici obratilo se 40 osoba (16,7%), dok se 35 osoba (14,6%) obratilo Službi zbog nemogućnosti ostvarivanja prava na radnom mestu (Tabela 1).

Tabela 1: Povodi za obraćanje

Povodi za obraćanje	Broj	Procenat
Nasilje na radnom mestu	101	42,3
Nasilje u porodici	40	16,7
Nemogućnost ostvarivanja prava na radnom mestu	35	14,6
Ostali povodi	63	26,4
Ukupno	239	100,0

Ostali povodi zbog kojih su se osobe obratile Službi bili su nasilje van porodice i radnog mesta (pet osoba ili 2,1%); pet osoba (2,1%) se obratilo zbog porodičnih problema, a po tri osobe (1,3%) su se obratile zbog pretnji kojima su bile izložene, problema vezanih za starateljstvo nad decom, kao i zbog psihiatrijskih problema. Uz to, po dve osobe (0,8%) su se obratile zbog nemogućnosti ostvarivanja prava pred sudom, nasilja nad decom u školi, prevare, problema sa lekarima i problema sa komšijama.

Osobe koje su se obratile zbog nasilja na radnom mestu su u najvećoj meri bile izložene samo psihičkom nasilju – 92 (38,5%), zatim samo fizičkom – 4 (1,7%) i samo seksualnom nasilju na radnom mestu – 4 (1,7%), a u tri slučaja (1,3%) žrtve koje su se obratile Službi su se suočavale sa sva tri oblika nasilja na radnom mestu – psihičkom, fizičkom i seksualnom.

Što se tiče nasilja u porodici, u najvećoj meri se radilo o nasilju nad punoletnim licima – 37 (15,5%), u dva slučaja (0,8%) se radilo o nasilju i nad odraslima i nad decom, dok je u jednom slučaju (0,4%) u pitanju bilo nasilje nad detetom. Samo fizičko nasilje u porodici nad punoletnom osobom zabeleženo je u 25 slučajeva (10,5%), samo psihičko u 12 slučajeva (5,0%), dok su u dva slučaja (0,8%) zabeležena sva tri oblika nasilja u porodici.

Oblici pomoći i podrške

Osobama koje su se u 2011. godini obratile Službi *VDS info i podrška žrtvama* davane su informacije – 221 slučaj, pružana im je emotivna podrška – 184 slučaja, pravna pomoć od strane advokata VDS-a – 8 slučajeva i, po potrebi, upućivane su na druge organizacije, institucije ili pojedince koji pružaju specifične oblike pomoći – 158 slučajeva. Pored toga, u slučaju tri osobe pružena je podrška na sudu.

U pogledu upućivanja na druge organizacije, institucije ili pojedince, podaci pokazuju da su osobe koje su se javljale zbog problema vezanih za radno mesto, najčešće upućivane na Inspekciju rada ili na advokata – 34 (14,2%). U ostalim slučajevima, osobe su upućivane na policiju – 24 (10,0%), službe besplatne pravne pomoći – 16 (6,7%) i centre za socijalni rad – 15 (6,3%). Pored toga, osobe koje su se obraćale Službi su upućivane i na druge organizacije i institucije poput zdravstvenih ustanova – 14 (5,9%), nevladinih organizacija – 14 (5,9%), tužilaštava – 10 (4,2%), nadležnih ministarstava – 5 (2,1%) ili Sigurne kuće za žrtve nasilja u porodici – 6 (2,5%).

Analiza podrške koja je pružana osuđenicama u 2011. godini

Viktimološko društvo Srbije je od svog osnivanja pružalo podršku ženama u zatvoru, kako putem direktnih kontakata, tako i putem zalaganja za poboljšanje uslova u zatvorima i poboljšanje položaja osuđenica. Zajedno sa drugim ženskim grupama, VDS je 2002. godine pokrenulo kampanju *Amnestija za žrtve – dokle robjom na robiju*, koja traje do današnjih dana. Cilj ove kampanje je da se ispravi nepravda koja je učinjena ženama koje su zbog izostanka pravovremene društvene reakcije od žrtve postale izvršiteljke krivičnog dela. Tokom dosadašnje kampanje 8 žena je dobilo pomilovanje na osnovu koga im je prekinuta ili skraćena zatvorska kazna.

U februaru 2011. godine Viktimološko društvo Srbije počelo je realizaciju projekta *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*⁵. U ovom dvogodišnjem projektu realizovano je više aktivnosti u KPZ za žene u Požarevcu; između ostalog, sa osuđenicama su dva puta mesečno obavljeni razgovori u prostorijama zatvora u cilju pružanja psihosocijalne podrške. Razgovori sa osuđenicama i pružanje podrške činili su deo

⁵ Projekat je finansirala Fondacija Institut za otvoreno društvo.

rada službe za tretman u okviru Zavoda, čime je VDS postalo prva NVO koja je svoje aktivnosti realizovala na ovaj način.

Ukoliko se pogledaju dosadašnje analize rada Službe, može se uočiti da su osuđenice jedna od kategorija korisnika koja se redovno obraćala Službi od njenog osnivanja (Nikolić-Ristanović, Kovačević i Čopić, 2006: 12; Kovačević, 2007: 43; Kovačević-Lepojević, Radaković, 2008: 83; Tripković, 2009: 21; Radaković, 2010: 99; Čopić, Tripković i Šaćiri, 2011: 83). Broj osuđenica koji se obraćao Službi varirao je u periodu od 2006. do 2011. godine, što se može videti u Tabeli 2.

Tabela br. 2: Broj obraćanja osuđenica po godinama

Godina	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Osuđenice	7	7	1	-	2	52

Veliki broj osuđenica kojima je Služba *VDS info i podrška žrtvama* pružala podršku u 2011. godini bio je razlog da se upitnik za analizu rada Službe, koji je u prethodnim godinama bio korišćen, posebno modifikuje za potrebe prikupljanja podataka o ovoj kategoriji, koji su analizirani u daljem delu rada.

Sociodemografske karakteristike osuđenica

Kada se govori o uzrastu osuđenica kojima je pružana podrška, najviše ih je bilo iz uzrasnih kategorija od 41 do 50 godina i 51 do 60 godina. Posmatrano zajedno, iz ovih starosnih kategorija bilo je 26 žena ili 50% od ukupnog broja osuđenica kojima je pružana podrška u 2011. godini. Pored toga, 11 osuđenica (21,2%) bilo je iz starosne kategorije od 22 do 30 godina, 8 (15,4%) je bilo starosti između 31 i 40 godina, dok su po dve osuđenice (3,8%) bile iz starosnih kategorija 18-21, 61-70 i preko 70 godina (Tabela 3).

Tabela 3: Uzrast osuđenica kojima je pružana podrška

Uzrast osuđenice	Broj	Procenat
18-21	2	3,8
22-30	11	21,2
31-40	8	15,4
41-50	14	26,9
51-60	12	23,1
61-70	2	3,8
preko 70	2	3,8
nema podataka	1	1,9
Ukupno	52	100,0

Podaci o stručnoj spremi osuđenica govore da je najviše bilo onih sa završenom srednjom školom ili zanatom – 14 osuđenica (26,9%), zatim sa završenom samo osnovnom školom – 10 (19,2%), a 7 osuđenica (13,5%) je prekinulo školovanje pre završenih osam razreda osnovne škole. Uz to, tri osuđenice (5,8%) su bez ijednog razreda osnovne škole, tri osuđenice (5,8%) imaju završenu višu školu, dok je jedna osuđenica (1,9%) završila fakultet. Za 14 osuđenica (26,9%) nema podataka o stručnoj spremi.

Što se tiče zanimanja, osuđenice su bile najrazličitijih zanimanja: frizerka, poljoprivredna tehničarka, studentkinja, računovodstvena tehničarka, kuvarica, konobarica, knjižarka, prodavačica, hemijski tehničar, službenica, građevinski inženjer, tekstilni tehničar, profesorka geografije, medicinska sestra, nastavnica matematike i razredne nastave, radnica itd.

Što se tiče mesta prebivališta,⁶ vidljivo je da je značajan broj osuđenica daleko od svoje porodice što utiče na mogućnost kontakata. Tokom razgovora mnoge su navodile da im nedostaje porodica ali da, zbog teške materijalne situacije, njihovi bližnji nisu u mogućnosti da snose troškove puta kako bi im došli u posetu.

Krivična dela zbog kojih su osuđene i dužina kazne

Od ukupnog broja osuđenica kojima je pružana pomoć, najveći broj njih – 14 (26,9%) se nalazio u zatvoru zbog krivičnog dela ubistva. Devet osuđenica (17,3%) je učinilo krivično delo proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga, 8 (15,5%) je učinilo krivično delo nasilja u porodici, po 5 osuđenica (9,6%) se nalazilo u zatvoru zbog razbojništva i krađe, dok su po dve osuđenice (3,8%) bile osuđene za produženo krivično delo posredovanje u vršenju prostitucije i prevara. Jedna osuđenica (1,9%) je učinila krivično delo trgovine ljudima, dok za četiri (7,7%) nema podataka. S obzirom na karakteristike krivičnog dela kao što je ubistvo i na dužinu kazne koja prati to delo, ne iznenađuje podatak da je najveći broj te kategorije osuđenica tražio pomoć i podršku ili je, za istu, bio predložen od strane službe za tretman. Posebno karakterističan deo ove kategorije osuđenica, što se tiče uzroka koji su doveli do dela i posledica koje su ostale, su one koje su ubile nasilnika posle dugogodišnjeg trplje-

⁶ Bačka Palanka, Bajina Bašta, Bećej, Beograd, Futog, Kikinda, Kladovo, Kraljevo, Kruševac, Lazarevac, Leskovac, Lipovica, Mali Iđoš, Niš, Niška Banja, Novi Pazar, Novi Sad, Obrenovac, Pančevo, Senta, Subotica, Vетernik, Zaječar, Zrenjanin, Žitorađa. U dva slučaja radilo se o osuđenicama koje su imale prebivalište u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori.

nja nasilja te su od žrtve postale izvršiteljke krivičnog dela (Nikolić-Ristanović 2000: 142-145).

Najviše osuđenica kojima je pružana pomoć i podrška za učinjena krivična dela bilo je osuđeno na kaznu u trajanju od 1 do 3 godine. Zatim slede osuđenice sa kaznom do jedne godine dok je najmanje bilo osuđenica sa kaznom preko 15 godina (Tabela 4).

Tabela 4: Dužina kazne zatvora

Dužina izrečene kazne	Broj	Procenat
do 1 godine	11	21,2
od 1 do 3 godine	17	32,7
od 3 do 5 godina	6	11,5
od 5 do 10 godina	8	15,4
od 10 do 15 godina	9	17,3
preko 15 godina	1	1,9
Ukupno	52	100,0

Žrtve učinjenih krivičnih dela osuđenica su u 17 slučajeva (32,7%) bili muškarci, u 17 slučajeva (32,7%) se nije radilo o fizičkom licu, dok je u 8 slučajeva žrtva bila ženskog pola.

Ko je pružao pomoć i na koji način?

Osuđenicama u KPZ za žene u Požarevcu pružana je pomoć putem davanja informacija i emotivne podrške. Razgovori sa osuđenicama su realizovani u prostorijama Zavoda svake druge i četvrte srede u mesecu u trajanju od po četiri sata, tokom kojih je razgovarano sa šest osuđenica. Razgovarano je sa po tri osuđenice u dve prostorije tako da je jedan prosečan razgovor trajao oko 1 sat i 15 minuta. Najčešće, pomoć i podršku osuđenicama su pružale rukovoditeljka (27 kontakata) i koordinatorke (33 kontakta) Službe *VDS info i podrška žrtvama*. Pored njih, pomoć i podršku su pružale i volonterke (15 kontakata), samostalno ili zajedno sa rukovoditeljkom ili koordinatorkom Službe.⁷

⁷ Što se tiče stručnog profila osoba koje su vodile razgovore, rukovoditeljka – Nikolić Jasmina je dipl. defektološkinja, koordinatorka – Ćopić Sanja je pravnica, koordinatorka – Tripković

U skoro 95% slučajeva prvi kontakt sa osuđenicama ostvaren je u KPZ za žene u Požarevcu gde su se one nalazile na izdržavanju zatvorske kazne, dok je sa tri osuđenice (5,8%) prvi kontakt ostvaren po njihovom izlasku iz zatvora. Pored toga, Služba VDS je u pet slučajeva (9,6%) kontaktirala osuđenice i posle njihovog izlaska iz KPZ. Isto tako, 6 osuđenica (11,5%) se obraćalo Službi posle izlaska iz KPZ radi dobijanja pomoći i podrške u vezi sa neuspelim obraćanjima institucijama, informacija o materijalnim i socijalnim davanjima, informacija o mogućnostima nužnog smeštaja i drugih informacija. Neke od njih su tokom izdržavanja kazne bile u kontaktu sa VDS pa je taj kontakt nastavljen i po izlasku na slobodu, a neke su se prvi put javile VDS po izlasku, uglavnom, na osnovu brošure VDS⁸ koju su doatile pri napuštanju Zavoda ili informacija koje su doatile od osuđenica koje su već bile u kontaktu sa službom Viktimološkog društva Srbije. Najčešće je služba za tretman KPZ upućivala osuđenice na razgovor na osnovu sagledavanja potreba osuđenica za psihosocijalnom podrškom. Pored toga, neke od njih su se samoinicijativno, na osnovu svojih potreba, prijavljivale za razgovor a neke pošto su čule pozitivna iskustva osuđenica koje su već obavile razgovore.

Kada je reč o načinima pružanja pomoći osuđenicama, u najvećoj meri ona je pružana samo neposrednim kontaktom u KPZ – 26 (50%) ili na više načina (kombinacija neposrednih razgovora, telefonskih poziva i slanja pisama) – 20 (38,5%). U ostalim slučajevima pomoć je pružana samo putem telefona – 4 (7,7%) ili samo putem pisama – 2 (3,8%) (Tabela 5). Najveći broj kontakata ostvaren je neposredno što i ostvaruje svrhu odgovarajuće i kvalitetne emotivne podrške. Veliki broj osuđenica je naglasio da im je prijao već i sam razgovor sa nekim ko ne pripada zatvorskoj sredini. Jedna od njih je navela: „*Drago mi je da mogu da razgovaram sa nekim ko nije odavde jer se ovde uvek vrte jedne iste priče...*“.

Mirjana je psihološkinja a volonterke su Srnić Jelena, dipl. specijalni pedagog i Kljajić Tamara, studentkinja psihologije.

⁸ Brošura VDS-a „Šta treba da znate prilikom izlaska iz zatvora?“ štampana je u okviru projekta „Ljudska prava žena u zatvoru – zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru“ i sadrži osnovne informacije o VDS-u, informacije o aktivnostima koje bivša osuđenica treba da preduzme po izlasku iz zatvora i ustanovama/organizacijama kojima treba da se obrati.

Tabela 5: Na koji način je pružana pomoć i podrška

Kako je pružana pomoć	Broj	Procenat
Neposrednim kontaktom	26	50,0
Na više načina – kombinovano	20	38,5
Putem telefona	4	7,7
Putem pisama	2	3,8
Ukupno	52	100,0

U više od polovine slučajeva, pomoć i podrška je pružena jednom – 27 (51,9%), dva puta u 10 slučajeva (19,2%), dok je u 9 slučajeva (17,3%) pružena tri puta. Za tri osuđenice (5,8%) pomoć je pružena četiri puta, dvema osuđenicama (3,8%) pet puta, dok je jednoj osuđenici (1,9%) pomoć pružana više od pet puta. Kontinuirana podrška (više od tri kontakta) pružana je osuđenicama koje su izrazile želju da nastave sa razgovorima jer su smatralе da im koriste informacije i emotivna podrška koju dobijaju od nas. Najzad, četiri osuđenice (7,7%) su se za pomoć i podršku obraćale i u 2010. godini. Sa nekoliko osuđenica kontakt i podrška su počeli u 2010. godini i nastavljeni tokom 2011. i 2012. godine.

Većina osuđenica, koje su došle na razgovor, u početku je bila nepoverljiva da bi nakon objašnjenja čime se VDS bavi, šta može da im ponudi te da se neguje strog princip poverljivosti informacija, postajala otvorenija i spremnija za razgovor. Naročito je vođeno računa da se održi dato obećanje i da im se obezbedi tražena informacija te da im se dostavi putem pisma. To je doprinelo da se stekne njihovo poverenje, pa su u razgovorima i pismima postajale mnogo otvorenije i pored nelagodnosti koju su osećale kada bi iznosile probleme sa kojima se susreću. U slučajevima kontinuirane podrške, međusobno poverenje se dalje razvijalo.

Problemi sa kojima se osuđenice susreću i institucije na koje su upućivane

U razgovoru sa rukovoditeljkom i koordinatorkom, kao i sa volonterkama Službe *VDS info i podrška žrtvama*, osuđenice su, u najvećem broju slučajeva, navodile više različitih problema sa kojima se susreću (odnose sa porodicom, zdravstvene probleme, prilagođavanje u KPZ i slično) – 25 osuđenica (48,1%). Pored toga, bilo je i osuđenica koje su na razgovoru navele samo jedan problem koji je bio vezan za boravak u Zavodu ili van njega. Pa tako, 10 osuđenica (19,2%) je na razgovorima kao glavni problem navodilo probleme vezane za kontakt sa decom, a po 4 osuđenice (7,7%) su navele zdravstvene probleme i

dobijanje materijalne pomoći kao glavne probleme. Pored toga, u tri slučaja (5,8%) osuđenice su kao glavni problem navele teškoće vezane za dobijanje uslovnog otpusta, u dva slučaja (3,8%) probleme vezane za situaciju koja ih čeka po izlasku iz KPZ, a u jednom slučaju (1,9%) probleme vezane za prilagođavanje na uslove u Zavodu. Značajan broj osuđenica se tokom razgovora žalio na zdravstvenu negu u Zavodu, smatrajući je neadekvatnom. Često su se žalile da im, zbog loše lične materijalne situacije, nisu dostupni potreбni lekovi koji se ne nalaze na pozitivnoj listi Fonda za socijalno i zdravstveno osiguranje.

Treba naglasiti da su osuđenice sa dužim kaznama uglavnom tražile informacije vezane za mogućnosti za dobijanje uslovnog otpusta i pomilovanja, a osuđenice sa kraćim kaznama su tražile informacije vezane za starateljstvo (kako da povrate starateljstvo nad decom koje su izgubile odlaskom u zatvor) i odnos sa decom. Naročitu zabrinutost za odnos sa decom pokazivale su majke dece koja se nalaze u tinejdžerskim i adolescentnim godinama. Tokom razgovora davane su im informacije u vezi sa osetljivim uzrasnim dobom u kojem se nalaze njihova deca kao i mogućnostima koje one imaju da uspostave i održe što bolji odnos sa njima.

Osuđenicama su u 94,2% (49) slučajeva date informacije o tome na koji način mogu da ostvare svoja prava ili reše neki aktuelni problem, a 36,5% (19) osuđenica je upućeno na druge organizacije/institucije ili pojedince. U najvećoj meri, rukovoditeljka, koordinatorke ili volonterke su upućivale osuđenice na centre za socijalni rad – 9 (17,3%), uglavnom vezano za kontakte sa decom, smeštaj po izlasku iz zatvora i socijalna davanja. Na advokate, saradnike Viki-mološkog društva Srbije⁹, upućeno je 6 (11,5%) osuđenica. Osuđenice su upućivane ili su se same prijavljivale za razgovor sa advokatom u vezi dobijanja različitih pravnih informacija i saveta. Takvih razgovora sa advokatom u prostorijama Zavoda obavljen je 29. Osuđenice su najčešće tražile informacije u vezi uslovnog otpusta (11), zatim informacije o sudskim postupcima i pravne savete u vezi žalbi koje su uputile суду vezano za povredu prava tokom postupka (10), kao i pravne savete u vezi sa socijalnom pomoći, razvodom, starateljstvom nad decom, alternativnim sankcijama, tretmanom u zatvoru i drugo.

Neke od osuđenica, koje su na razgovoru navele problem vezan za stupanje u kontakt sa decom, upućivane su na školu – njih četiri. Pošto nisu bile u mogućnosti da, iz različitih razloga, dobiju informacije o svojoj deci

⁹ Advokati VDS-a, Radovan Ristanović i Momčilo Jovanović, su odlazili u KPZ Požarevac svake četvrte srede u mesecu.

od onih koji su se brinuli o njima, predlagano im je da, kao majke koje imaju pravo na to, stupe u kontakt sa školom (razrednim starešinom) i dobiju informacije o dečijem školskom uspehu, što su one i učinile. Služba im je pomogla da dobiju brojeve telefona osoba sa kojima treba da stupe u kontakt. S obzirom da većina osuđenica nema dovoljno novca za telefonsku karticu, već i samo nalaženje konkretnog broja na koji treba da se jave povodom navedenog, a i drugih problema, predstavljalo je važnu pomoć za njih. Uz to, osuđenice su u po tri slučaja (5,8%) upućivane na policiju, Nacionalnu službu za zapošljavanje i lekare koji rade u okviru Zavoda. Na kraju, po dve osuđenice (3,8%) upućene su da se obrate sudu, drugim nevladinim organizacijama i službi za besplatnu pravnu pomoć pri opštinama¹⁰.

Osuđenice koje su bile žrtve nasilja u porodici

Od ukupnog broja osuđenica kojima je pružana pomoć i podrška od strane Službe, 21 (40,4%) je rekla da je bila žrtva nasilja u porodici.¹¹ U najvećoj meri nasilje se ogledalo u kombinaciji fizičkog, psihičkog i seksualnog zlostavljanja, dok je bilo i situacija u kojima su se osuđenice suočavale samo sa jednim oblikom nasilja u porodici (Tabela 6).

Tabela 6: *Oblik nasilja u porodici koji je osuđenica trpela*

Koji oblik nasilja je trpela	Broj	Procenat
Fizičko nasilje	6	28,5
Psihičko nasilje	3	14,3
Seksualno nasilje	3	14,3
Sva tri oblika nasilja	9	42,8
Ukupno	21	100,0

U svim slučajevima u kojima su osuđenice bile žrtve nasilja u porodici izvršilac je bio muškog pola. U 10 slučajeva u pitanju je bio suprug, u 6 slučajeva neki drugi član porodice (otac, svekar), dok je pet osuđenica trpelo nasilje od strane partnera (vanbračni partner, dečko).

¹⁰ Opštine Novi Beograd i Novi Pazar.

¹¹ Istraživanje koje su sproveli zaposleni u KPZ-u za žene u Požarevcu 2009. godine na uzorku od 99 žena (43% od ukupnog broja zatvorenica u tom momentu) pokazuje da je 94% osuđenica iz uzorka u nekom momentu bilo žrtva nekog vide rodno-baziranog nasilja.

Pet osuđenica koje su bile izložene nasilju u porodici, rekle su da su se obraćale nekoj od organizacija i institucija za pomoć, uglavnom policiji. Jedna osuđenica, koja je bila žrtva nasilja u porodici, pre dolaska u KPZ boravila je u Skloništu za žene žrtve nasilja. S obzirom da se samo šest, od 21 zlostavljane žene, obraćalo nekome za pomoć, većini je razgovor sa Službom bio prva prilika da progovore o nasilju koje su trpele godinama. Osuđenice su tom prilikom, uglavnom, navodile dva razloga koji su ih naveli da progovore o nasilju: shvatanje, kroz razgovor sa drugim osuđenicama, da ima mnogo žena koje su prošle kroz slične situacije i prilika da to što im se dešavalo ispričaju nekome ko je stručan i zainteresovan da ih sasluša, shvati i pomogne.

S obzirom na posledice koje nasilje u porodici ostavlja na žrtve, na nivo samopoštovanja i prag tolerancije na kasnije nasilje, koji oblikuju njihov život (Nikolić-Ristanović, 2000: 144), posebna pažnja posvećena je emotivnoj podršci koja je pružana ovoj kategoriji osuđenica.

Kontakti osuđenica i VDS sa institucijama

Osuđenice sa kojima je razgovarano podnosele su molbu sudu za uslovni otpust u 9 slučajeva, a tri žene su podnеле molbu za pomilovanje Predsedniku Republike Srbije.

Za vreme boravka u KPZ, osuđenice su se obraćale službama KPZ ali i drugim organizacijama i institucijama van Zavoda. Zdravstvenoj službi u KPZ obratilo se 27 osuđenica (51,9%) od ukupnog broja osuđenica kojima je pružana pomoć. Institucije van Zavoda kojima su se osuđenice obraćale su bili centri za socijalni rad – 15 osuđenica (28,8%), Uprava za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde i državne uprave Republike Srbije – dve osuđenice (3,9%) i Zaštitnik građana RS – jedna osuđenica (1,9%).

Služba *VDS info i podrška žrtvama* Viktimološkog društva Srbije se u 14 slučajeva (26,9%) obraćala nekoj organizaciji/instituciji ili pojedincu u sklopu pomoći i podrške osuđenicama. U najvećem broju slučajeva, VDS se obraćalo centrima za socijalni rad, i to 10 puta.¹² Centri za socijalni rad sa kojima je VDS kontaktiralo, uglavnom su pokazivali spremnost za saradnju. VDS se po jednom obraćalo Domu za omladinu i decu u Nišu, Prvom osnovnom суду у

¹² Služba *VDS info i podrška žrtvama* Viktimološkog društva Srbije obraćala se CSR Obrenovac (8 puta), CSR Kragujevac (jednom) i CSR Bečeј (jednom).

Beogradu, Nezavisnom udruženju novinara Srbije, Policijskoj upravi u Požarevcu i školskom psihologu jedne srednje stručne škole u Beogradu.

Najčešći način obraćanja VDS navedenim institucijama i organizacijama bio je telefonom, dok je u jednom slučaju poslat dopis, a u jednom se VDS obratilo i telefonom i dopisom. Treba reći da je u svim slučajevima dođen odgovor od organizacija i institucija kojima se VDS obraćalo.

Pružanje podrške osuđenicama: lično iskustvo

Analiza podrške koju je služba *VDS info i podrška žrtvama* pružala osuđenicama, koju smo dali u prethodnom delu teksta, ne bi bila potpuna bez ličnog utiska samih autorki koje su obavile najveći broj razgovora. Stoga su u ovom delu rada data lična zapažanja i utisci vezani za podršku osuđenicama.

„Razgovarajući sa zatvorenicama, slušajući njihove životne priče i probleme stekla sam utisak da se kod većine, od onih sa kojima sam razgovarala, radi o teškim i mučnim sudbinama punim porodičnog nasilja, siromaštva, nerazumevanja bližnjih i okoline. Mnoge od njih nisu okorele kriminalke već obične žene koje je životni put pogrešno usmerio. Na prelazak sa druge strane Zakona nekada su se odlučivale pod teretom beznadežne svakodnevice ne shvatajući moguće posledice svojih dela po sebe i druge (krađe i razbojništva), nekada – jer su u takvoj sredini odrasle i za drugo nisu znale ili im nije dat izbor (maloletnička prostitucija i narkomanija koje bi se nastavile i u kasnijim godinama), nekada – da bi zaustavile dugogodišnje nasilje koje su trpele (ubistvo supruga/partnera) a nekada – jer su odrastale bez roditeljskog putokaza i ljubavi ili bar autoriteta koji bi ih naučio ispravnom ponašanju. Bez obzira na te ili druge razloge, sve su one kažnjene zbog toga što se desilo na kraju, put koji ih je doveo do zatvora samo one znaju. Nema mnogo zainteresovanih za njihove sudbine, razloge, osećanja, želje, planove... Nekima zatvor bude životna prekretnica i otrežnjenje pa nikada više ne prekrše Zakon. Neke se vrate životu koji jedino znaju i iako su svesne da kazna sledi, zatvor im je manje surovo mesto. Trudila sam se da ih shvatim i pomognem koliko je to u mojoj moći a njihova dirljiva zahvalnost i suze su činile da se osećam dobro što sam unela malo saosećanja u njihove živote, a loše, što ne mogu bar malo više od toga.“ (Mirjana Tripković)

„Ono što je na mene ostavilo najveći utisak razgovarajući sa ženama u KPZ za žene u Požarevcu su njihove životne priče koje često liče na scenarije filmova i sasvim neverovatno izgleda da se sve to što smo čule od žena u zatvoru događa

negde pored nas u glavnom gradu ili nekom zabačenom selu u Srbiji. Ono što su naše sagovornice najviše očekivale od nas je bilo poštovanje, razumevanje i topla ljudska reč. To su uvek dobijale. Sudeći po tome da su tražile da više puta razgovaraju sa nama, da su nas zvale telefonom i slale pisma, nekada samo da nas čuju ili podele sa nama neka događanja iz Zavoda, govori da su doatile i više od toga. Ono što sam ja lično shvatila obavljajući razgovore sa njima je, da se iza svake osuđenice krije specifična životna priča koja je na različite načine doprinela da se one nađu iza rešetaka. U svakom razgovoru trudila sam se da ih osnažim u nastojanjima da u daljem životu ne budu ni nasilnice ni žrtve. Ukoliko sam makar samo u nekom slučaju uspela, ja sam zadovoljna.“ (Jasmina Nikolić)

Zaključak

Na osnovu dosadašnjih analiza rada službe *VDS info i podrška žrtvama* može se zaključiti da je broj osoba koji se obraćao Službi na godišnjem nivou, uglavnom, konstantan. Takođe, ako se posmatra polna struktura nema većih odstupanja: poslednjih godina približno dve trećine osoba koje se obraćaju Službi čine žene a jednu trećinu muškarci (Nikolić-Ristanović, Kovačević i Ćopić, 2006: 12; Kovačević, 2007: 43; Kovačević-Lepojević, Radaković, 2008: 83; Tripković, 2009: 21; Radaković, 2010: 99; Ćopić, Tripković i Šaćiri, 2011: 83).

Posmatrano prema obliku viktimizacije, najveći broj žrtava se obraćao Službi *VDS info i podrška žrtvama* u 2011. godini zbog nasilja na radnom mestu, dok je sledeći oblik viktimizacije bilo nasilje u porodici. Na osnovu podataka o radu Službe iz prethodnih godina primećuje se da se od 2007. godine, najveći broj žrtava javlja upravo zbog nasilja na radnom mestu.

Rad Službe *VDS info i podrška žrtvama* u 2011. godini je svakako obeležila podrška koja je pružana ženama u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu. U cilju što kvalitetnije analize rada Službe u 2011. godini, prvi put od početka kontinuirane analize po ovoj metodologiji, korišćen je posebno prilagođen upitnik za osuđenice koji je, svakako, doprineo kvalitetu analize. Analiza podataka o osuđenicama, prikazana u ovom tekstu, kao i iskustvo stečeno u kontaktima sa njima bili su osnov za unapređenje rada Službe sa ovom kategorijom korisnika, ali i Službe u celini.

Posmatrajući celokupnu analizu rada Službe *VDS info i podrška žrtvama* u 2011. godini uočava se da je Služba pored kvalitetne podrške koja je pružana

žrtvama različitih oblika kriminaliteta, podršku pružala daleko većem broju osuđenica nego prethodnih godina. Ono što posebno treba još jednom istaći je da je sa 88,5% osuđenica kontaktirano u prostorijama KPZ-a za žene u Požarevcu, u okviru i u saradnji sa službom za tretman u Zavodu. Ovaj deo rada Službe odvijao se u okviru projekta *Ljudska prava žena u zatvoru – Zalaganje za žene žrtve nasilja koje se nalaze u zatvoru*, i nesumnjivo predstavlja primer dobre prakse saradnje NVO i državnih institucija.

Analiza takođe pokazuje da je VDS imalo veliki broj kontakata sa organizacijama/institucijama ili pojedincima tokom pružanja podrške osuđenicama, što je zbog njihove ograničene mogućnosti komuniciranja, predstavljalo za njih veliku pomoć. Na ovaj način, pored individualne pomoći osuđenicama, VDS je učvrstilo saradnju i proširilo mrežu državnih institucija i NVO sa kojima sarađuje.

Ono što su dosadašnje analize rada Službe *VDS info i podrška žrtvama* pokazale je, da je osnažujući i podržavajući odnos prema žrtvama značajan za njihov oporavak i za aktiviranje u traženju rešenja za problem sa kojim su suočene, što govori o značaju postojanja službi za žrtve i podršci koja se pruža žrtvama. Analiza rada Službe u 2011. godini pokazala je koliko je ovakav isti odnos prema osuđenicama značajan za njihov oporavak i povećanje samopouzdanja i samopoštovanja, te ukazuje na značaj podrške ovoj kategoriji stanovništva i na potrebu za proširivanjem rada Službe na rad sa muškarcima koji se nalaze na izdržavanju kazne zatvora, ali i na potrebu osnivanja specijalizovanih službi za rad sa osobama koje se nalaze na izdržavanju kazne zatvora, kao i za njihov postpenalni prihvat i pomoć.

Literatura

- Ćopić, S., Tripković, M., Šaćiri, B. (2011) Podrška žrtvama kriminaliteta: analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u 2010. godini. *Temida*, 2, str. 77-98.
- Joseph, S. (2011) *What Does Not Kill Us: The New Psychology of Posttraumatic Growth*. New York: Basic Books.
- Kovačević, M. (2007) Služba VDS Info i podrška žrtvama – Analiza rada Službe u 2006. godini. *Temida*, 2, str. 41-49.
- Kovačević-Lepojević, M., Radaković, D. (2008) Služba VDS info i podrška žrtvama: analiza rada u 2011. godini. *Temida*, 3, str. 79-96.
- Nikolić-Ristanović, V. (2007) Razvoj službi za pomoć i podršku žrtvama kriminaliteta u Srbiji. *Temida*, 2, str. 5-13
- Nikolić-Ristanović, V., Kovačević, M., Ćopić, S. (2006) Viktimizacija i iskustva žrtava kriminaliteta sa državnim institucijama – analiza podataka Službe VDS info i podrška žrtvama. *Temida*, 2, str. 79-97.
- Nikolić-Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice: nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Institut za sociološka i kriminološka istraživanja.
- Radaković, D. (2010) Žrtve kriminaliteta sa posebnim osvrtom na žrtve nasilja na radnom mestu: analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u 2009. godini. *Temida*, 3, str. 97-111.
- Tripković, M. (2009) Psihičko zlostavljanje na radnom mestu: analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u 2008. godini. *Temida*, 2, str. 19-31.

JASMINA NIKOLIĆ
MIRJANA TRIPKOVIĆ

Support for women in prison: Analysis of the VDS info and victim support service in 2011

VDS info and victim support service is a service for crime victims, which was founded in 2003 as a part of the Victimology Society of Serbia. The target group of the Service is comprised of direct and indirect victims of all forms of crime, of both genders and regardless of any personal features. Furthermore, the Service provides support for victims during criminal proceedings, as well as for women who are in prison. In the majority of cases, the support is provided by volunteers, who had been trained to work with victims of crime. The text analyzes the work of the Service in the year 2011. Special attention has been paid to the support the Victimology Society of Serbia has provided to female prisoners in the female prison in Požarevac. The support to female prisoners has been provided as part of the project *Promoting respect for human rights of women in prison – Advocacy for battered women who commit crime*. The aim of the paper is to demonstrate the work of the VDS victim support service in the past year with special emphasis on the support given to women in prison and the problems they are facing.

Key words: service for victims, victims of crime, support, female prisoners, prison.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 125-146
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204125B
Originalni naučni rad

Rezilijentnost porodice izbeglica

DRAGANA BATIĆ*

*R*ad predstavlja pokušaj da se nađe veza između traumatizovanosti članova porodice ratom i izbeglištvom, s jedne strane, i karakteristika porodičnog funkcionisanja sa druge. Pojam „porodična rezilijentnost“ se odnosi na procese adaptacije i prevladavanja u porodici kao funkcionalnoj jedinici. U radu je predstavljeno istraživanje izbegličkih porodica iz Bosne, koje su bile smeštene u Makedoniji za vreme ratnih zbivanja od 1992.-1995. godine. Podaci su dobijeni primenom intervjua, opservacije, kao i većeg broja psiholoških instrumenata, posebno za decu, posebno za roditelje, kojima su mereni efekti stresa, kao i stanje i odnosi u porodici. Na osnovu rezultata dobijenih kvantitativnom i kvalitativnom analizom, a primenom teoretskih modela sistemske porodične teorije i terapije, kao i RRG modela stanja i odnosa u porodici, utvrđeno je i opisano postojanje četiri tipa izbegličkih porodica u zavisnosti od strukture i stepena funkcionalnosti.

Ključne reči: izbeglička porodica, žrtve rata, funkcionalnost, disfunkcionalnost porodice, porodična rezilijentnost.

Uvod

Raspadanjem SFRJ i ratom, koji je započeo na našim prostorima, veliki broj porodica je bio prinuđen da ode sa svoga ognjišta. Jedan deo tih porodica je našao utočište u Makedoniji i to u obliku kućnog i kolektivnog smeštaja. Ratna zbivanja koja su proizvela traumatske događaje kao što su nasilje i razaranje, raseljavanje, razdvajanje od bliskih osoba, gubitak bliskih osoba i prilagođavanje na nove uslove, ugrožavaju porodičnu strukturu, njen funkcionisanje i razvoj članova porodice.

* Dr Dragana Batić je docentkinja na Fakultetu za bezbednost u Skoplju.
E-mail: dbatic@yahoo.com

Figley definiše traumatizovanu porodicu kao „porodicu koja je izložena stresoru koji dovodi do neželjenih prekida u njenoj životnoj rutini. Stresor može biti jedan ili serija događaja koji prekidaju život porodice, njenu rutinu, blagostanje i poverenje u sigurnost i predvidljivost svakodnevnog života” (Figley, 1989). Izbeglička porodica, budući da je suočena sa velikim brojem stresora, postaje traumatizovana porodica. Ona se susreće sa nizom naglih stresnih promena i teškoća: gubitkom kuće, posla, socijalnog statusa, ličnog, porodičnog i socijalnog identiteta, integriteta i kontinuiteta, gubitkom i razdvajanjem od bliskih osoba, neizvesnošću u vezi trajanja rata i izbeglištva i mogućnosti vraćanja i života u svojoj zemlji.

Sve ove promene još više usložnjavaju život porodice ukoliko se zbog odsustva oca (zbog mobilizacije, zarobljeništva ili pogibije u ratu) promenila njena struktura. U strukturno deficijentnoj izbegličkoj porodici menja se dinamika porodice, tako što ulogu oca preuzima majka koja je i sama traumatizovana i ophrvana osećanjima, pa postaje manje nego ranije osetljiva za psihološke potrebe svoje dece.

Deca su najosetljiviji članovi porodice. Pregled istraživanja iz ove oblasti pokazuje da u traumatskim situacijama kao što su ratne okolnosti, njihove reakcije u mnogome zavise od percepcije njihovih bliskih odraslih, pre svega roditelja. U slučaju odsustva oca, na emocionalno prilagođavanje deteta od presudnog je značaja majčina sposobnost za prevladavanje stresa.

Znači, ukoliko želimo da proučavamo reakcije dece na stresnu situaciju kao što je rat i njihove mogućnosti suočavanja sa stresom, svakako to moramo učiniti posmatrajući dete u okviru njegove porodice. U tom smislu, sistemski pristup u razumevanju porodice nam se čini najprimerenijim teoretskim pristupom.

Porodična rezilijentnost

Termin rezilijentnost se odnosi na fenomen prevladavanja stresa i teškoća. To znači da postoji relativno dobar ishod, uprkos tome što se individua nalazi u situacijama koje nose veliki rizik za razvoj psihopatologije. Fokus je na relativnoj otpornosti na iskustvo psiho-socijalnog rizika. „To, naravno ne podrazumeva da rezilijentno ponašanje omogućava individui da reši sve probleme u životu, već jedino znači, da će se, baveći se sa nesvakidašnjim zahtevima, visoko rezilijentni ljudi nositi bolje od ljudi sa niskom rezilijentnošću, i, da će

oni, ukoliko situacija ne može da se reši, biti sposobni da nastave sa svojim životom, kompetentno i sa manje boli" (Antonovsky, 1987).

Rezilijentnost je univerzalni kapacitet koji omogućava ličnosti, grupi ili zajednici da preveniraju, minimiziraju i prevladaju štetne efekte nevolja. Rezilijentnost može da transformiše ili učini jačim živote onih koji su rezilijentni. Rezilijentno ponašanje može biti odgovor na teškoće u formi održanja normalnog razvoja uprkos teškoćama, ili promoter rasta iznad sadašnjeg nivoa funkcionisanja. „Rezilijentnost predstavlja kapacitet ličnosti i njene porodice koji zajedno žive u konkretnom okruženju, za adekvatno funkcionisanje i pozitivan razvoj, uprkos teškim životnim okolnostima“ (Walsh, 1998). Pojam ‘porodična rezilijentnost’ se odnosi na procese adaptacije i prevladavanja u porodici kao funkcionalnoj jedinici. Ovaj pojam je u sistemsku porodičnu terapiju uvela Froma Walsh koja je uvidela da su oblasti mentalnog zdravlja, kliničke teorije, prakse i istraživanja usmerene na deficit, podrazumevajući da je porodica uzrok početka i trajanja skoro svih problema individualnog funkcionisanja. Isti stresori mogu voditi različitim ishodima, u zavisnosti od toga kako se porodica nosi sa izazovima. Suštinska postavka porodične rezilijentnosti je da članovi porodice mogu zajedno raditi na iznalaženju rešenja. Profesionalci iz oblasti mentalnog zdravlja, kada rade sa žrtvama traumatskih događaja, sve češće pomeraju svoje interesovanje od pretežno individualnog tretmana prema mobiliziranju kapaciteta za isceljivanje.

Istraživanje izbegličke porodice

Raspadanjem SFRJ i ratom koji je započeo na našim prostorima, jedan deo porodica iz Bosne i Hercegovine je našao utočište u Makedoniji i to u obliku kućnog i kolektivnog smeštaja. Da bi se podstakli potencijali dece – izbeglica za prevazilaženje posledice rata i procesi socijalizacije u uslovima dugotrajne krize i nesigurnosti koju nosi život u izbeglištvu, u Makedoniji je sproveden psiho-socijalni program sa decom izbeglicama (7-15 g.) u izbegličkim kampovima u Makedoniji od septembra 1993. g. do februara 1996. g. u organizaciji Instituta za psihologiju, Filozofskog fakulteta a pod pokroviteljstvom Vlade Makedonije i uz finansijsku pomoć UNICEF-a.

Rad sa decom se odvijao u obliku psiholoških radionica-strukturiranih grupnih aktivnosti vođenih na određenu temu. Na taj način se deci omogućavalo da dođu u kontakt sa ličnim doživljajima i emocijama, da ih reprodukuju

i da ih na novi način integrišu u sopstveno iskustvo. Cilj psihosocijalne intervencije je podsticanje dece u istraživanju sopstvenih potencijala za suočavanje, razumevanje i prevazilaženje uznemiravajućih sadržaja.

Lično učešće u realizaciji ovog programa, koje je podrazumevalo planiranje i rad sa dve grupe dece, često prisustvo u kampu, stalni kontakt sa roditeljima dece, učiteljima, lekarom, omogućilo nam je da izbliza upoznamo izbegličke porodice, da podelimo sa njima njihovu tugu, brige, strahove i da ih (nadamo se) podstaknemo da oslobole svoje potencijale za lakše prevladavanje krize u kojoj su se našli. U toku svog rada u vođenju grupnih radionica suočili smo se sa enormnom uznemirenošću dece, koja se manifestovala kao nemogućnost koncentracije, depresivnost, međusobna netrpeljivost i agresivnost. Ovakvo izmenjeno ponašanje posebno je bilo uočljivo kod muške dece u ranoj adolescenciji, čiji su očevi bili odsutni (poginuli, na ratištu ili u zarobljenosti) (Batić, 1998).

Školska deca su manifestovala širok raspon reakcija na stres: simptome anksioznosti, razdražljivosti, neposlušnosti prema odraslima, agresiju prema vršnjacima, apatiju, strahove, osećanje besperspektivnosti, teškoće uspavljanja i spavanja, teškoće u koncentraciji, depresivnost. Roditelji su se žalili da su se dolaskom u izbeglištvo deca promenila, odnosno da su ona koja su ranije bila primerna postala nervozna, gruba, svadljiva i neposlušna. Emocionalno iskustvo dece izbeglica, koje je posledica ne samo preživljenih ratnih događaja već i sadašnjeg izbegličkog statusa i života u kampu, odražava se na njihovo ponašanje i razvitak. Deca čiji su očevi bili odsutni (poginuli ili na ratištu) su time dodatno traumatizovana. Postavljalo nam se pitanje da li je deficijentnost izbegličke porodice ta koja najčešće vodi izmenjenom ponašanju dece, na koji način porodica može da smanji traumatizovanost deteta, a na koji način je podstiče?

U kolikoj meri je ugrožena i da li je moguće očuvanje osnovne funkcije porodice u izbeglištvu, a to je normalni rast i razvoj dečje ličnosti? Da li izbeglička porodica može biti rezilijentna i koji su mehanizmi prevladavanja koje koristi?

U radu je predstavljeno istraživanje izbegličkih porodica iz Bosne, smeštenih u Makedoniji za vreme ratnih zbivanja od 1992-1995. godine.

Predmet i cilj istraživanja

Istraživanjem je obuhvaćena:

1. Struktura i dinamika interpersonalnih odnosa u proučavanim porodicama i učešće njenih članova u drugim društvenim grupama, pre izbjijanja ratnih događaja.
2. Aktuelno stanje porodice u novom okruženju, odnosno na koji način ratom uzrokovano izbeglištvo dezorganizuje porodicu i izaziva promene u konstitutivnim principima porodice kao formalne grupe.

Ciljeve ovog istraživanja možemo formulisati na sledeći način:

1. Koje su karakteristike porodičnog funkcionisanja u strukturno – deficijentnoj porodici izbeglica?
2. U kojoj meri je ugrožena i koliko je moguće očuvanje osnovne funkcije izbegličke porodice, a to je obezbeđivanje normalnog rasta i razviti deteta u porodičnoj sredini?
3. Da li je u porodicama izbeglica moguća rezilijentnost kao odgovor na stresogene životne okolnosti?

Hipoteze

1. Ratni događaji kao stresori izazivaju stresne reakcije kod roditelja i dece.
2. Ukupni novi uslovi života porodice (unutar nje i u okruženju) dovode do poremećaja u aspektima stanja i odnosa u porodici što deluje kao konstantni stresor.
3. Reakcije na stres (PTSD) kao proces utiču na organizovanje unutrašnjeg iskustva deteta i majke (roditelja), javlja se kao jedna od determinanti njihovog emocionalnog odnosa i deluje na preduzimanje aktivnosti deteta i majke prema okolini.
4. Iz potvrđnog odgovora na hipoteze 1, 2 i 3 proizlazi i hipoteza 4 da je u ovakvim uslovima bitno ugrožena funkcija porodice, a to je obezbeđivanje relativno normalnog rasta i razviti deteta u porodičnoj sredini.

Uzorak

Istraživanje je obuhvatilo 35 izbegličkih porodica, koje su prebegle iz Bosne i Hercegovine i koje su bile smeštene u izbegličkom kampu – Katlanovo u blizini Skoplja, gde su boravile za vreme rata u Bosni i Hercegovini, kao i 20 deficijentnih porodica korisnika Centra za socijalni rad.

Eksperimentalnu grupu sačinjava 18 strukturno deficijentnih izbegličkih porodica (25-toro dece) koje se sastoje od majke i dece. Otac je odsutan (poginuo, na ratištu ili u zarobljeništvu). Prvu kontrolnu grupu sačinjava 17 strukturno potpunih izbegličkih porodica sa ukupno 25-toro dece takođe smeštenih u izbegličkom kampu – Katlanovo. Drugu kontrolnu grupu sačinjava 20 deficijentnih porodica (20 dece), korisnika Centra za socijalni rad. Razlog strukturne deficijentnosti je razvod braka roditelja koji ne žive zajedno od jedne do dve godine. Sva deca žive sa majkama, a sa očevima imaju relativno redovne kontakte. Dakle, ispitivanjem je obuhvaćeno 35 izbegličkih porodica (nepotpunih 18 i potpunih 17) kao i 20 deficijentnih porodica zbog razvoda braka (ukupno 55 porodica, sa 114 dece).

Upoređivanjem eksperimentalne sa dve kontrolne grupe, u kojoj je jedna izbeglička potpuna porodica, a druga deficijentna porodica zbog razvoda braka i živi u mirnodopskim uslovima, imalo je za cilj da diferencira uticaj rata kao stresora od uticaja odsustva muža (oca) na porodicu kao celinu, a posebno na funkcionisanje dece na psihosocijalnom nivou i odnosa između majke i dece u tim porodicama.

Većina dece, uzrasta od 7-15 godina, iz izbegličkih porodica, učestvovala je u psihosocijalnoj intervenciji u obliku grupnih psiholoških radionica, jednom nedeljno za vreme od 2,5 godine. Takođe, većina ispitivane dece iz razvedenih brakova je bila učesnik psihosocijalnog programa (psiholoških radionica sa jednoroditeljskim porodicama, jednom nedeljno u trajanju od godinu i po dana, u Centru za socijalni rad u Skoplju).

Zbog mogućnosti opservacije dece u grupi i radu na povećanju njihove otpornosti i adaptibilnosti na psihosocijalnom planu, možemo reći da je ovo istraživanje imalo elemente akcioneog istraživanja.

Karakteristike uzorka

Najveći broj porodica je u životnom ciklusu sa školskom decom (nepotpune izbegličke porodice 61,1%, potpune izbegličke 58,8%, i razvedene 73,3%). Mešovitih porodica (u životnom ciklusu sa predškolskim i školskim detetom) je bilo 27,8% kod nepotpunih, 17,6% kod potpunih izbegličkih porodica i 26,7% kod razvedenih porodica. U životnom ciklusu sa školskim i odrašlim detetom bilo je 11,11% u nepotpunim, 23,5% u potpunim izbegličkim porodicama i 0% kod razvedenih porodica. Sve izbegličke porodice su pre rata bile potpune. Većina njih je bila nuklearna (77,8% kod nepotpunih i 70,6% kod potpunih izbegličkih porodica), s tim što su veze sa muževljevom porodicom porekla bile još uvek jake. Manji broj porodica je živeo u proširenim domaćinstvima (22,2% nepotpunih, 29,4% potpunih porodica). Razvedene porodice su u 53,3% slučajeva pre razvoda bile nuklearne, a u 46,7% su živele u proširenim porodicama. Što se tiče broja dece, kod nepotpunih je najviše porodica sa dvoje dece i to 61,1%, zatim sa troje 16,7%, sa četvoro 11,1% i sa jednim detetom 5,5%. Kod potpunih porodica 70,6% je sa dvoje dece, 16,7% sa troje, sa jednim 5,9% i sa četvoro 5,9%. Razvedene porodice su najčešće sa dvoje dece u 93,3% slučajeva, sa jednim detetom 6,7% dok porodica sa troje i četvoro dece nije bilo.

U pogledu zaposlenosti u nepotpunim izbegličkim porodicama u 66,7% slučajeva muž je zaposlen kao radnik, a u 33,3% slučajeva u drugim delatnostima (preduzetnik, službenik i dr.). Žene su u 55,5% slučajeva domaćice u 27,8% radnice, a zaposlene u drugim delatnostima 16,7%.

U potpunim porodicama muž je radnik u 77,8% slučajeva, a u 22,2% radi u drugim delatnostima. Žena je u 76,4% slučajeva domaćica, zaposlena kao radnica u 11,11% slučajeva, dok u drugim delatnostima radi u 17,6% slučajeva.

U razvedenim porodicama muž je zaposlen kao radnik u 53,3%, kao službenik u 20% i u drugim delatnostima u 26,7% slučajeva. Žena je domaćica u 50,2%, radnica u 30%, a zaposlena u drugim delatnostima u 29,8% slučajeva.

Nepotpune izbegličke porodice su ranije živele u gradu i prigradskim naseljima u 83,3% slučajeva, a u selu 22,2%. Potpune porodice su iz grada i prigradskih naselja u 70% slučajeva, dok su sa sela u 30% slučajeva. Sve razvedene porodice su gradske (prilog br.1).

Metodologija istraživanja

Podaci su dobijeni primenom intervjeta, opservacije, kao i većeg broja psiholoških instrumenata posebno za decu, posebno za roditelje, kojima su mereni efekti stresa kao i stanje i odnosi u porodici.

Instrumenti korišćeni u ovom istraživanju su:

Strukturisani intervju (zahvata sadržaj koji se odnosi na: porodicu pre izbijanja rata sa kratkim pregledom životne istorije bračnih partnera, događaja za vreme rata, izbeglištva i aktuelno stanje porodice od dolaska u izbeglički kamp do trenutka intervjuisanja).

HANES Skala neuroticizma i ekstraverzije za decu i omladinu (Bele-Potočnik i sar., 1977);

FSSC-R Skala strahova kod dece i adolescenata (Ollendick i sar., 1988);

BDS- Skala depresivnosti , kod dece i adolescenata (Birlesson, 1981);

Test- porodičnih odnosa (Bene, Antony, 1965);

R-IES - Revidirana skala uticaja događaja (Horowitz,1979);

USOP- Upitnik za procenu stanja odnosa u porodici (Knežević, 1994);

USOP-A-Upitnik za procenu stanja odnosa u porodici, adolescentna forma (Knežević, 1994);

EPQ Ajzenkov inventar ličnosti (Eysenck, H., Eysenck, S., 1976).

Obrada podataka

U statističkoj obradi podataka korišćen je t-test za male i nezavisne uzorke za testiranje statističke značajnosti razlika između aritmetičkih sredina dobijenih na testovima grupa majki iz eksperimentalne i kontrolnih grupa, kao i između grupa dece iz eksperimentalne i kontrolnih porodica.

Rezultati

Poređenje grupa majki

a) Varijabla psihotizam

Na EPQ, Ajzenkovom inventaru ličnosti, upoređivanjem tri grupe majki: iz nepotpunih izbegličkih, potpunih izbegličkih i razvedenih porodica, dobijena je značajna razlika na skali P (psihotizma) između majki iz nepotpunih izbegličkih i potpunih izbegličkih porodica, na nivou značajnosti od 0,05 (tabela br. 1). Između majki iz nepotpunih izbegličkih i razvedenih porodica ne postoji značajna razlika. Ovaj rezultat može ukazivati na veću rigidnost i nepopustljivost majki koje žive u jednoroditeljskim porodicama, od majki koje žive u potpunim porodicama, bez obzira na uzrok deficijentnosti porodice.

Tabela 1: EPQ

T test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

		M1	M2	SD	SD	t-test	p
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2		
nepotpuna_P	potpuna_P	4,53	3,27	2,30	1,43	1,81	0,05
nepotpuna_P	razvedena_P	4,53	4,13	2,30	1,50	0,57	nema
nepotpuna_E	potpuna_E	9,53	11,40	4,94	3,89	-1,15	nema
nepotpuna_E	razvedena_E	9,53	12,87	4,94	5,39	-1,77	nema
nepotpuna_N	potpuna_N	16,40	14,13	5,48	4,13	1,28	nema
nepotpuna_N	razvedena_N	16,40	11,40	5,48	4,77	2,67	0,01
nepotpuna_L	potpuna_L	14,53	17,00	4,05	2,57	-1,99	nema
nepotpuna_L	razvedena_L	14,53	15,60	4,05	3,30	-0,80	nema

b) Varijabla neurotizam

Na skali neurotizma (N) na EPQ je dobijena značajna razlika između majki iz nepotpunih izbegličkih porodica i razvedenih porodica na nivou značajnosti od 0,01 (tabela br. 1). Povišeno N ukazuje na povećanje opšte uznenimirenosti koju izazivaju ratna trauma i izbeglištvo. Ovakva reakcija je najverovatnije rezultat brojnih stresnih promena životnih uslova (gubitka doma, zavičaja, članova porodice, posla, prijatelja, življenja u izbegličkom kampu). Uticaj ovih promena je veći nego uticaj razvoda braka.

Pošto ne postoji značajna razlika na skali neurotizma između majki izbeglica, bilo da se radi o onima koje žive u nepotpunoj ili potpunoj porodici, a postoji značajna razlika u rezultatima na ovoj skali između majki izbeglica i razvedenih majki, možemo zaključiti da su rat i brojne životne promene koje sa sobom nosi veći stresor nego razvod braka.

Procena stanja i odnosa u porodici

Test kojim majka procenjuje stanje i odnose u svojoj porodici je USOP/3 koji se sastoji od pet skala: Reda, Rada, Demokratičnosti, Individuacije i Razmene. Na skalama Red, Rad, Demokratičnost i Individuacija ne postoji značajna razlika između tri grupe majki. Na skali Razmena, značajana razlika na nivou od 0,025 se javlja između majki iz nepotpunih i potpunih izbegličkih porodica, dok na istoj skali nema razlike između majke iz nepotpunih i majki iz razvedenih porodica (tabela br. 6). Ova razlika ukazuje na to da majke u jednoroditeljskim porodicama (izbegličkim, nepotpunim i razvedenim) procenjuju Razmenu kao sniženu u odnosu na majke iz potpunih izbegličkih porodica. Moguće objašnjenje dobijenih rezultata je da se u potpunim porodicama supružnici oslanjaju jedan na drugog, zajedno se suočavaju sa životnim teškoćama, dok u jednoroditeljskim porodicama podrška partnera izostaje, odnosno majka je u situaciji da sama odlučuje i rešava probleme u porodici.

Tabela 6: USOP – 3

*T-test za nezavisne uzorke
Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa*

Grupa 1	Grupa 2	M	M	SD	SD	t	p
RED nepotpune	RED potpune	7,50	7,53	1,60	1,25	-0,05	nema
RED nepotpune	RED razvedene	7,50	6,72	1,60	1,07	1,58	nema
RAD nepotpune	RAD potpune	5,17	5,14	1,23	1,13	0,03	nema
RAD nepotpune	RAD razvedene	5,17	5,74	1,23	1,20	-1,32	nema
DEMOKR. nepotpune	DEMOKR. potpune	5,64	6,07	0,86	0,99	-1,24	nema

DEMOKR. nepotpune	DEMOKR. razvedena	5,64	5,77	0,88	0,44	-0,48	nema
INDIVID. nepotpune	INDIVID. potpune	5,90	5,17	1,45	1,23	1,50	nema
INDIVID. nepotpune	INDIVID. razvedena	5,90	6,32	1,45	1,13	-0,91	nema
RAZMENA nepotpune	RAZMENA potpune	4,60	5,52	1,24	0,92	2,30	0,025
RAZMENA nepotpune	RAZMENA razvedena	4,60	4,76	1,24	1,44	1,54	nema

Poređenje grupa dece

Varijable traumatizovanost

Na RIES-u, revidiranoj skali uticaja događaja, za procenu uticaja ekstremnog životnog stresora na psihološko funkcionisanje osobe, ne postoji značajna razlika među decom izbeglicama iz nepotpunih i potpunih porodica. Između dece izbeglica iz nepotpunih porodica i dece razvedenih roditelja na ovom testu postoji značajna razlika na nivou značajnosti od 0,005 (tabela br. 4). Ovaj rezultat ukazuje na to da su deca izbeglice više traumatizovana od dece razvedenih roditelja.

Tabela 4: R – IES

T-test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

Grupa 1	Grupa 2	M	M	SD	SD	t	p
nepotpune	potpune	26,12	24,09	8,92	8,23	0,84	nema
nepotpune	razvedene	26,12	15,35	8,92	7,41	4,32	0,005

Varijable strahovi

Na FSSC-R, testu, koji meri strahove kod dece, značajnost razlike na nivou od 0,01 postoji između dece iz nepotpunih izbegličkih porodica i dece iz razvedenih brakova, dok razlike između izbegličke dece, bez obzira na strukturu porodica, ne postoje (tabela br. 3). I rezultati na ovom testu ukazuju na zaklju-

čak da je rat veći stresor nego razvod braka roditelja, budući da su strahovi pokazatelj traumatizovanosti kod dece.

Tabela 3: FSSC – R

T-test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

		M	M				
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
nepotpune	potpune	101,04	99,17	27,65	40,10	0,20	nema
nepotpune	razvedene	101,04	79,30	27,65	29,07	2,57	0,01

Varijabla depresivnost

Na BDS (Birlesonovom inventaru depresije), takođe, ne postoji značajna razlika između dece iz nepotpunih i potpunih izbegličkih porodica, dok između dece iz nepotpunih izbegličkih porodica i dece razvedenih roditelja postoji značajna razlika na nivou od 0,005 (tabela br.5). Ovo ukazuje na to da ratni događaji i izbeglištvo izazivaju osećanja depresije više nego razvod braka roditelja, budući da su izbeglička deca suočena sa većim brojem gubitaka nego deca iz razvedenih brakova.

Tabela 5: BDS

T-test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

		M	M				
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
nepotpune	potpune	13,77	13,52	4,14	5,33	0,18	nema
nepotpune	razvedene	13,77	8,05	4,14	5,07	4,17	0,005

Varijabla neuroticizam

Na HANES-u, na skalamama E i L ne postoji značajna razlika između grupa ispitanice dece. Na skali N dobijena je značajna razlika na nivou od 0,005 između dece iz nepotpunih izbegličkih porodica i dece razvedenih roditelja, dok između dece izbeglica, bez obzira na strukturu porodica, ne postoji značajna razlika (tabela br. 2). Iz ovoga sledi da je neurotizovanost izbegličke dece veća nego dece razvedenih roditelja, odnosno da je rat veći stresor nego razvod braka roditelja.

Tabela 2: HANES

T-test za nezavisne uzorke

Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa

	M	M					
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
nepotpune_N	potpune_N	22,40	21,17	6,77	9,23	0,54	nema
nepotpune_N	razvedene_N	22,40	14,80	6,77	5,20	4,13	0,005
nepotpune_E	potpune_E	9,29	9,52	2,42	3,64	-0,28	nema
nepotpune_E	razvedene_E	9,29	11,85	2,42	2,10	-3,74	nema
nepotpune_L	potpune_L	7,52	7,60	1,97	1,91	-0,14	nema
nepotpune_L	razvedene_L	7,52	6,90	1,97	2,40	0,95	nema

Varijabla procena porodičnih odnosa

Statistička obrada testa porodičnih odnosa (TPO) imala je za cilj da se deca iz nepotpunih izbegličkih porodica uporede sa decom iz potpunih izbegličkih porodica i decom iz razvedenih brakova, u odnosu na vrstu i direkciju emocija, a to su: odnos prema majci, odnos prema ocu, pozitivne emocije prema porodici, negativne emocije prema porodici, procena pozitivnih emocija od porodice, procena negativnih emocija od porodice. Značajna razlika se javlja samo u odnosu na to kako deca procenjuju negativne emocije koje im porodica upućuje. Naime, značajna razlika na nivou od 0,05 se pojavljuje između dece izbeglica iz nepotpunih porodica i dece iz razvedenih porodica, dok između dece izbeglica, bez obzira na strukturu porodice, nema razlike.

U svim drugim aspektima koje meri TPO nema razlike između ove tri grupe dece. Rezultati ukazuju da deca izbeglice procenjuju da njihova porodica u celini ima više negativnih stavova prema njima, nego deca iz razvedenih brakova, što znači da se oni osećaju manje prihvaćenim od svoje porodice nego deca razvedenih roditelja. Moguće objašnjenje ovih rezultata je da okupiranost drugih članova porodice sopstvenom situacijom, koja je traumatska i koja ih emocionalno angažuje, deca tumače kao negativan stav prema sebi.

Varijabla procena stanja i odnosa u porodici (adolescenti)

Deci iznad 12 godina, osim testa porodičnih odnosa (TPO), dat je USOP-A za procenu stanja i odnosa u porodici. USOP-A se sastoji od 4 skale: Red, Rad, Razmena i Glad. Na skalama Red, Rad i Razmena između tri grupe dece ne

postoji razlika. Na skali Glad pokazala se značajna razlika na nivou od 0,05 između grupa adolescenata iz nepotpunih i razvedenih porodica, dok između adolescenata izbeglica iz nepotpunih i potpunih porodica nema razlike (tabela br.7). Ovi rezultati ukazuju na to da su adolescenti – izbeglice manje zadovoljni svojom porodicom, odnosno da emituju potrebe i očekivanja koje ne nailaze na odjek u porodici i ostaju nedovoljno zadovoljene. Verovatno je da za roditelje rat i izbeglištvo predstavljaju jači stresor nego razvod, pa ih, zbog njihove okupiranosti sopstvenim emocijama, adolescenti doživljavaju kao manje spremne za zadovoljavanje njihovih potreba.

Tabela 7: USOP – A*T-test za nezavisne uzorke**Razlika između eksperimentalne i kontrolnih grupa*

		M	M	SD	SD		
Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	Grupa 1	Grupa 2	t	p
RED nepotpune	RED potpune	6,30	5,71	1,37	1,15	1,34	nema
RED nepotpune	RED razvedene	6,30	6,74	1,37	1,01	-0,77	nema
RAD nepotpune	RAD potpune	6,82	6,32	1,64	1,57	0,90	nema
RAD nepotpune	RAD razvedene	6,82	8,08	1,64	1,53	-1,69	nema
RAZMENA nepotpune	RAZMENA potpune	6,15	5,68	1,12	0,91	1,34	nema
RAZMENA nepotpune	RAZMENA razvedene	6,15	6,60	1,12	1,30	-0,82	nema
GLAD nepotpune	GLAD potpune	7,78	8,22	0,70	1,02	-1,44	nema
GLAD nepotpune	GLAD razvedene	7,78	6,88	0,70	1,72	1,78	0,05

Kod majki je nađena povišena neurotičnost, što ukazuje na povećanje opšte uznemirenosti koju izazivaju ratna trauma i izbeglištvo. Ovakva reakcija je najverovatnije rezultat brojnih stresnih promena životnih uslova (gubitka doma, zavičaja, članova porodice, posla, prijatelja, življenje u izbegličkom kampu). Uticaj ovih promena je veći nego uticaj razvoda. Kao i deca, i majke izbeglice takođe pokazuju širok raspon reakcija na stres: osećanje bespomoćnosti, depresije, očaja, anksioznosti, strahova, ljuntnje. Preokupirane sopstvenim emocijama i krizom one postaju manje spremne da odgovore na psiholo-

loške potrebe svoje dece. Delimično zbog tradicije, a najviše zbog sopstvene anksioznosti usled aktuelnih životnih okolnosti, majke ne dozvoljavaju deci da izraze negativne emocije straha, ljutnje, tuge. Na taj način lišavaju decu svoje empatije i puštaju ih da se sama nose sa teškim emocionalnim stanjima, što ih još više traumatizuje.

Tipovi porodica u odnosu na strukturu i funkcionalnost

Korišćenje pomenutih psiholoških instrumenata, kao i strukturiranog intervjuja sa majkama, poseta porodicama u njihovim boravištima, opservacija dece u toku vođenja grupnih psiholoških radionica, opservacija funkcionisanja porodica u kampu, kao i razgovori sa profesionalcima koji rade u kampu, (lekarom, učiteljima itd), o funkcionisanju i problemima ispitivanih porodica, dalo je osnovu za kvalitativnu analizu dobijenih rezultata.

Kvalitativnom analizom izbegličkih porodica, izdvojile su se četiri grupe porodica:

- 1) grupa potpunih porodica koja je pre izbeglištva imala funkcionalne obrazce funkcionisanja;
- 2) grupa potpunih porodica koja je pre izbeglištva imala disfunkcionalne obrazce funkcionisanja;
- 3) grupa nepotpunih porodica koja je pre izbeglištva imala funkcionalne obrazce funkcionisanja;
- 2) grupa nepotpunih porodica koja je pre izbeglištva imala disfunkcionalne obrazce funkcionisanja.

Beavers i Hampson porodičnu kompetentnost definju kao sposobnost porodice da ostvari zadatke koje se pred nju postavljaju. Indikatori porodične kompetentnosti su: egalitarna raspodela moći, jaka roditeljska koalicija ili koalicija drugih odraslih i uspostavljanje međugeneracijskih granica (Beavers, Hampson, 1990).

Polazeći od ovih postavki, putem strukturisanog intervjuja sa majkama, pokušali smo da odredimo funkcionisanje porodice pre izbeglištva i za vreme izbeglištva. Analiza je pokazala da je za sadašnje funkcionisanje porodice najvažnije njeno funkcionisanje pre ratnih događaja. Naime, nepotpune izbegličke porodice koje su ranije bile uglavnom funkcionalne (karakterisale se egalitarnim vođstvom, jakom roditeljskom koalicijom i jasnim međugeneracijskim granicama), u vremenu izbeglištva, pre svega u vremenu vođenja grupnih radionica, postaju disfunkcionalne (nepotpune, neekspresivne, neinteraktivne, nekomunikativne, nefunkcionalne).

skim granicama), uspevale su da zadrže funkcionalne obrasce i da posegnu za zdravim načinima adaptacije, uprkos situaciji izbeglištva i iznenadne i neočekivane strukturne deficijentnosti. Deca iz ovih porodica su uglavnom dobro prilagođena u školi i među vršnjacima i nemaju većih problema u ponašanju.

Nepotpune izbegličke porodice koje su pre izbeglištva imale disfunkcionalne obrasce (slabu roditeljsku koaliciju, neefikasno vođstvo i haotični pokušaji vođstva), u izbeglištvu, usled odsustva supruga (oca), ti obrasci postaju još disfunkcionalniji. Budući da majke ne uspevaju, u dovoljnoj meri, da zadrže generacijsku hijerarhiju između sebe i dece, deca pokazuju probleme u ponašanju, ne idu redovno u školu, agresivna su, a neka su učesnici delinkventnih grupa.

Ipak, za obe grupe nepotpunih porodica (i funkcionalnih i disfunkcionalnih) karakteristična je snižena emocionalna razmena. Naime, majka, koja je i sama okupirana svojim osećanjima tuge, anksioznosti, neizvesnosti i brige za budućnost, preopterećena usložnjavanjem uloga u jednoroditeljskoj porodici, postaje manje no dotad osetljiva za dečje potrebe. Sa odraslima u kampu ona ima mogućnosti da podeli svoja osećanja i dobija potrebnu podršku. Deci je međutim, uskraćena ta mogućnost. U najvećem broju slučajeva, majke retko razgovaraju sa svojom decom o odsustvu oca, njihovim osećanjima u vezi sa tim, smatrajući da će ih time povrediti i želeći da ih „poštede“. Ovo je verovatno samo izgovor, jer je i majkama veoma teško da govore o stvarima koje ih uznemiravaju, tako da okupirane sopstvenim osećanjima nisu u stanju da se bave osećanjima svoje dece. Deca pak, zbog prirode gubitka i straha da stvari ne učine gorim, nerado postavljaju pitanja o onome što ih uznemirava, pretpostavljajući da će to biti bolno za majku .

Nemogućnost dece da izraze svoja osećanja u porodici, mestu gde se osećaju najsigurnijim i najprihvaćenijim, dodatno ih traumatizuje. Deci je potrebno da svoju tugu za oca (ukoliko je poginuo) ili tugu i strah (ukoliko porodica nema vesti od njega) izraze otvoreno; to je važan deo procesa opravka. Zadržavanje (sprečavanje) ovog procesa dovodi do produženog delovanja stresa (Batić, 1998).

Do sličnih zaključaka dolazi Ignjatović-Savić. Ona kaže: „Najtraumatizujuća iskustva su ona koja ne mogu biti integrisana u postojeći lični okvir značenja; individualna patnja može biti prihvaćena jedino ako se podeli sa drugim ljudskim bićem i ako se shvati da je naše iskustvo jedinstveno i univerzalno, a ne nejedinstveno i ekskluzivno. Ali, postoje dve prepreke ovog procesa:

1. Teško je da se govori o svome iskustvu sa nekim ko nije imao slično iskustvo, kontekst deljenja je osnovni uslov komunikacije.

-
2. U odnosu na ljudе koji su prošli slično iskustvo, postoji strah da će užajamno deljenje pobuditi više boli i patnje. Zato deca i odrasli, koji su imali dramatična i bolna iskustva, pokušavaju da štite jedan drugoga, ne govorеći o svom bolu. Na taj način se lišavaju ozdravljujuće snage ljudskog prijateljstva i empatije" (Ignatović-Savić, 1995).

Karakteristike rezilijentnih porodica

Rezilijentne porodice su one porodice koje su, i u uslovima izbeglištva, uspele da sačuvaju svoju funkcionalnost. McCubbin i Figley (1983 prema Figley, 1989) su identifikovali 11 karakteristika koje diferenciraju porodice koje se dobro nose sa stresom od onih koje za to nisu sposobne. Polazeći od ovog shvatanja, primenili smo neke od ovih karakteristika na izbegličke porodice u našem istraživanju.

Pozitivni mehanizmi koje koriste ove porodice za suočavanje sa stresom su:

Jasno prihvatanje stresora, odnosno, svesnost majke da ona sama sada upravlja porodicom i da mora da zauzme aktivan stav u odnosu na stresne događaje rata i izbeglištva;

- Sposobnost da se mobiliju sopstvene snage bez traženja krivca;
- Visoka tolerancija, koja se ogleda u odnosu na uslove smeštaja;
- Sposobnost da se prihvati pomoć drugih (često rođaci iz inostranstva materijalno pomažu porodicu);
- Odsustvo zloupotrebe supstanci (odsustvo alkoholizma, narkomanije);
- Razgovor sa drugima o svakodnevnim događajima i sopstvenim emocijama;
- Kanalisanje energije kroz rad (u kući, na poslu, u školi);
- Kontakti sa odsutnim članovima porodice kada je to moguće, preko pisama i preko telefona;

Od uspešnih načina savladavanja stresa nedostaje jasno i direktno izražavanje emocija u porodici, odnosno sposobnost da se razgovara o svojim osećanjima. U uslovima izbeglištva, razmena u nepotpunim izbegličkim porodicama je snižena, budуći da su događaji koji su pogodili porodicu doveli do stresnih reakcija i kod majki i kod dece, što deluje negativno na izražavanje osećanja. „U izbegličkim porodicama lako je uočiti fenomen roditeljske regresije koja se javlja kod opterećenih majki. Pasivne, bespomoćne, buntovne, majke nisu u stanju da adekvatno odgovore potrebama svoje dece bez podr-

ške drugog roditelja, šire porodice i svog eko-sistema, koja u izbeglištvu nedostaje" (Srna, 1997).

Zadržavanje generacijske hijerarhije u uslovima masivnih i stresnih promena za porodicu, uključujući i odsustvo supruga (oca), zahteva promene u sistemu koji će dovesti do bolje adaptacije. Zbog toga se ranije funkcionalni, uravnoteženi sistemi menjaju u drugi tip sistema (majke rade, i preuzimaju ulogu koju je do tada imao otac). To ukazuje na fleksibilnost ovih porodica, koje su sposobne za promene u porodičnom upravljanju, ulogama i pravilima (Batić, 1998). Ovi rezultati su u skladu sa nalazima Šoa (Shaw, 1987) da je sposobnost majke da proširi svoju roditeljsku ulogu jedan od važnih faktora koji utiču na reakciju deteta na očevo odsustvo. Takođe, sličan je nalaz Jensaena i saradnika (1986) da dečaci majki koje više nadgledaju svoju decu pokazuju manje simptoma dok dečaci čije se majke odlikuju nedostatkom empatije i pozitivne pažnje imaju niže samopoštovanje. Pederson (1966) govori o tome da psihološki zdrava majka može značajno da odoleva negativnim efektima očevog odsustva.

Za razliku od funkcionalnih, ranije nefunkcionalni, neuravnoteženi sistemi su rigidni i nemaju sposobnost da se menjaju, tako da majke nisu u mogućnosti da zadrže generacijsku hijerarhiju između sebe i dečijeg subsistema i postepeno gube kontrolu nad decom. Ove porodice ostaju u svom ekstremnom obrascu i nemaju sposobnost prilagođavanja, što stvara još veći stres.

Porodice koje su pre izbeglišta bile funkcionalne su uravnoteženije i adaptibilnije, sklone promenama sistema kada je potrebno, odnosno kada su te promene korisne za održavanje i unapređivanje porodičnog funkcionisanja. To im omogućava efektivnije suočavanje sa krizom.

Za razliku od njih, porodice koje su pre izbeglišta bile disfunkcionalne, nemaju sposobnost da promene sistem kada je potrebno i zato imaju više teškoća u adaptaciji na krizu, a pojava simptoma je češća. Ono što razlikuje porodice u odnosu na funkcionisanje u izbeglištvu jeste sposobnost za adaptaciju i rezilijentnost. Ako izbeglišto posmatramo kao porodičnu krizu, sposobnost da se održi ravnoteža sistema, odnosno da porodica pređe u drugi tip sistema, zahteva promenu drugog reda. Porodice koje su spremne za promenu drugog reda su uravnoteženije i karakterišu se rezilijentnošću. To znači da je odgovor na stres od ključne važnosti za adaptaciju kao i sam stresni događaj (Walsh, McGoldric, 1991).

Naš je zaključak da su majke iz nepotpunih izbegličkih porodica koje potiču iz kompetentnih porodica (koje se odlikuju egalitarnim vođstvom,

jakom roditeljskom koalicijom i generacijskim granicama) bile sposobnije za suočavanje sa novim situacijama u uslovima strukturne deficijentnosti.

Nasuprot njima, majke iz nekompetentnih porodica (slaba roditeljska koalicija ili koalicija roditelj-dete, neefikasno vođstvo i haotični pokušaji vođstva) se manje uspešno snalaze u novim uslovima.

Pri tom, kompetentne porodice su bile fleksibilnije, odnosno brže su se adaptirale na nove uslove, dok su nekompetentne porodice bile manje fleksibilne i zato su imale više teškoća u adaptaciji na krizu.

Deca izbeglice, bez obzira na strukturu porodice iz koje potiču, doživljavaju svoju porodicu sa više negativnih stavova u odnosu na sebe u poređenju sa decom iz razvedenih brakova. Ovo ukazuje na zaključak da se ona verovatno osećaju manje prihvaćeno, što bismo mogli da objasnimo sniženom razmenom u porodici (bar kod izbegličkih nepotpunih porodica) koja znači nedovoljno deljenje osećanja što bi proces tugovanja (pogotovu kod članova nepotpune porodice) olakšalo i omogućilo da se brže završi. Snižena razmena doprinosi nezavršavanju ovog procesa, što deluje kao stresogeni faktor.

Verovatno je da izbeglička deca svoju porodicu doživljavaju kao manje prihvatajući i sa nedovoljno empatije, budući da su članovi porodice (posebno roditelji) zaokupljeni sobom i svojim osećanjima.

Adolescenti iz svih izbegličkih porodica osećaju da im se potrebe u porodici zadovoljavaju manje u poređenju sa adolescentima iz razvedenih brakova. Vrlo je verovatno da roditelji, koji se i sami bore sa svojim reakcijama na stres, nisu u mogućnosti da na odgovarajući način zadovoljavaju potrebe svoje dece.

Zaključak

U izbegličkim porodicama zaista je ugrožena osnovna funkcija porodice, a to je razvitak ličnosti deteta. Međutim, paralelno sa ovim procesima, očigledna je i otpornost porodica, njihova sposobnost za adaptaciju, prevazilažeњem kriza i održavanjem relativne funkcionalnosti, čak i u bitno izmenjenim uslovima. U prilog tome govori relativno dobro funkcionisanje jednog dela ispitivanih porodica.

Ako bismo mogli da napravimo gradaciju u odnosu na ugroženost deteta u izbegličkoj porodici, možemo reći da je: razvitak ličnosti deteta najmanje ugrožen u potpunim izbegličkim porodicama koje su pre izbijanje rata imale

funkcionalne obrasce. Stepen ugroženosti razvjeta deteta raste u strukturno deficijentnim izbegličkim porodicama koje su pre izbijanje rata imale funkcionalne obrasce ponašanja. Razvitak ličnosti deteta je još ugroženiji u potpunim izbegličkim porodicama koje su pre izbijanja rata imale disfunkcionalne obrasce ponašanja. Najveći stepen ugroženosti javlja se u strukturno deficijentnim izbegličkim porodicama koje su pre izbijanje rata imale disfunkcionalne obrasce.

I pored otpornosti porodice i njene sposobnosti za adaptaciju na nove uslove, ipak se za sve izbegličke porodice može reći da su uslovi u izbegličkim kampovima nepovoljni za život. Znači, otpornost i fleksibilnost se manifestuju u ograničenom vremenskom periodu. Naime, kad bi život u izbegličkim kampovima bio trajni ambijent života porodica i dece, došlo bi do konstituisanja takozvane „izbegličke ličnosti“ i odraslih i dece.

Literatura

- Antonovsky, A. (1987) *Unraveling the mystery of health*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Batić, D. (1998) *Emocionalno-socijalni odnosi deteta i majke u deficijentnoj porodici izbeglica*. Magistarski rad, Beograd: Filozofski fakultet.
- Bene, E., Anthony, J. (1965) *Manual for Family Relation Test*. London: Institut of Psychiatry.
- Beavers, W. R., Hampson, R. B. (1990) *Successful Families: Assessment and intervention*. New York: W.W. Norton & Co.
- Birleson, P. (1981) The Validity of Depressive Disorder in Childhood and the Development of a Self-Rating Scale: A Research Report. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 1, str. 73-88.
- Eysenck, H. J., Eysenck, S. B. G. (1976) *Psychoticism as a Dimension of Personality*. London: Hodder & Stoughton.
- Figley, C., Kiser, L. (1989) *Helping traumatized families*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bele-Potočnik, Ž., Hadžiselimović, Dž., Tušak, M. (1977) *Hanes – skala neuroticizma i ekstroverzije za decu i omladinu – Priručnik*. Ljubljana: Zavod za produktivnost dela.
- Horowitz, M. J., Wilner, N., Alvarez, W. (1979) Impact of event scale: a measure of subjective stress. *Psychological Medicine*, 3, str. 209-218.
- Ignjatović-Savić N. (1995) Expecting the unexpected: A view on child development from war affected social context. *Psihologija*, 28, str. 27-48.

-
- Jensen, P. S., Grogan, D., Xenakis, S. N., Bain, M. W. (1986) Father absence: Effects on child and maternal psychopathology. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 28, str. 171-175.
- Knežević, G. (1994) Merenje i porodično funkcionisanje – predlog novog instrumenta. *Časopis za kliničku psihologiju i socijalnu patologiju*, 1-2, str. 251-275.
- Ollendick, T. H., King, J. N., Yule, W. (1994) *International Handbook of Phobic and Anxiety Disorders in Children and Adolescents*. New York: Springer.
- Pederson, F. A. (1966) Relationships between father absence and emotional disturbance in male military dependants. *Merrill-Palmer Quarterly*, 12, str. 321-331.
- Srna, J. (1997) Porodica u ratu i izbeglištvu. U: J. Vlajković, J. Srna, K. Kondić, M. Popović (ur.) *Psihologija izbeglištva*. Beograd: Nauka, str. 29-36.
- Shaw, J. A. (1997) Unmasking the Illusion of Safety, Psychic Trauma in War. *Bulletin of the Menninger Clinic*, 1, str. 49-63.
- Walsh, F., McGoldrick (1991) Loss and the Family: A systemic perspective. U: F. Walsh, M. McGoldrick (ur.) *Living beyond loss: Death in the family*. New York: W.W. Norton & Co., str. 1-29.
- Walsh, F. (1993) *Normal family processes*. New York and London: The Guilford Press.
- Walsh, F. (1998) *Strengthening Family Resilience*. New York and London: The Guilford Press.
- Walsh, F. (2007) Traumatic loss and Major Disasters: Strenghtening Family and Community Resilience. *Family Process*, 2, str. 207-227.

Resilience of refugee families

This study attempted to find a correlation between the trauma of family members of war and exile, and the characteristics of family functioning and lasted from 1992-1995. The term "family resilience" refers to the processes of adaptation and coping in the family as a functional unit. This paper presents a study of refugee families from Bosnia, who lived in refugee camps in Macedonia during the war of 1992-1995. Data were obtained by interviews, observations, and a number of psychological instruments especially for children and parents, which measured the effects of psychological stress and family relationships. Based on the results obtained by quantitative and qualitative analysis, and application of theoretical models of systemic theory and family therapy, existence for four types of refugee families has been found and described, depending on the structure and the level of functionality.

Key words: refugee family, the victims of war, functionality, dysfunctional families, family resilience.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 147-160
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204147T
Pregledni rad

Društvo kao žrtva korupcije – politička korupcija u Srbiji kao prepreka na putu ka prijemu u članstvo Evropske unije

NATAŠA TANJEVIĆ*

*U*radu se razmatra problem korupcije u Srbiji, kao opasne društvene pojave koja se obično svrstava u kriminalitet bez žrtava iako je šteta koju prouzrokuje ogromna, a njene posledice se tiču neodređenog i velikog broja žrtava. Korupcija dovodi do širenja ekonomske nejednakosti, usporava i onemogućava privredni rast i razvoj, ruši legitimitet institucija, dovodi u opasnost zaštitu osnovnih ljudskih prava i sloboda i potkopava osnovne vrednosti na kojima se društvo zasniva. Posebnu pažnju smo posvetili pitanju političke korupcije, jer je to najopasniji vid korupcije i problem koji je od strane Evropske komisije označen kao najveća prepreka na putu naše zemlje ka prijemu u članstvo Evropske unije. U okviru toga, ukazali smo da se najopasnija koruptivna krivična dela nedovoljno otkrivaju i gone, čemu doprinosi činjenica da upravo korupcija predstavlja osnovnu vezu između sveta politike i ekonomije, te da se kao izvršioci ovih dela javljaju lica koja imaju istaknute pozicije u vlasti ili izuzetnu ekonomsku moć u društvu, a sa druge strane, žrtve ovakvih dela su svi građani Srbije.

Ključne reči: korupcija, politička korupcija, Srbija, društvo, posledice.

Uvod

Korupcija je oduvek postojala. To u velikoj meri objašnjava brojne oblike u kojima se javlja i raznoliku terminologiju koja se koristi za njen opisivanje: mito, primanje poklona, sumnjivi poslovi, potplaćivanje i sl. Značenje ove pojave postaje još jasnije ako se ima u vidu da reč korupcija vodi poreklo od latinske reči *corruptio*, što znači podmitljivost, ucena, pokvarenost, izopačenost.

* Dr Nataša Tanjević je vandredna profesorka na Visokoj školi za poslovnu ekonomiju u preduzetništvo u Beogradu i članica Viktimološkog društva Srbije. E-mail: ntanjevic@sbb.rs

Nema sumnje da je reč o negativnom fenomenu, nemoralnoj, nezakonitoj i štetnoj pojavi. Visok stepen društvene opasnosti, mnoštvo pojavnih oblika, prilagodljivost društvenim promenama i prikrivenost, samo su neke od osobina koje je karakterišu. Ujedno, u velikom broju zemalja, naročito onih koje su nedavno prošle ili se nalaze u završnoj fazi tranzicije, kao što je i Srbija, tema korupcije gotovo po pravilu zauzima prvo mesto na listi društvenih problema. Zbog toga smo u radu nastojali da utvrdimo osnovne odlike i posledice korupcije u Srbiji, pri čemu smo posebnu pažnju posvetili problemu političke korupcije. Ovo iz razloga što je reč o najopasnijem vidu korupcije koji nanosi najveću materijalnu štetu društvu i omogućava sve ostale oblike korupcije, a koji se sa druge strane nedovoljno otkriva i goni, ali i zbog činjenice da je problem političke korupcije od strane Evropske unije označen kao jedna od najvećih prepreka na putu naše zemlje ka evropskim integracijama.

Pojam i uzroci korupcije

Korupcija se, u najširem smislu, određuje kao zloupotreba javne službe radi sticanja privatne dobiti. Ovakvo određivanje izvor korupcije sagledava u javnim ovlašćenjima i vezuje je za državu, odnosno postojanje javnog sektora. Međutim, to ne znači da korupcija nije moguća i u vezi sa vršenjem ovlašćenja koja nisu javna. Naime, s obzirom da korupcija predstavlja ozbiljan sistemski poremećaj koji ugrožava osnove razvoja demokratskog društva, načelo vladavine prava i pravnu državu, jasno je da pojam korupcije treba primeniti na sva područja ljudske delatnosti, kako u javnom, tako i u privatnom sektoru, kao i na sve osobe koje u obavljanju javnih i privatnih funkcija stiču nezasluženu prednost, povezanu sa obavljanjem tih funkcija. Zbog toga se u Zakonu o Agenciji za borbu protiv korupcije¹ korupcija određuje kao „odnos koji se zasniva zloupotrebotom službenog, odnosno društvenog položaja ili uticaja, u javnom ili privatnom sektoru, u cilju sticanja lične koristi ili koristi za drugoga“.

Imajući u vidu sve komponente korupcije (moralnu, socijalnu, ekonomsku, pravnu, istorijsku), mogli bismo reći da su osnovne karakteristike korupcije u sledećem: korupcija je društveno neprihvatljiva i kriminalna pojava sa izuzetno visokim stepenom društvene opasnosti i istovremeno je nezakonita

¹ Službeni glasnik RS, br. 97/08 i 53/10 (Do donošenja ovog zakona u našoj zemlji nije postojala nikakva zakonska definicija pojma korupcije).

i nečasna radnja; korupcija je proces u kojem učestvuju najmanje dve osobe; korupcija je dinamična društvena pojava koja se vešto prilagođava promeni društveno ekonomskih uslova; korupcija je uvek postupanje sa namerom; korupcija izaziva niz društveno štetnih posledica, ugrožava funkcionisanje institucija, narušava principe demokratije, prava i slobode građana; korupcija se javlja u svim državama i društvenim oblastima, privrednim i vanprivrednim.

Uzroci koji dovode do korupcije su brojni, ali se kao glavni faktori obično navode sledeći: ekomska i socijalna nestabilnost, nedemokratski i autokratski režimi, neefikasna birokratija, loše organizovana i nedovoljno plaćena javna služba, nedovoljni uvid javnosti u rad državnih organa, i sl. I određeni individualni faktori utiču na pojavu korupcije, te je tako prosta ljudska pohlepa vrlo često važan faktor koji doprinosi korupciji (Šoškić, 2004: 33). Iako se korupcija vezuje pre svega za zemlje u razvoju, to ne znači da ne postoje i visoko razvijene zemlje koje se suočavaju sa ovim problemom. Poznati su brojni primeri korupcije na najvišem državnom nivou u razvijenim zemljama, koji su izazvali veliku medijsku pažnju i pružili potvrdu o postojanju korupcije i u ovim zemljama.² Ipak, zbog brojnih faktora, a pre svega nagomilanih ekonomskih problema, niskih primanja i pada standarda života većeg dela stanovnišva, korupcija se najviše vezuje za zemlje u razvoju. To potvrđuje i Indeks percepcije korupcije koji objavljuje Transparency International. Njegova maksimalna vrednost jeste deset i tada znači da u zemlji nema korupcije (što je, naravno, teorijski slučaj). Sve zemlje Zapadnog Balkana su vrlo slabo plasirane, što znači da je u njima nivo korupcije vrlo visok. Od šest zemalja ovog područja najbolje su plasirane Hrvatska, (4.1) Makedonija (4.1) i Crna Gora (3.7), dok su u donjem delu Srbija (3.5), Albanija (3.3.) i Bosna i Hercegovina (3.2.). Dakle, nivo korupcije u Srbiji je veoma visok³. Pored već navedenih uzroka, razloge za raširenost korupcije u Srbiji treba tražiti i u drugim specifičnim uzrocima, poput ratova na području bivše SFRJ, političke i ekonomске sankcije nametnute 1992. godine od strane Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, NATO bombardova-

² Na primer u Nemačkoj je u korupcijske poslove bio umešan Helmut Kol, svojevremeno kancelar Nemačke za kog se tvrdilo da je umešan u nezakonitu prodaju 38 oklopnih transportera u Saudijskoj Arabiji. Italijanski premijer Silvio Berlusconi je bio umešan u više korupcionaških afera, a bivši ministar inostranih poslova Italije Đani de Mikeli je osuđen na dve godine zatvora zbog korupcije. Više o tome videti kod: Šoškić, 2004.

³ Posle demokratskih promena 2000. godine Indeks percepcije korupcije iznosio je 1,3, a u međuvremenu je ovaj indeks povećan i poslednje tri godine iznosi 3,5, što govori o tome da je korupcija u Srbiji i dalje veoma rasprostranjena, kao i da borba protiv ove pojave nije dala značajnije rezultate.

nje, siromaštvo, nezaposlenost, itd. Naime svi navedni uslovi su uslovili pojavu niza društveno patoloških pojava, jer su doveli do demolarizacije društva, do nepostojanja pravne države, sporog reagovanja policije i sudova, te samim tim do osećaja nespokojstva, nesigurnosti i nepoverenja građana u najvažnije institucije i nosioce vlasti. To se odnosi i na pojavu korupcije koja je u našoj zemlji poprimila velike razmere i ušavši u sve pore društva postala jedan od ključnih problema.

Posledice korupcije

Iako se korupcija obično svrstava u kriminalitet bez žrtava, smatramo da ova konstatacija nije tačna, jer se posledice korupcije tiču neodređenog i velikog broja žrtava. Kako ističe Dokmanović, „U pogledu negativnih posledica po društvo, privredu, državu i njene građane, nema štetnijeg delovanja od korupcije i nema raširenije pojave od korupcije“ (Dokmanović, 2009: 8). Sumirajući posledice korupcije, preambula Krivičnopravne konvencije Saveta Evrope o korupciji⁴ naglašava sledeće: „Korupcija ugrožava vladavinu prava, demokratiju i ljudska prava, potkopava dobru upravu, pravednost i socijalnu pravdu, narušava konkurenčiju, ometa ekonomski razvoj i ugrožava stabilnost demokratskih institucija i moralne osnove društva“.

U teoriji se najčešće pominju političke, ekonomske i socijalne posledice korupcije, a njima se društvu nanosi velika šteta. Prvo, postojanje korupcije dovodi do pada poverenja građana u izabrane političare, odnosno narušava kredibilitet demokratskih institucija i potkopava temelje na kojima se zasniva celokupno uređenje države i društva (Ćirić i sar., 2010: 19). To znači da korupcija predstavlja ogromnu prepreku za demokratiju i vladavinu prava. Korupcija dovodi u pitanje i dve značajne i bitne vrednosti na kojima počiva vladavina prava – pravdu i slobodu građana. Šta to dalje znači: ako su sudije podložne podmićivanju postoji opasnost po čitav pravni poredak, jer ako imamo korumpiranog sudiju pravda je ugrožena (Teofilović, 2004: 206). Sa druge strane, ako je policija korumpirana sloboda i život nisu zaštićeni, jer se lica mogu pritvarati ili oslobođati po volji političkih moćnika. Time dolazimo do pojma „zarobljena država“, fenomena koji se pojavljuje kada kriminalne grupe i oligarsi prodru u

⁴ Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 12/05.

državne poslove ili kada korumpirani državni službenici koriste svoje položaje za finansiranje unosnih poslovnih poduhvata (Šuković, 2011: 64).

Gubitak poverenja u organe vlasti odražava se negativno i na privredne odnose. Korupcija usporava i onemogućava privredni rast i razvoj, što sa svoje strane nepovoljno utiče na iznos ukupnih sredstava i raspodelu državnog budžeta. Ujedno, smanjuju se šanse da u zemlju uđu direktnе strane investicije ili da se dobiju krediti.

Socijalne posledice korupcije jesu povećanje siromaštva, nejednakosti građana i stvaranje opšteg osećaja nesigurnosti i nezadovoljstva. Ona dovodi do raslojavanja društva, čineći siromašne siromašnjima, a bogate bogatijima. Kada se korupcija razgrana, kod građana i u javnosti stvara se uverenje da bez korupcije društvo ne može da funkcioniše i da je to sasvim normalna i prihvatljiva društvena praksa.

Dakle, možemo zaključiti da korupcija proizvodi ekonomске troškove uništavanjem stimulansa, političke troškove potkopavanjem institucija i društvene troškove preraspodelom i usmerezanjem bogatstva ka bogatima i privilegovanim (Council of Europe, 1996: 14). U onim društvima u kojima se toleriše kao prihvatljiv standard ponašanja ona pogoda sve građane, jer se posledice prakse korumpiranja osećaju u svim društvenim odnosima koji su za njih bitni. Tako se građani sa ovom pojmom susreću tokom školovanja, zapošljavanja, obavljanja radne delatnosti, pri lečenju i sl. To dovodi do situacije da oni koji imaju novac imaju bolje uslove za školovanje, veće mogućnosti da se zaposle, leče. Na mnoge slične načine korupcija podupire diskriminaciju, uskraćuje prihode ranjivim osobama i sprečava ljudе u ispunjavanju njihovih političkih, građanskih, socijalnih, kulturnih i ekonomskih prava.

Problem političke korupcije u Srbiji

Jedna od najznačajnijih podela korupcije, prihvaćena u Svetskom programu za suzbijanje korupcije, razlikuje sledeće tipove korupcije: korupciju na najnižem, uličnom nivou; korupciju na srednjem nivou – u poslovnoj sferi i korupciju na najvišem nivou – u krugovima vrhovne političke vlasti koja se povezuje sa centrima ekonomske moći⁵. Korupcija na uličnom nivou se ispo-

⁵ International Cooperation in Combating Transnational Crime: New Challenges in the Twenty-first Century (2000).

Ijava u svakodnevnim društvenim odnosima u kojima učestvuju građani. Reč je o obliku korupcije koji uključuje sitne poklone i protivsluge, ono što često nazivamo „mali znak pažnje i zahvalnosti“ zbog dobro obavljenog posla. Iako usled ovog vida korupcije ne dolazi do veće materijane štete za društvo, ona izaziva niz drugih negativnih posledica koji se svode, pre svega, na ugrožavanje integriteta profesije, narušavanje moralnih principa, objektivnosti u radu i sl. Srednja korupcija u najvećem broju slučajeva obuhvata ono što se podrazumeva pod rečju „mito“ i što se sankcioninše krivičnim zakonom kao delo primanja i davanja mita i krivično delo zloupotrebe službenog posložaja. Glavni akteri ovog tipa korupcije su službenici srednjih nivoa državne hijerarhije sa područjem samostalnog diskrecionog odlučivanja. Privredni tokovi i aktivnosti ekonomskih subjekata omeđeni su u savremenoj državi mnoštvom administrativnih propisa i mera, pa, u nameri da ih izbegnu, preduzetnici u poslovanju primenjuju strategiju podmićivanja državne administracije (Tanjević, 2011: 26). Na taj način favorizuju sopstvene kompanije na račun ostalih, stiču monopolski položaj, narušavaju načelo ravnopravnosti i jednakosti na tržištu.

Najopasaniji vid korupcije, koji omogućava sve ostale oblike korupcije i ujedno podstiče, održava i štiti sistemsku korupciju, je politička korupcija. Ona podrazumeva spregu između nosilaca ekonomske i političke moći i otvara put velikim zloupotrebama javnih funkcija s jedne strane i nesmetanom, brzom i enormnom bogaćenju pojedinaca bliskih vlasti, s druge strane. Ovde je reč najčešće o poslovima vrlo velike vrednosti, koji su od značaja za državne finansije i koji utiču na privredni razvoj zemlje. Na primer, poznato je da Vlada neretko pruža velike finansijske koristi privatnim firmama kroz ugovore o javnim nabavkama i davanju koncesija. Koristeći mito, privatni investitiori u doslihu sa visokim funkcionerima uzimaju za sebe monopolске rente, a proces privatizacije je izložen koruptivnim insajderskim dogovorima (Rouz- Ejkerman, 2007: 39). U vezi sa navedenim, na osnovu Izveštaja Svetskog ekonomskog foruma za 2009-2010. godinu⁶, Srbija se našla na 93. mestu od 133 ispitivane države sa prosečnom ocenom 3,77 (ocene se kreću od 1 do 97), pri čemu je najlošije ocene dobila u kategoriji *Institucije* i *Infrastruktura*. Takođe, jedan od značajnih pokazatelja postojanja korupcije je „favorizovanje u donošenju odluka državnih zvaničnika“, odnosno davanje prednosti prilikom odlučivanja u potpisivanju različitih ugovora sa državom, onim firmama ili pojedincima

⁶ The Global Competitiveness Report je izveštaj Svetskog ekonomskog foruma koji predstavlja detaljnu analizu svih faktora koji jednu državu čine konkurentnom na svetskom tržištu.

koji su „dobro povezani“ sa vladajućim etablišmentom, pri čemu se u ovoj kategoriji Srbija nalazi na 112. mestu (Ćirić i sar., 2010: 95).

Pitanja vezana za političku korupciju se u najvećoj mogućoj meri vezuju za probleme finansiranja političkih stranaka. Naime, aktivnost političkih stranaka zahteva prilično mnogo novca tako da nije redak slučaj da stranke pribavljaju nelegalnim načinima kako bi taj novac pribavile. Privredni subjekti, udruženja i finansijski lobiji, podstičući i pomažući stvaranje crnih fondova političkih stranaka, kako bi iste ostale ili došle na vlast, stvaraju preduslove i faktički podkupljuju određene političke subjekte da im, kada budu došli na vlast ili opstanu na vlasti, učine određenu protekciju u sticanju profita u njihovoj oblasti (Petronijević, 2001: 232). I tu se događa ono što se u teoriji naziva „klijentelizmom“, gde je svaki političar – poslanik, ili stranka u celini, klijent svog bogatog, moćnog finansijera. I na taj način se stvara opasnost da će tajkuni kupovati predstavnike u parlamentu, a da će kupljeni političari donositi zakone po meri tih istih tajkuna, a ne po meri građana koji su ih izabrali. Naravno, ako u jednoj tako važnoj oblasti kao što je delatnost političkih partija postoji mogućnost zloupotreba i korupcije, onda to veoma utiče na opštu moralnu sliku i klimu u društvu (Radović, 1996).

Iako je pitanje da li oblast finansiranja političkih stranaka uopšte može biti potpuno regulisana, naročito ako se ima u vidu da su u jednom znatnom vremenskom periodu političke stranke bile prinuđene na različite vrste snažanja i „poslovanja“, nema sumnje da mora biti veoma precizno definisana i strogo kontrolisana (Ćirić, 2008: 541). U vezi sa tim, u Srbiji je usvojen novi Zakon o finansiranju političkih aktivnosti⁷, koji predviđa niz novih rešenja koja bi trebalo da doprinesu sprečavanju zloupotreba u ovoj oblasti i na osnovu kojeg se može očekivati da najšira javnost stekne podrobniji uvid u to kako se i iz kojih izvora finansira rad stranaka. Ali ostaje da se vidi kako će predviđena rešenja biti primenjivana u praksi.

Pored finansiranja političkih stranaka, još jedan problem koji se ovde javlja je u vezi sa stavkom u državnom budžetu koja se tiče dotacija nevladim organizacijama (NVO). Povodom toga se javila sumnja da ova stavka služi mahom za transfer državnog novca na račune političkih partija i njihovih prijatelja. Finansiranje nevladinih organizacija iz državne kase je veoma pogodno za zloupotrebu novca, jer su nepoznati kriterijumi po kojima se vrši. Osnovni problem je u tome što je veoma šarenolika lista organizacija koje dobijaju

⁷ Službeni glasnik RS, br. 43/11.

novac iz državne kase, jer se na tom spisku pored NVO nalaze i sportska udruženja, verske zajednice, itd.⁸ Iako je u Zakonu o udruženjima, koji je Vlada donela 2009. godine, a kojim se reguliše način finansiranja NVO, navedeno da Vlada treba da doneše Uredbu kojom će detaljno biti definisani kriterijumi, uslovi, način dodela i vraćanje sredstava, takva uredba nije doneta, a u međuvremenu su se pojavile sumnje (koje još uvek nisu istražene), da su osnovane razne organizacije, pretpostavlja se bliske određenim partijama, kojima su iz državne kase, preko ministarstva bila donirana sredstva.

Karakterističan oblik političke korupcije, koji nastaje iz povezanosti ekonomskih i političkih interesa, predstavlja i pojava lobiranja. Ona podrazumeva da političari za vreme svog mandata vode politiku koja je u interesu neke kompanije, u kojoj su ranije bili angažovani, a čime te iste kompanije bivaju privilegovane u procesu privatizacije, dobijanju veoma unosnih poslova i sl., da bi nakon isteka mandata, kao nagradu, ti isti političari dobili radna mesta savetnika, članova upravnog odbora i sl. u pomenutim kompanijama. Ono što je karakteristično je da lobisti po pravilu moraju imati i finansijsku moć koja se izvodi, pre svega iz moći grupe za koje lobiraju, a oni tu finansijsku moć plasiraju, odnosno njome trguju (Fatić, 2005: 125).

Na ovom mestu moramo skrenuti pažnju na još jednu pojavu koja je u vezi sa političkom korupcijom, a to je pojava sukoba interesa. Sukob interesa se obično izjednačava sa korupcijom u širem smislu (koja ne podrazumeva isključivo davanje i primanje mita) već i druge oblike koruptivnog ponašanja. On se najčešće određuje kao situacija u kojoj neko lice koje vrši javnu funkciju ima privatni ili lični interes, dovoljan da utiče na objektivno izvršavanje profesionalnih obaveza tog lica (Nenadić, 2003: 5). Kao najčešća ponašanja koja se prepoznaju kao sukob interesa navode se sledeća: davanje prednosti članovima stranke prilikom zapošljavanja u državnom organu, davanje te iste prednosti članovima porodice ili prijateljima, pomaganje ovim licima u sklapanju poslova sa državom, omogućavanje ovim licima da pristupe informacijama koje im mogu doneti materijalnu ili nematerijalnu korist i slično.

⁸ Samo prošle godine iz državnog budžeta ministarstva su isplatila NVO 93 miliona evra a najveći „darodavac“ je Ministarstvo za sport i omladinu koje je na konto nevladinog sektora u protekle tri godine upatilo više od 40 miliona evra. Većina dobitnika novca su sportska udruženja, ali interesantno je da je to ministarstvo delilo sredstva i organizacijama čiji nazivi ukazuju da nemaju veze sa sportom poput : Građanske inicijative, Centra za regionalizam, Centar za civilno-vojne odnose, Beogradski fond za političku izuzetnost, itd. Više o tome na <http://pressonline.rs/rs/vesti/finansiranje +stranaka+ide+i+preko+NVO.html>, stranici pristupljeno 7.2.2011.

Prema podacima Agencije za borbu protiv korupcije, najviše otpora u rešavanju sukoba interesa u protekloj godini pružali su lokalni funkcioneri koji nisu želeli da se odreknu dvostrukih funkcija. Tako je utvrđeno da 2.000 funkcionera na lokalu ima čak 4.700 funkcija, pri čemu postoje ljudi sa po četiri funkcije.⁹ U vezi sa navedenim, interesantno je da je Ustavni sud Srbije na 28. redovnoj sednici koja je održana 7. jula ove godine, utvrdio da je odredba člana 29 stav 3 Zakona o izmenama i dopunama Zakona o agenciji za borbu protiv korupcije neustavna. Naime, odredbama člana 29 stav 1 i 2 ovog Zakona propisano je da je funkcioner koji je vršio više javnih funkcija na dan 1. januara 2010. godine, a nije se do 1. aprila opredelio koju će javnu funkciju nastaviti da obavlja, dužan da najkasnije do 1. septembra 2010. godine obavesti Agenciju koje sve funkcije obavlja. Međutim, zakonodavac je predvideo izuzetak od ovih osnovnih pravila po kojima se rešava pitanje eventualnog sukoba interesa tzv. „zatečenih“ funkcionera i osporenom odredbom člana 29 stav 3 Zakona propisao da izuzetno funkcioner može da nastavi obavljanje jedne javne funkcije, a uz nju i javne funkcije na koje je izabran neposredno od građana, kao i javne funkcije koju je zakonom i drugim propisom obavezan da vrši, nezavisno od toga o kakvoj javnoj funkciji se radi i bez obaveze da o tome obavesti Agenciju. Sud je konstatovao da ovo rešenje odstupa od opštih pravila ustanovljenih za sva lica koja od dana početka primene Zakona o agenciji za borbu protiv korupcije steknu svojstvo javnog funkcionera, čime je narušeno načelo jednakosti svih pred Ustavom i zakonom, utvrđeno članom 21 stav 1 Ustava. Iznetu ocenu Ustavni sud je zasnovao na stanovištu da se sva lica koja vrše javne funkcije nalaze u istoj pravnoj situaciji, bez obzira da li su status funkcionera stekla pre ili posle početka primene Zakona, te se i pravila o sprečavanju sukoba interesa na sve njih moraju jednako primenjivati¹⁰.

Međutim, ovde moramo ukazati na to da je ova odluka stupila na snagu tek nakon dva meseca od dana donošenja, iako je rok za njeno objavljivanje u Službenom glasniku bio 30 dana¹¹, što je neprihvatljivo, jer je time omogućeno funkcionerima da u međuvremenu i dalje nesmetano obavljaju više

⁹ Protiv jednog funkcionera, člana veće jedinice lokalne samouprave, podneta je prijava, jer je ustanovljeno da je vlasnik benzinske pumpe na kojoj se snabdevaju gorivom svi korisnici budžeta te jedinice lokalne samouprave. Videti izjavu – Marković, 2011.

¹⁰ Više o tome: <http://www.ustavni.sud.rs/page/view/149-101464/saopstenje-sa-28-redovne-sednice-ustavnog-suda-odrzane-7-jula-2011-godine-kojom-je-predsedavao-dr-dragisa-slijepcevic-predsednik-ustavnog-suda>, stranici pristupljeno 20.7.2012.

¹¹ Službeni glasnik RS, br. 66/11.

nespojivih funkcija. Posebno je pitanje, zašto je zakonodavac uopšte dozvolio mogućnost da pojedinci deluju u sukobu interesa, a nakon toga se još i obratio Ustavnom судu povodom tog pitanja? Najzad, da li je uopšte potrebno da se Ustavni sud oglašava o nečemu što je samo po sebi moralno neprihvataljivo? Cela situacija govori u prilog tome da u našoj zemlji ne postoji jaka politička volja da se sukob interesa zaista spreči. Zbog toga bismo mogli zaključiti da ponašanje pojedinih političkih subjekata, koji se politikom ne bave da bi radili u javnom interesu, niti radi nekih viših, opštih ciljeva, već isključivo rukovođeni ličnim interesima, ilustruje divna rečenica Ričarda Baha iz knjige „Galeb Džonatan Livingston“, koja kaže: „Većina galebova ne haje da nauči nešto više doli osnove letenja – kako da stigne od obale do hrane i natrag. Jer, većinu galebova ne zanima let, već jelo“.

Takođe, politička korupcija predstavlja i jedan od osnovnih i najopasnijih vidova privrednog kriminaliteta na koji se oslanja organizovani kriminalitet i pomoću kog se širi koruptivna praksa u svim segmentima privrednog i društvenog života. Stoga je jasno da se političkom korupcijom razaraju političke institucije i ujedno neutrališe politička volja da se suoči sa ovim problemom.

Na kraju, možemo konstatovati da, iako i raniji Zakon o sprečavanju sukoba interesa pri obavljanju javnih funkcija i sada Zakon o agenciji za borbu protiv korupcije, sadrže određena zakonska rešenja koja bi trebalo da doprinесу sprečavanju sukoba interesa i mogućih zloupotreba u vršenju javnih funkcija, a samim tim i pojave političke korupcije, problemi u ovoj sferi su pre svega moralnog karaktera i da ono što se kod nas učestalo dešava u drugim zemljama je ipak retkost, jer tamo postoji jedno napisano moralno pravilo koje kaže „to se ne radi“. „Da bismo mi došli do te situacije kada će najveći broj građana rezonovati upravo na način „to se ne radi“ biće potrebno još mnogo različitih kaznenih mera, ali i jedan određeni protok vremena koji će inagurisati na našu javnu scenu jedan drugačiji način gledanja na stvari, u kome će oni pripadnici vlasti koji zanemaruju opšte moralno pravilo „to se ne radi“ biti kažnjeni od glasača – građana“ (Mrvić-Petrović, Ćirić, 2004: 180).

Zaključak

Korupcija sama po sebi predstavlja veliko zlo. Od društvenog sistema, a pre svega od karaktera političkog sistema zavisi kakve su njene ekonomski, socijalne, političke i druge posledice. Iako je nerealno očekivati da se korupcija može iskoreniti, ono što je sigurno je da se neprekidnom, smišljenom, plan-skom borbom i zajedničkim delovanjem svih može smanjiti. Međutim, ono što se može primetiti u našoj zemlji, jeste činjenica da se uglavnom otkrivaju i kažnjavaju počinoci „sitne“ korupcije, čime se stvara privid da je u društvu najviše rasprostranjena „sitna“ korupcija i čime se ujedno stvara privid da se država bori protiv korupcije. Sa druge strane, primećuje se da se koruptivna krivična dela lica koja imaju istaknute pozicije u vlasti ili izuzetnu ekonomsku moć u društvu, nedovoljno otkrivaju i gone, a ako se i otkriju, sankcije često izostaju. Ovo iz razloga što su u pitanju društveno moćni ljudi o čijoj se odgovornosti govoriti tek kada političkom voljom budu lišeni te iste moći.

U vezi sa tim, obično se polazi od teze da je potrebno kontrolisati političku elitu da bi se korupcija suzbila. To znači da je u borbi protiv korupcije potrebno poći od vrha i najpre otkrivati i kažnjavati oblike korupcije na najvišem nivou. Kao što je poznato i jedan od uslova za prijem Srbije u članstvo EU jeste borba protiv korupcije, pre svega korupcije na visokom nivou. Srbija je usvojila veliki broj zakona¹² i podzakonskih akata koji bi trebalo da spreče pojavu korupcije, sukoba interesa, finansiranja političkih stranaka i sl., te se doprinos borbi protiv ove pojave na normativnom planu ne može osporiti. Ali, očigledno je da to nije dovoljno, što potvrđuje i činjenica da se naša zemlja i dalje svrstava u visoko korumpirane. Zbog toga je veoma važno obezbediti ne samo adekvatnu primenu usvojenih zakona i mera za borbu protiv korupcije u praksi, već i predvideti oštريje kazne za koruptivna krivična dela, razvijati nadzorne i kontrolne organe u borbi protiv korupcije i posebno podizati nivo svesti građana o značaju borbe protiv korupcije. Ovo iz razloga što samo onda kada svaki građanin bude svestan štetnosti i opasnosti ove pojave, može se očekivati veći uspeh u njenom sprečavanju i suzbijanju.

¹² Među antikorupcijskim zakonima posebnu važnost imaju Zakon o oduzimanju imovine stečene krivičnim delom, Zakon o finansiranju političkih subjekata, Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, Zakon o slobodnom pristupu informacijama od javnog značaja, Zakon o popisu i merenju imovine nosilaca javnih funkcija, itd.

Literatura

Council of Europe (1996) *Programme of Action against Corruption, Second European Conference of Specialised Services in the fight against corruption*. Strasbourg: Council of Europe.

Dokmanović, M. (2009) Korupcija kao kriminal belog okovratnika – međunarodno pravni instrumenti javne odgovornosti državnih funkcionera. *Temida*, 4, str. 7-27.

International Cooperation in Combating Transnational Crime: New Challenges in the Twenty-first Century (2000) *Background Paper for the Workshop on Combating Corruption for Tenth United Nations Congress on Prevention of Crime and the Treatment of Offenders*, Vienna, 10-17. April (A/CONF.187-8), radni materijal, str. 5.

Nenadić, N. (2003) *Sukob javnog i privatnog interesa i slobodan pristup informacijama*. Beograd: Transparentnost Srbija.

Marković, Z. (2011, 20. jun) Pravda, str. 1.

Mrvić-Petrović, N., Ćirić, J. (2004) *Sukob interesa u trouglu moći, novca i politike*. Beograd: Institut za uporedno pravo i Vojnoizdavački zavod.

Petronijević, G. (2001) Represivne i preventivne mere u suzbijanju korupcije. U: D. Radovanović (ur.) *Privredni kriminal i korupcija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, str. 227-239.

Preambula Krivičnopravne konvencije Saveta Evrope o korupciji, Službeni list SCG – Međunarodni ugovori, br. 12/05.

Rouz-Ejkerman, S. (2007) *Korupcija i vlast, uzroci, posledice i reforma*. Beograd: Službeni glasnik.

Radović, Z. (1996) Novac u politici kao demokratsko pitanje. *Strani pravni život*, 1-3, str. 83-92.

Tanjević, N. (2011) Društvo kao žrtva nosilaca ekonomске i političke moći. *Temida*, 2, str. 23-40.

Teofilović, N. (2004) Politička korupcija i pranje novca. *Srpska politička misao*, 1-4, str. 195-216.

Ćirić, J. (2008) Problemi političke korupcije. *Sociološki pregled*, 4, str. 531-550.

Ćirić, J., Reljanović, M., Nenadić, N., Jovanović, M., Dobrašinović, D., Pejović, D. (2010) *Korupcija-problemi i prevazilaženje problema*. Beograd: Udruženje javnih tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije.

Šoškić, N. (2004) *Oblici i načini suzbijanja korupcije*. Beograd: Akadembska štampa.

Šuković, D. (2011) Korupcija kao prepreka ekonomskom razvoju. *Izazovi evropskih integracija*, 16, str. 63-75.

Fatić, A. (2005) Korupcija i javna moć. U: D. Radovanović, A. Bulatović (ur.) *Korupcija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja & Centar za menadžment, str. 91-147.

Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, Službeni glasnik RS, br. 97/08, 53/10 i 66/11.

Zakon o finansiranju političkih aktivnosti, Službeni glasnik RS, br. 43/11.

Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 98/06.

Internet izvori

<http://www.ustavni.sud.rs/page/view/149-101464/saopstenje-sa-28-redovne-sednice-ustavnog-suda-odrzane-7-jula-2011-godine-kojom-je-predsedavao-dr-dragisa-slijepcevic-predsednik-ustavnog-suda>, stranici pristupljeno 20.7.2012.

<http://pressonline.rs/rs/vesti/finansiranje +stranaka+ide+i+preko+NVO.html>, stranici pristupljeno 7.2.2011.

The Global Competitiveness Report 2009-2010 dostupno na: <https://members.weforum.org/pdf/GCR09/GCR20092010fullreport.pdf>, stranici pristupljeno 20.7.2012.

Society as a victim of corruption: Political corruption in Serbia as an obstacle on the road to membership in the European Union

This paper considers the problem of corruption in Serbia, as a dangerous phenomenon that is usually classified as a victimless crime, although the damage it causes is enormous and its consequences affect an indefinite and large number of victims. Corruption leads to the expansion of economic inequalities, it slows down and hinders economic growth and development, destroys the legitimacy of institutions, endangers the protection of basic human rights and freedoms and undermines the fundamental values on which the society is based. Particular attention is devoted to the issue of political corruption because it is the most dangerous form of corruption and this problem has been marked by the European Commission as the biggest obstacle on the way of our country towards European integrations. It has been pointed out that the most dangerous crimes of corruption are under-detected and rarely prosecuted, which is influenced by the very fact that corruption is an essential link between the world of politics and economics and that the perpetrators of these acts are persons that are holding prominent positions in the government or an exceptional power in society, and on the other hand, the victims of these acts are all citizens of Serbia.

Keywords: corruption, political corruption, Serbia, society, consequences.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 161-178
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204161K
Pregledni rad

Rasa i etnicitet kao viktimo gene predispozicije kod prekoračenja i zloupotrebe policijskih ovlašćenja¹

ZORAN KESIĆ*

Cinjenica je da policija predstavlja jedan od ključnih nosilaca zaštite osnovnih sloboda i prava građana. Osobena policijska funkcija međutim pruža njenim pripadnicima i značajne mogućnosti da te iste slobode i prava krše. Ovakva dvostruka priroda policijskog autoriteta daje povod za preispitivanje rada policije kao izvora osobenog vida viktimizacije. U ovom radu konkretno ukazaćemo na problem rasnog i etnički profilisanog rada policije. Iako se iz policijskog ugla takva praksa obično posmatra kao nužnost istina je da ona vremenom postaje i loša navika, uslovjavajući kršenja osnovnih sloboda i prava pripadnika rasnih i etničkih zajednica. Uzimajući u obzir rasnu ili etničku pripadnost neke osobe, kao nezavisan kriterijum za postupanje, policijski službenici zapravo sprovode određen vid diskriminatorskog postupanja. Posmatrana u ovom kontekstu rasa i etnicitet se mogu tretirati kao viktimo gene predispozicije kod prekoračenja i zloupotrebe policijskih ovlašćenja, a rasno i etničko profilisanje kao svojevrstan proces viktimizacije pripadnika rasnih i etničkih manjina.

Ključne reči: policijska ovlašćenja, zloupotreba, rasa, etnicitet, viktimizacija.

¹ Ovaj rad predstavlja rezultat realizovanja naučnoistraživačkog projekta *Razvoj institucionalnih kapaciteta, standarda i procedura za suprotstavljanje organizovanom kriminalu i terorizmu u uslovima međunarodnih integracija*, koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (br. 179045), a realizuje Kriminalističko-policijska akademija u Beogradu (2011–2014). Rukovodilac projekta je prof. dr Saša Mijalković.

* Mr Zoran Kesić je predavač na Kriminalističko-policijskoj akademiji u Zemunu.
E-mail: kesiczoran@yahoo.com ili zoran.kesic@kpa.edu.rs

Uvod

Još od pojave prvih sistematizacija viktimološke misli ukazuje se na činjenicu kako postoje određene crte ličnosti koje su u korelaciji sa određenim vrstama zločina. Ove karakteristike, u literaturi poznate kao viktimoogene predispozicije, mogu se klasifikovati u različite grupe. Ipak, nesumnjivo najzastupljenija je podela na biofiziološke, socijalne i psihičke. Iako se uticaj ovih predispozicija može analizirati nezavisno, budući da svaka ponaosob ostvaruje svoju ulogu u nastanku konkretnog zločina, činjenica je da u stvarnosti obično više njih deluje istovremeno u nastanku konkretne viktimizacije.

Ilustracije radi, pol žrtve predstavlja krucijalnu viktimoegenu predispoziciju u izvršenju zločina silovanja. Međutim, kada posmatramo ovaj delikt u kontekstu ratnih zbivanja onda možemo lako uvideti kako u nastanku zločina silovanja, pored ove biofiziološke predispozicije (ženski pol), značajnu ulogu igraju još neke lične crte žrtve (nacionalna, etnička, rasna pripadnost; veroispovest itd.), ali i same društvene okolnosti (socijalne predispozicije). U naučnoj studiji *Žene, nasilje i rat* autori nedvosmisleno dokazuju kako dejstvo biofizioloških predispozicija žrtve, a posebno njen pol i etnička pripadnost, bivaju dodatno ojačani u ratnim uslovima, pojačavajući izvesnost izvršenja nasilničkih delikata, a posebno zločina silovanja (Nikolić-Ristanović i sar., 1995).

Činjenica je da okolnosti pod kojima dolazi do interakcije izvršioca i žrtve, u ovom slučaju ratni sukobi, ali i sam karakter tih sukoba (etnički sukob), značajno oblikuju proces viktimizacije. Ipak, doprinos ovog eksternog činioča nastanku zločina silovanja može biti objašnjen tek kada se stavi u odnos sa određenim ličnim karakteristikama učinioca i žrtve. Naime, tokom ratnih sukoba na području bivše Jugoslavije nacionalna pripadnost je svrstavala sve ljude u jasno definisane grupe, unutar kojih su bili prepoznавани kao jedna od strana u sukobu. U takvim okolnostima, gde nacionalna pripadnost unapred jasno etiketira sve potencijalne žrtve, položaj žena je bio naročito ugrožen. Konkretno, njihova nacionalna pripadnost je postala jedna od ključnih viktimoogenih predispozicija, značajno doprinoseći pojavi silovanja u ratu. Drugačije rečeno, nacionalna pripadnost i ženski pol su bili u korelaciji sa zločinom silovanja. Ovde je važno dodati kako su konkretne društvene okolnosti stvorile motivaciju kod pojedinaca, koji možda čak i nisu skloni deliktima silovanja u mirnodopskom periodu, da vrše nasilnu obljudbu nad pripadnicama naroda s kojima su u ratnom sukobu, prepoznajući u njima svog „neprijatelja“.

Upravo i u ovom radu imamo težnju da opišemo složenu vezu između određenog tipa protivpravnog ponašanja i konkretnih viktimogenih predispozicija, a pre svih, rasne i etničke pripadnosti potencijalne žrtve. Doduše, ovde nije reč o tako delikatnom zločinu kakvo je silovanje, već pre o osobrenom tipu diskriminatorskog postupanja. Ipak, okolnosti pod kojima dolazi do ove viktimizacije, a posebno karakter izvršioca ovih delikata, čini i ovu temu poprilično interesantnom. Konkretno, reč je o situacijama gde pripadnici određenih rasnih i etničkih manjina bivaju viktimizovani postupanjem pripadnika policije, postajući time „žrtve krivično pravnog sistema“. Inače, kada govore o ovom tipu žrtve Đorđe Ignjatović i Biljana Simeunović-Patić (2011: 83) napominju kako je reč zapravo o licu čija su fundamentalna dobra i interesi povređeni delovanjem mehanizama krivičnopravnog progona. U kontekstu delovanja policije ovaj tip viktimizacije može nastati kao posledica prekoračenja² ili zloupotrebe³ policijskih ovlašćenja. Važno je međutim napomenuti kako ne dele svi istu kandidaturu za ulogu žrtve policijskog autoriteta, već je zapravo stepen rizika od ovog tipa viktimizacije određen različitim predispozicijama. Maurice Punch smatra kako se pripadnici policije češće ophode loše prema osobama koje su neljubazne, drske i agresivne tokom intervencije, a posebno prema pojedincima koji gaje prezir, pa čak i mržnju prema policiji (Punch, 2009: 42).

Postoje međutim opravdane sumnje da, pored ponašanja konkretne osobe, njena lična obeležja (pol, uzrast, rasa, etnička pripadnost) takođe utiču na stepen rizika od viktimizacije kod prekoračenja i zloupotreba policijskih ovlašćenja. Tako se na primer u literaturi često upozorava kako policija svoju pažnju naročito usmerava prema mladićima, pripadnicima etničkih manjina i ekonomsko marginalizovanih grupa (Grant, Terry, 2005: 217; Alpert, Noble, 2009: 245; Reiner, 2010: 161). Ovakvim postupanjem policija doprinosi pojavi u literaturi poznatoj kao *rasno profilisanje*.⁴

² Policijski službenik je prekoračio ovlašćenje kada ga nije upotrebio u skladu sa pravilima kojima je regulisana njegova primena, odnosno kada je postupio mimo pravnog osnova ili bez dovoljnog razloga za primenu konkretnog ovlašćenja. Reč je naime o pogrešnoj upotrebi službenih mera i radnji, koja najčešće predstavlja posledicu nehata izvršioca.

³ Policijski službenik je zloupotrebio ovlašćenje kada ga je primenio u svrhe koje nisu dopuštene propisima, kada cilj upotrebe ovlašćenja nije povezan sa službom ili je pak suprotan interesima službe. Reč je u suštini o zlonamernom korišćenju policijskog ovlašćenja ili njegovoj upotrebi u cilju ostvarenja, pre svega, ličnog interesa.

⁴ Pojam „rasno profilisanje“ (racial profiling) se učestalo koristi u anglosanskoj literaturi, a ovom prilikom izdvajamo neka od njegovih uobičajenih tumačenja: „Rasno profilisanje je taktika zaustavljanja nekoga samo zbog boje njegove kože i polazna sumnja da je ta osoba

Iako se rasno profilisanje uglavnom vezuje za situacije gde je rasa jedini faktor koji motiviše policijsko postupanje, postoje i mišljenja da ovaj proces obuhvata i situacije kada se rasa koristi kao jedan u nizu faktora, koji deluju jedinstveno u postupku profilisanja.⁵ Ovakva različita tumačenja nameću obavezu preciziranja samog pojma. Značajan korak u tom procesu izvršio je Cleary, praveći razliku između uže i šire definicije. Kako smatra ovaj autor: „Pod užom definicijom, rasno profilisanje se događa kada policajac zaustavlja, ispiće, pretresa i/ili hapsi nekoga samo na osnovu rase ili etničkog porekla te osobe, dok se pod širom definicijom, rasno profilisanje dešava kada policajci koriste rasu ili etničko poreklo kao jedan od nekoliko faktora prilikom donošenja odluke.“ (Cleary, 2000: 5, 6).

Mišljenja su takođe podeljena i u pogledu faktora koji doprinose rasnom profilisanju u radu policije. Pa tako, dok jedni upozoravaju da nesrazmerna primena ovlašćenja predstavlja plod predrasuda i diskriminativnih sklonosti policijskih službenika, drugi smatraju da ovakvo stanje predstavlja prirođan ishod reakcije policije na kršenje propisa, koje je nesrazmerno zastupljeno između različitih grupa u društvu. Zapravo, moglo bi se reći da su i jedni i drugi u pravu, jer je uslovljenost rasnog profilisanja toliko kompleksna da na njen nastanak najčešće utiču i subjektivni faktori i objektivne okolnosti.⁶

Ipak, koje god objašnjenje prihvatali, korišćenje rase kao povoda za intervenciju je u svakom slučaju problematično. Bilo da se rasa koristi kao jedini ili u kombinaciji sa drugim faktorima, bilo da je rasno profilisanje uslovljeno ličnim predrasudama ili stanjem kriminaliteta, ova okolnost daje policiji dovoljno slobode da koriste boju kože kao indikator sklonosti ka kriminalu. Drugim rečima, rasa postaje zamena za rizik od kriminalnog ponašanja i u tom smislu

umešana u kriminalno ponašanje“ (Meeks, 2000: 4); Rasno profilisanje se definiše kao bilo koja akcija pokrenuta politikom koja se oslanja na rasu, etničko poreklo ili nacionalnu pripadnost, pre nego na ponašanje nekog pojedinca ili informacija koja vodi policiju do pojedinca koji je identifikovan kao učesnik u kriminalnoj aktivnosti.“ (Ramirez, McDevitt, Farrell, 2000: 3). U literaturi se beleži i korišćenje još nekih izraza. Tako, na primer, Leitzel koristi formulaciju „rad policije zasnovan na rasi“ (race-based policing), zaključujući da je to praksa korišćenja rase kao razloga za zaustavljanje ili hapšenje neke osobe (Batton, Kadleck, 2004: 58).

- 5 Kennedy smatra da se „rasno profilisanje dešava gde god policija rutinski koristi rasu kao negativan signal koji, zajedno sa gomilom drugih znakova, utiče na policijacu da reaguje sa sumnjom.“ (Kennedy, 1997: 11).
- 6 Konkretno, Lea i Young vide nesrazmeram stepen hapšenja crnaca u SAD i Velikoj Britaniji kao posledicu dva procesa koji se uzajamno jačaju, objašnjavajući kako su „povećan kriminal crnaca i sklonost policije da povezuje crnce sa kriminalom postali deo začaranog kruga.“ (Reiner, 2010: 168).

službenim povod za policijsku intervenciju. Činjenica da se rasa neke osobe uzima kao kriterijum za postupanje sugerira zaključak kako je ovde zapravo reč o određenom vidu diskriminatorskog postupanja. Posmatrana u ovom kontekstu rasa se može tretirati kao viktimošna predispozicija kod prekoraćenja i zloupotrebe policijskih ovlašćenja, a rasno profilisanje kao svojevrstan proces viktimizacije pripadnika rasnih i etničkih manjina.

Uzimajući u obzir boju kože kao osnovni indikator delovanja policije, rasno profilisanje je uglavnom ograničeno na nebelce.⁷ Konkretno, na području SAD, gde su inače i najčešće sproveđene ove naučne studije o radu policije, rasno profilisanje je najviše usmereno ka građanima crne puti, odnosno ka Afro-Amerikancima. Činjenica je međutim da, pored njih, i pripadnici određenih etničkih manjina često podležu posebnom tretmanu prilikom postupanja policije (npr. Hispano-Amerikanci u SAD, Pakistanci u Velikoj Britaniji, Romi u Evropi). Primetno je doduše da se etničko poreklo u nekim definicijama podvodi pod jedinstven pojam „rasnog profilisanja“, što je nesumnjivo pogrešno. Naime, koliko god da je rasno i etničko poreklo pogodno za jedinstveno sagledavanje, zna se da su rasa i etnicitet potpuno različite kategorije, zbog čega ih ne treba mešati.⁸ Poznato je takođe da u svetu postoje samo četiri rase, dok etničkih grupa, u okviru pojedinih rasa, ima više. Sve to nas navodi na zaključak kako i u ovom radu treba izdvojiti etnicitet kao specifičnu viktimošnu predispoziciju, odnosno da u našoj diskusiji moramo jasno ukazati i na politiku tzv. „etničkog profilisanja“. Ovakav pristup je posebno opravdan u kontekstu analiziranja rada policije na području kontinentalne Evrope, pa i

⁷ Ovde je međutim važno ukazati kako i mladići bele puti, ali specifičnog izgleda (duga kosa, način oblačenja, tetovaže po telu), podležu profilisanju od strane policije, što nas navodi na zaključak da se policijski službenici u radu rukovode brojnim spoljnim indikatorima, odnosno da pored rase osumnjičenog postoje i neki drugi kriterijumi „policjske trijaže“. Da, pored boje kože, još neke osobenosti fizičkog izgleda usmeravaju pažnju policajaca ka jasno određenim metama potvrđuje studija o „simboličnom napadaču“. Ova studija nas uverava kako pripadnici policije u centar pažnje stavljaju opasnost svoje profesije i da zapravo sve potencijalne napadače unapred stvarstavaju u jasno definisane kategorije, oslanjajući se pri tom značajno na ranija negativna iskustva na terenu, ali i na društvene stereotipe i predrasude, a koje neopravданo etiketiraju sve pripadnike određene grupacije kao opasne i kriminalne (Skolnick, 2011).

⁸ Ovu distinkciju jasno ističe Saša Mijalković prilikom objašnjenja koncepta socijalne (društvene) bezbednosti. Objašnjavajući kako ovaj vid bezbednosti determiniše „zajednički identitet“ ovaj autor napominje da kriterijum identiteta ne određuje isključivo nacionalna pripadnost, već i verska, etnička, rasna, pripadnost socijalnim grupama i slojevima, politička orijentisanost, mesto življenja itd. (Mijalković, 2011: 59).

naše zemlje, gde je etničko profilisanje veoma rašireno, dok je rasno profilisanje, zbog očigledne dominacije bele rase, zanemarljivo.

Sagledavanje pokazatelja rasnog i etničkog profilisanja u pojedinim oblastima policijskog postupanja

Nastojeći da utvrde postojanje i specifičnosti rasnog i etničkog profilisanja u radu policije brojni autori su svoje analize usmeravali ka različitim vidovima policijskog postupanja (zaustavljanje i legitimisanje, kontrola saobraćaja, lišavanje slobode, upotreba sile). Tom prilikom je ovakva policijska praksa ustanovljena u svim posmatranim oblastima, doduše sa različitim intenzitetom ispoljavanja.

Zaustavljanje i kontrola

Uvidom u dostupnu literaturu, a koja se uglavnom svodi na područje SAD i Velike Britanije, čini nam se da je policijsko profilisanje najčešće dovođeno u vezu sa selektivnim zaustavljanjem i kontrolom pripadnika crne rase. Sproveđi istraživanje na području SAD Albert Meehan i Michael Ponder su testirali stepen do kog policajci koriste slobodu odlučivanja da bi izvršili zaustavljanje i kontrolu osoba. Tom prilikom su došli do sledećih rezultata: policajci najčešće zaustavljaju i kontrolišu crnce; policajci najčešće vrše zaustavljanja i kontrolu crnaca u oblastima u kojima uglavnom žive belci; policajci najčešće vrše kontrolu crnaca u oblastima u kojima su problemi kriminala manji (Meehan, Ponder, 2002: 420).

Na osnovu zapažanja do kojih su došli ovi autori može se zaključiti da su prilikom zaustavljanja i kontrole policajci skloni rasnom profilisanju. Pri tom je posebno uočljivo da pripadnici policije više vode računa o rasnoj pripadnosti osobe koju zaustavljaju i kontrolišu, kao i lokaciji na kojoj se ta kontrola sprovodi, nego o produktivnosti svog rada u smislu smanjenja delikata u zonama koje su ugroženije kriminalom. Inače, i druga slična istraživanja na području SAD ukazuju kako je rasno profilisanje posebno izraženo prilikom zaustavljanja i kontrole učesnika u saobraćaju.⁹ Kao veštak u slučaju *State v. Pedro Soto John Lam-*

⁹ Pod snažnim uticajem činjenice da su crnci najčešće mete rasnog profilisanja u kontroli saobraćaja u anglosaksonskoj literaturi je popularizovana fraza „Crnac za volanom“ (Driving while Black).

berth je pokušao da odredi da li državna policija Nju Džersija zaustavlja, ispituje i pretresa vozače crnce nesrazmerno više u odnosu na njihov procenat među vozačima, što bi navelo na postojanje zvanične politike rasnog profilisanja. Na osnovu uvida u preko 42.000 slučajeva kontrole vozača u javnom saobraćaju Lamberth je otkrio da su 73% osoba koje su zaustavljene bili crnci iako su samo 14% automobila vozili crnci ili su bili putnici u njima, kao i da nije bilo rasnih razlika u procentu prekršilaca saobraćajnih propisa (Batton, Kadleck, 2004: 37).¹⁰

Postojanje slične prakse beleži se i u Velikoj Britaniji, a Robert Reiner (2010: 167) sumira rezultate nekoliko istraživanja ovog fenomena: više je verovatno da će crnci u odnosu na belce biti zaustavljeni i pretreseni čak i kada ne postoji „osnovana sumnja“; više je verovatno da crnci budu zaustavljeni zbog sumnje za prekršaj vezan za drogu, gde policija deluje proaktivno i gde poseduje veliku slobodu odlučivanja; više je verovatno da crnci budu pretreseni do „gole kože“ nakon što su privedeni. Ukratko, crnci se zaustavljaju i kontrolišu nesrazmerno češće kada policija deluje sa većom slobodom odlučivanja.

Inače, proces selektivnog zaustavljanja i kontrole se možda najbolje može sagledati u kontekstu diskrecione vlasti policije. Naime, ukoliko prepostavimo da policijci lakše prepoznaju prekršioca zakona u pripadniku određene rasne ili etničke zajednice, sasvim je logično očekivati da će on, koristeći slobodu odlučivanja, svoju pažnju usmeriti prema takvim osobama. Rezultat toga je njihovo češće zaustavljanje, kontrola, pretresanje, pa i lišavanje slobode. Problem međutim predstavlja činjenica što se policijski službenik ovako može ponašati i u onim situacijama kada ne postoje opravdani razlozi za takvim postupanjem (npr. ne postoji osnovana sumnja), već je rukovođen prepostavkom, koja je uglavnom bazirana na ličnoj intuiciji, ali i na društvenim stereotipima i predrasudama. Iako policijac najčešće u takvom postupku ne vidi ništa osim obavljanja svoje redovne dužnosti takvo ponašanje može se lako okarakterisati kao diskriminacija.¹¹

¹⁰ Diskutujući o praksi rasnog profilisanja u kontroli saobraćaja Dempsey i Forst (2005:404) takođe ukazuju na rezultate do kojih je došao John Lamberth. Konkretno, nakon analize podataka o postupanju policijaca u Nju Džerziju u periodu od 1988. do 1991. godine Lambert je otkrio da su crnci činili 14% onih koji su učestvovali u saobraćaju na autoputu i 15% onih koji su prekoračili brzinu, ali da su predstavljali 35% onih koji su zaustavljeni i 73% onih koji su uhapšeni.

¹¹ Zbog ovakve sklonosti u postupanju policijaci mogu lako početi razmišljati sledećom logikom: „Ako je crnac u skupim kolima, on je možda narko-diler i treba ga zaustaviti, ako je crnac u delu grada u kom žive belci on verovatno traži kuću koju će opljačkati i treba ga zaustaviti.“ (Crank, Caldero, 2010: 219).

Upravo takva policijska logika zabeležena je u komparativnoj studiji sprovedenoj na području Bugarske, Mađarske i Španije. Sumirajući rezultate ove studije autori su precizirali grupe kriterijuma koji podstiču policijsku sumnju i utiču na njihovu odluku da zaustave i kontrolišu određenu osobu. Kao što ćemo videti, među njima je posebno izražen kriterijum etničke pripadnosti „osumnjičenog“ lica.

Konkretno, prema mišljenju bugarskih policajaca, pojedinac je sumnjiv kada: odgovara opisu osumnjičenog za zločin; ima sumnjivu reakciju kada spazi policiju (izgleda zabrinuto, okreće glavu ili naglo menja pravac kretanja); nije poznat u kraju; je očigledan intravenski narkoman; je Rom. (podvukao Z. K.) Ovaj poslednji kriterijum policajci najčešće pravdaju visokim učešćem Roma u kriminalu ili kao što je jedan policajac izjavio: „Ne možete reći ko među Ciganima krade, a ko ne. Skoro svi oni to rade.“ (Miller i sar., 2008: 175). Za ove policajce, identitet Roma, sam ili u kombinaciji sa drugim sumnjivim karakteristikama (npr. nepoznat u kraju), nesumnjivo predstavlja snažan povod za sumnju, zaustavljanje i kontrolu.

Policajci u Mađarskoj su isticali sledeće faktore kao osnov za sumnju, zaustavljanje i kontrolu: podmukao izgled i ponašanje, s posebnim akcentom na oblačenju i urednosti; mesto i vreme (nečije prisustvo je neuobičajeno na konkretnom mestu i u datom vremenu); starost i stanje automobila (pomenuto od strane saobraćajnih policajaca); romsko poreklo osumnjičenih (podvukao Z. K.). Oko 50% ispitanika su naveli ovaj faktor, a jedan sagovornik svoj stav obrazlaže sledećom konstatacijom: „Moramo obratiti više pažnje na Cigane. Postoji velika verovatnoća da ćemo time uhvatiti nekoga sa poternice. Zbog toga ih je potrebno češće proveravati.“ (Miller i sar., 2008: 178).

Ispitani pripadnici španske policije su istakli sledeće kriterijume kojima se rukovode prilikom donošenja odluke da nekoga zaustave i kontrolišu: sumnivo ponašanje, kao što je nervosa ili pokušaj da se izbegne pažnja policije; fizički izgled (npr. kada je neko „loše“ obučen); vreme dana (npr. kada se neko sam šeta kasno noću); uklapa se u opis osumnjičenog; poznati prestupnik; osoba je nepoznata u kraju; etničko poreklo (podvukao Z. K.). Iako je većina policajaca istakla da etničko poreklo nije dovoljan povod da se neko zaustavi, ono ipak igra značajnu ulogu u njihovoj motivaciji za takvim postupanjem, posebno usled verovatnoće da je u pitanju ilegalni imigrant. Pri tom je naročito indikativna sledeća izjava: „Mi zaustavljamo sve strance da vidimo da li su ilegalni imigranti. Kako inače možemo sprovesti zakon, ako ne zaustavljamo ljudi koji izgledaju kao stranci?“ (Miller i sar., 2008: 179). Pri tom, kada misle na

strance, policajci očigledno misle na ljudе čiji spoljašnji izgled jasno ukazuje da su pripadnici određene rase ili etničke zajednice.

Lišavanje slobode

Različit stepen i selektivnost lišavanja slobode je problem na koji se ukazuje u brojnim studijama. Reiner (2010: 165) podsećа da je prva ovakva studija, i ujedno jedna od najsistematičnijih, bila analiza rada londonske Metropoli-ten policije iz 1975. godine. Ona je pokazala veći procenat hapšenja crnaca u odnosu na belce u svim kategorijama kažnjivih radnji, a posebno za tzv. „ulični kriminalitet“ (fizički napadi, drske krađe, razbojništvo). U drugim sličnim studijama ukazuje se na činjenicu kako se mera lišavanja slobode najčešće preduzima na javnom mestu, prema mladićima, pripadnicima etničkih manjina i ekonomsko marginalizovanih grupa. Teško je međutim ne primetiti koliko se ove karakteristike uklapaju u društveno stvoreni imidž „tipičnog kriminalca“.¹² Činjenica da pripadnici policije češće intervenišu prema pripadnicima etiketiranih grupa stanovništva stvara sumnju da je i njihov rad bitno oblikovan društvenim stereotipima, odnosno da se profilisanje sumnjivih lica vrši prema unapred razrađenom šablonu.¹³

Da nije reč tek o pukoj slučajnosti već o razvijenom sistemu postupanja svedoče dešavanja poslednjih godina gde policija sve veću pažnju usmerava prema osobama za koje zna ili sumnja da su arapskog porekla. Ova nova politika policijskog postupanja je konstruisana pod znatnim uticajem novonastalih izazova s kojima se društvo i policija suočavaju. U ovom slučaju reč je konkretnо о terorističkim aktivnostima i strahu od njihovih posledica. Ilustracije radi, u SAD je, nakon terorističkog napada 2001. godine, bezbednosna politika doživela potpuni zaokret. Pod znatnim uticajem objavljenog „rata terorizmu“ osobe arapskog porekla su se automatski popele na vrh lestvice sumnjivih osoba. Moglo bi se čak reći da je novonastala situacija dovela do svojevrsne paranoje, jer se gotovo svaka osoba, za koju se nije pouzdano znalo već se

¹² Kako ukazuju predstavnici teorija etiketiranja imidž kriminalca, oličen u mladom čoveku, pripadniku rasne i etničke manjinske zajednice, bitno je oblikovan društvenim procesima, a koje prevashodno diktiraju nosioci ekonomske i političke moći. Kao posledica ovog društvenog mehanizma dolazi do stvaranja „stereotipa kriminalca“ (Chapman, 2009).

¹³ Kao što Batton i Kadleck (2004: 41) primećuju: „U SAD su skloni stvaranju stereotipa na osnovu rase i etničkog porekla i u zavisnosti od tipa zločina dežurni krivci su uglavnom Afro-amerikanci.“

samo sumnjalo da je arapskog porekla, prepoznavala kao potencijalni terorista. Sličan tretman Arapi doživljavaju poslednjih godina i u Velikoj Britaniji. Kako objašnjava Reiner: „lako su decenijama bili slabo zastupljeni među osobama lišenim slobode, teroristički napad u Londonu 2005. godine osporio je benigni stereotip o Arapima kao poštovaocima zakona, od kada se naročito beleži povećanje procenta njihovog zaustavljanja, pretresanja i hapšenja.“ (Reiner, 2010: 165).

Ovakav obrazac ponašanja u policijskoj praksi primećen je i tokom vođenja „rata protiv droga“ zbog čega je važno razmotriti prisustvo rasnog i etničkog profilisanja i u pozadini selektivne primene zakona o drogama na području SAD u nekoliko poslednjih dekada, kada je inače ovaj „rat“ pokazao svoje pravo lice. Blumstein ukazuje kako se pokazatelji rasnog karaktera „rata protiv droga“ naročito beleže u periodu od 1974. do 1982. godine kada se stopa hapšenja u zajednici u kojoj ne žive belci, povećala sa manje od 200 na više od 400 hapšenja na 10.000 stanovnika, dok se istovremeno stopa hapšenja belaca konstantno smanjivala. Početkom 1990-ih „rat protiv droga“ je u potpunosti vođen protiv nebelaca, budući da je nad belcima sprovedena popustljiva politika, a retki procesi su obično okončavani nedostatkom dokaza (Crank, Caldero, 2010: 218).

Posmatran u ovom kontekstu „rat protiv droga“ se lako može protumačiti zapravo kao „rat protiv rasnih i etničkih manjina“ budući da su najveći procenat uhapšenih činili „nebelci“. Međutim, iz policijske perspektive ova kva praksa se obično ne vidi kao diskriminacija rasnih i etničkih manjina, već isključivo kao uspešna akcija suzbijanja narko-delikata, budući da se pripadnici određenih rasnih i etničkih zajednica, a pre svih crnci, najčešće prepoznaju kao lica sklonija izvršenju ovih delikata, a posebno preprodaji narkotika. Pitanje je međutim da li je ovakvo uverenje bazirano na prepostavkama ili na objektivnom stanju na terenu. Ukoliko su rukovođeni prepostavkama, koje su uzgred dovoljne da prerastu u sumnju, njihova sumnja će rezultovati pojačanom kontrolom članova ovih manjinskih grupa pri svakom susretu i tokom obavljanja rutinskih zadataka.

Batton i Kadleck (2004: 42) tvrde kako se policajci u radu značajno oslanjaju na kolektivna iskustva, a kojima su izloženi kroz komunikaciju, izveštaje, poruke i neformalne razmene informacija. Stoga, ako su većina uhapšenika za krijumčarenje droge u nekoj oblasti mladići crnci, oni mogu biti u najvećoj opasnosti od rasnog profilisanja. Dakle, rasa poznatih izvršioca narko-delikata

i njihov uzrast bi trebalo da budu uzeti u obzir prilikom konceptualizacije stanovništva koje je pod rizikom od „policijskog profilisanja“.

Upotreba vatrenog oružja

Policijsko ovlašćenje koje se često dovodi u vezu sa procesom rasnog i etničkog profilisanja jeste upotreba sredstava prinude. Pri tom, upotreba vatrenog oružja nesumnjivo izaziva najveću pažnju, posebno kad se uzmu u obzir posledice koje ono proizvodi. Veliki broj studija je sproveden da bi ustanovio da li postoji praksa rasnog i etničkog profilisanja u policijskoj primeni smrtonosne sile. Ovom prilikom iznosimo neke od rezultata: istražujući učestalost upotrebe vatrenog oružja od strane pripadnika policijskog odeljenja u Memfisu u periodu dužem od 5 godina Fyfe je otkrio ekstremnu rasnu nejednakost (26 od 34 ljudi prema kojima je upotrebljeno vatreno oružje u tom periodu bili su crnci); na osnovu istraživanja upotrebe smrtonosne sile od strane pripadnika policijskog odeljenja grada Čikaga u periodu dužem od 10 godina Robin je ustanovio da je stopa upotrebe vatrenog oružja prema crncima iznosila 16,1 na 100.000 građana, dok je prema belcima bila 2,1 na 100.000 građana); u Bostonu je utvrđeno da je policija tog grada 25 puta više pučala na crnce nego na belce (Dempsey, Forst, 2005: 392).¹⁴

Ovakvi pokazatelji predstavljaju izvor brojnih polemika i kontroverzi. Naime, opravdano se postavlja pitanje da li u ovim slučajevima rasni činilac prevazilazi ostale faktore u odnosu na koje se razmatra upotreba vatrenog oružja, odnosno da li je rasa osumnjičenog važnija za odluku policajca da upotrebi smrtonosnu silu od njegovog ponašanja ili ozbiljnosti delikta koji vrši. Ovo pitanje je očigledno podelilo stručnu javnost. Waddington (1999: 293) ukazuje kako se u literaturi nesrazmerno ubijanje pripadnika etničkih manjina od strane američkih policajaca često dovodi u vezu sa vrednostima rasističke policijske subkulture, ali i da postoje i oni koji navodnu „rasnu selekciju“ policijskih ubistava objašnjavaju faktorima kao što su rasni sastav oblasti, njena opterećenost kriminalom i sklonost osumnjičenih crnaca da izvršavaju ozbiljnije zločine uz upotrebu vatrenog oružja.

¹⁴ Diskutujući o ovoj temi Lersch i Mieczkowski (2005: 556) takođe iznose zanimljive pokazatelje: crnci su češće „mete“ upotrebe vatrenog oružja i žrtve ubistava od strane policajaca nego pripadnici druge rase; crnci čine 60% onih koji su ubijeni u 1482 slučaja opravdane upotrebe vatrenog oružja od strane policajaca; policajci su bili više skloni da pučaju na nenaoružane crnce nego na nenaoružane belce ili hispano amerikance.

Nakon dodatnih analiza učestalosti policijskih ubistava pripadnika rasnih manjina uviđa se da prethodno prezentovani statistički pokazatelji nisu toliko „osuđujući“ po policajce. Argument o razvijenoj politici selektivne primene smrtonosne sile, baziranoj isključivo na rasnom činiocu, takođe gubi na snazi nakon dovođenja pokazatelja o upotrebi smrtonosne sile u vezu sa drugim varijablama.¹⁵ Rasne razlike u policijskoj primeni sile gotovo da postaju nevažne kada se uzmu u obzir faktori poput posedovanja oružja i njegove upotrebe, izvršenja nasilnog zločina i napada na policajca. Korišćenjem nasilničkog ponašanja osobe prema kojoj je upotrebljena policijska sila, kao relevantne promenjive veličine u policijskim ubistvima, dokazano je da osobe koje izvršavaju nasilničke zločine ili koje se nasilno suprotstavljaju policiji lakše postaju žrtve ubistava od strane policije. Činjenica da je sama žrtva znatno doprinela sopstvenoj viktimizaciji daje ovim incidentima potpuno drugačiji karakter.

Dakle, moglo bi se zaključiti kako rasna nesrazmernost u policijskim intervencijama ponekad maskira uticaj drugih faktora na policijske odluke. Naime, postoje situacije u kojima nam se čini da su se policajci prilikom odlučivanja isključivo rukovodili rasom osumnjičenog, a da je zapravo neka objektivna okolnost bila presudna (npr. nivo učešća pripadnika određene rase u kršenju propisa ili držanje osumnjičenog prilikom policijske intervencije). Ovu mogućnost moramo uzeti u obzir pre nego što olako osudimo policajce za rasizam. Međutim, ni uticaj subjektivnih činilaca (npr. rasne predrasude ili prepostavke krivice pripadnika određene rase) na policijske odluke ne treba olako zanemariti.

Umesto zaključka – Kako prevazići problem?

Nesporno je da posledice rasnog i etničkog profilisanja nisu zanemarljive, posebno ukoliko znamo da one ne ostavljaju trag samo na individualnom, već i na društvenom nivou. Ukoliko samo uzmemo u obzir činjenicu da zbog korišćenja rasnog ili etničkog porekla, kao indikatora kriminalnog ponašanja, trpe svi pripadnici određene grupacije stanovništva i da takva politika

¹⁵ Dempsey i Forst (2005: 393) podsećaju kako je Chicago Law Enforcement Study Group, istražujući policijska ubistva izvršena u periodu dužem od pet godina na području grada Čikaga, ustanovila da je stopa upotrebe vatrengog oružja prema crncima šest puta veća u odnosu na belce. Međutim, ova rasna nejednakost je znatno smanjena kada je primena smrtonosne sile dovedena u vezu sa nasilničkim ponašanjem osobe prema kojoj je sila upotrebljena (stopa upotrebe vatrengog oružja iznosila je 5,6 na 1.000 uhapšenih belaca za nasilničke zločine, u poređenju sa 4,5 na 1.000 uhapšenih crnaca za istu vrstu zločina).

dodatno produbljuje rascep između policije i manjinskih zajednica, možemo lako zaključiti kako ova pojava uopšte nije bezazlena. Ovaj problem se međutim decenijama zanemarivao ili ga gotovo niko nije primećivao, osim žrtava takvog policijskog postupanja. Nadležni su retko imali sluha, te kontroli rasnog i etničkog profilisanja nisu ni pridavali naročit značaj. Ovakav tretman podstakao je različite inicijative pripadnika manjinskih zajednica. Međutim, za razliku od brojnih bezuspešnih pokušaja iznalaženja pravde putem protesta na ulicama, koji su se obično završavali nasiljem i obračunima s policijom, nesumnjivo veći značaj imale su kampanje udruženja građana, pokrenute s ciljem zaštite osnovnih sloboda i prava pripadnika rasnih i etničkih manjina.¹⁶

Osobenost fenomena rasnog i etničkog profilisanja nesumnjivo oblikuje proces kontrole rada policije u tom smislu da, pored uobičajenih mehanizama sprečavanja i suzbijanja policijskih diskriminacija, taj proces zahteva i preduzimanje nekih specifičnih mera. U tom smislu velike nade su polagane u sprovođenje internih mehanizama kontrole. Unutar policijskih organizacija širom sveta beleže se različiti reformatorski programi antirasističkog karaktera – menja se kadrovska politika, kao i plan i program obrazovanja i stručnog usavršavanja pripadnika policije, dok se posebna pažnja pridaje radu policije u multietničkim sredinama.¹⁷

Pored promena formalne prirode, primetni su i pomaci unutar policijske potkulture. Iako su među njenim vrednostima rasne predrasude oduvek imale posebno mesto, one su sada donekle potisnute u drugi plan. Tačnije, rasne predrasude se sad više zadržavaju na retoričkom nivou, nego što podstiču na diskriminatorsko ponašanje. Mora se međutim istaći da ovo „preusmeravanje“

¹⁶ Tokom 1930-ih godina, „Nacionalni kongres crnaca“ (e. National Negro Congress – NNC) organizovao je masovne skupove u Washingtonu i u periodu od nekoliko meseci sakupljeno je 24.000 potpisa u znak protesta zbog zlostavljanja od strane policije Vašingtona. Tokom 1970-ih godina „Kongres afričkih naroda“ (e. Congress of African Peoples – CAP) je sponsorisao kampanje pod nazivom „zaustavite policajce koji ubijaju“. Upotreba prekomerne sile od strane policajaca bila je primarna briga posebnog Kongresnog tela (e. Congressional Black Caucus – CBC) od njegovog osnivanja, koji je u proteklih 30 godina održavao javne rasprave širom zemlje o sramnom postupanju policije (Keita Cha-Jua, 2006: 61).

¹⁷ Konkretno, na području SAD od 2000. godine brojne države su započele rešavanje problema rasnog profilisanja u radu policije, a koje je uključivalo preduzimanje sledećih mera: 1) više od 100 šefova policije je potpisalo deklaraciju o netoleranciji rasnog profilisanja (Arizona); 2) sprovođenje anti-diskriminacione obuke u policijskim odeljenjima (Kolorado); 3) donošenje zakona o rasnom profilisanju (Misuri); 4) u policijsku praksu su uvedeni novi obrasci o primeni ovlašćenja prošireni rubrikom „rasna i etnička pripadnost“ osobe nad kojom se primenjuje konkretno policijsko ovlašćenje (Kalifornija) (Dempsey, Forst, 2005: 404).

u radu ne predstavlja toliko plod lične želje pripadnika policije, koliko je to posledica spoljnih pritisaka, odnosno reakcija na preporuke koje obično slede nakon nezavisnih istraga incidenata između policije i pripadnika manjinskih zajednica. O tome možda najbolje svedoče izveštaji povodom sprovedenih istraga „rasističkih“ incidenata u Velikoj Britaniji gde je posebno vredno pomenuti dva izveštaja – *Scarman Report, 1981* i *Macpherson Report, 1999*.

Preporuke iz Skarmanovog izveštaja bile su višestruke, ali kao dve najvažnije izdvajaju se: 1) *redefinisanje načina rada u etničko i kulturno različitim zajednicama* – ovo bi podrazumevalo identifikovanje i kažnjavanje policajaca koji pokazuju rasističko ponašanje, ali i zaposlenje većeg broja policajaca iz manjinskih etničkih grupa, koje bi bilo praćeno edukacijom svih pripadnika policije o načinima postupanja u multietničkim zajednicama; 2) „*mir javnosti*“ treba da ima prednost u odnosu na bezuslovnu primenu zakona – od policajaca bi trebalo zahtevati da se bolje uklope u zajednice i pokažu angažovanje bez diskriminacija, što bi bilo podržano povećanjem transparentnosti rada policije (Loftus, 2009: 30).

Sudeći po prirodi i karakteru prezentovanih preporuka lord Scarman je ovim izveštajem očigledno težio razvoju stabilnih odnosa između policije i manjinskih zajednica, zasnovanim na pravičnosti i toleranciji. Iako je implementacija ovih preporuka bila praćena brojnim problemima (v. McLaughlin, 2007: 145,6) ostaje činjenica da je ovaj izveštaj među retkim publikacijama u kojima se tako otvoreno osporavaju ovlašćenja britanske policije i zahteva njihovo redefinisanje, posebno prilikom postupanja prema pripadnicima etničkih manjina. Ono što je možda još važnije, ovaj izveštaj je stvorio nov način razmišljanja o radu policije, njenoj organizacionoj i demografskoj strukturi.

Kad je reč o drugom izveštaju (*Macpherson Report, 1999*), ogroman broj preporuka (preko 70), učinio ga je najobimnijim reformističkim programom, koji je ikada preduzet u istoriji britanske policije. McLaughlin (2007: 150) ističe kako je ovaj izveštaj podstakao reforme u policiji u tri pravca: pojačava se retrutovanje pripadnika manjinskih zajednica u policijsku službu uz naglašenu mogućnost i izvesnost njihovog napretka u profesionalnoj karijeri; obuka o kulturnim i etničkim različitostima postaje važan aspekt u obrazovanju policije; vrši se revizija operativnih politika i praksi u radu policije koje mogu dovesti do diskriminacije pripadnika manjinskih zajednica.

Nakon izveštaja lorda Mekfersona rekonceptualizacija položaja policije u odnosu na manjinske rasne i etničke grupe postala je centralna tema antirasičke politike. Ovakvo stanje zahtevalo je od policije da usvoji proaktivran

stav u borbi protiv svih vidova predrasuda u vlastitim redovima, prepoznajući interes manjinskih grupa, ali ne samo onih koje se zasnivaju na etničkom poreklu, već svih koje imaju legitimne potrebe koje ne dele sa većinom. Kako bi obuhvatila ovaj širi socijalni program rada, uloga policije se proširuje izvan tradicionalnih okvira primene zakona, poprimajući sasvim drugačiji karakter. Najindikativniji pokazatelj ovog zaokreta u radu policije predstavlja uvođenje nove strategije delovanja, slobodno prevedene kao postupanje policije prema različitosti (e. *policing diversity*).¹⁸

Iako su se u začetku idejom „različitosti“ težile obuhvatiti samo rasne i etničke manjine ubrzo je ustanovljeno da u današnjem društvu postoje i druge grupe građana koje zasluzuju specifičan pristup od strane policije. Činjenica da su fundamentalni problemi stereotipa i predrasuda od opštег interesa i da ih ne treba razdvajati, poslužila je kao osnov za izdvajanje još nekoliko varijabli koje bi trebalo da se uzmu u obzir u pružanju policijskih usluga koje odražavaju različitost zajednice. Pri tom se najveća pažnja usmerava na starije ljude, decu, osobe sa invaliditetom, a u poslednje vreme i na homoseksualce (Rowe, 2004: 146-148).

Sasvim je očigledno da današnje postmoderno društvo, sa izuzetno složenom i heterogenom strukturu, zahteva nov pristup u radu policije, gde bi se posebno moralo voditi računa o postupanju prema „različostima“. Važno je međutim istaći kako je tom prilikom potrebno objektivno razmotriti koje grupe zaista zasluzuju drugačiji policijski tretman, kako se ne bi otišlo u drugu krajnost, gde bi gotovo svaka specifična grupa građana i bilo koji kriterijum „različitosti“ predstavljao osnov za drugačije postupanje policije. Ovakvo rešenje je svakako nedopušteno, jer je u najmanju ruku neozbiljno, ali još važnije i nepravedno, posebno prema samim policijskim službenicima, jer ih dovodi u nezavidnu poziciju, u kojoj mogu lako postati žrtve optužbi različitih grupa građana za nedostojan tretman i za neuvažavanje njihovih osobnosti prilikom postupanja.

Međutim, čak i kad se identifikuju grupe koje, zbog svojih specifičnosti, sasvim opravdano mogu imati potrebu za različitim vrstama policijskog tretmana, to ne sme značiti automatski da je njihove potrebe neophodno proširiti na sve aspekte usluga koje oni mogu zahtevati od policije, a posebno ne da mogu imati privilegovan položaj ili određene protekcije, posebno kad su

¹⁸ Fraza „postupanje policije prema različostima“ (e. *policing diversity*) u profesionalnom kontekstu, opisuje težnju policijske službe da različitim pristupima radu ispune zahteve i očekivanja različitih društvenih grupa (Rowe, 2004: 137).

osumnjičeni za kršenje propisa. Takođe, važno je istaći da manjinske grupe mogu imati više zajedničkog nego različitog sa opštom populacijom. Uprkos tome što su u osnovi različiti i što imaju specifične zahteve, širi okvir njihovih potreba će verovatno biti u skladu sa „uobičajenim“. U tom smislu i odgovor policije na veliki broj incidenata može biti upodobljen interesima i pravima različitih grupa. Ipak, postoji čitav niz situacija u kojima policajci svoje postupanje moraju prilagoditi zadovoljenju najelementarnijih potreba tih osoba, što nisu u mogućnosti da izvedu bez implementacije posebne strategije delovanja, a koja bi jasno definisala diskpcionu moć policije u ovoj oblasti postupanja.

Istina je doduše da postojeći nivo diskpcionih ovlašćenja u odlučivanju omogućava policijskim službenicima da svoje postupke prilagode različitom karakteru i prirodi „klijenta“, ali ih ono svakako ne obavezuje na takvo postupanje kao što bi to činila zvanična politika. Dakle, u odsustvu jedne takve strategije delovanja policije, prilagođavanje policijskog tretmana različitim manjinskim grupama bi bilo prepušteno isključivo dobroj volji policijskog službenika i njegovoj ličnoj inicijativi. Time se međutim samo vraćamo na početak priče, jer, prepuštajući u potpunosti slobodu odlučivanja policijskim službenicima, možemo opet lako da se suočimo sa procesom rasnog, etničkog ili bilo kog drugog nelegitimnog „profilisanja“ u postupanju policije.

Literatura

- Alpert, G., Noble, J. (2009) Lies, True Lies, and Conscious Deception: Police Officers and the Truth. *Police Quarterly*, 2, str. 237-254.
- Batton, C., Kadleck, C. (2004) Theoretical and Methodological Issues in Racial Profiling Research. *Police Quarterly*, 1, str. 30-65.
- Chapman, D. (2009) *Stereotip kriminalca*. U: Đ. Ignjatović (ur.) *Teorije u kriminologiji*. Beograd: Pravni Fakultet, str. 333-335.
- Crank, J., Caldero, M. (2010) *Police Ethics: The Corruption of Noble Cause*. Cincinnati: Anderson.
- Dempsey, S., Forst, S. (2005) *An Introduction to Policing – third edition*. Belmont: Delmar Cengage Learning.
- Grant, H., Terry, J. (2005) *Law Enforcement in the 21st. Century*. Boston: Pearson Publisher.
- Ignjatović, Đ., Simeunović-Patić, B. (2011) *Viktimologija*. Beograd: Pravni fakultet.

-
- Kennedy, R. (1997) *Race, crime and the law*. New York: Vintage.
- Keita Cha-Jua, S. (2006) *Racism is a factor in Police Violence*. U: S. Fitzgerald (ur.) *Police brutality: opposing viewpoints*. Gale: Greenhaven Press, str. 55-62.
- Lersch, K., Mieczkowski, T. (2005) Violent police behavior: past, present, and future research directions. *Aggression and Violent Behavior*, 5, str. 552-568.
- Loftus, B. (2009) *Police Culture in a changing World*. New York: Oxford University Press.
- McLaughlin, E. (2007) *The New Policing*. London: Sage Publications.
- Meehan, A., Ponder, M. (2002) Race and Place: The Ecology of Racial Profiling African American Motorists. *Justice Quarterly*, 3, str. 399-430.
- Meeks, K. (2000) *Driving while Black – What To Do If You Are A Victim of Racial Profiling*. New York: Broadway Books.
- Mijalković, S. (2011) *Nacionalna bezbednost*. Beograd: Kriminalističko-polička akademija.
- Miller, J., Gounev, P., Pap, A., Wagman, D., Balogi, A., Bezlov, T., Simonovits, B., Vargha, L. (2008) Racism and Police Stops: Adapting US and British Debates to Continental Europe. *European Journal of Criminology*, 2, str. 161-191.
- Nikolić-Ristanović, V., Mrvić-Petrović, N., Konstantinović-Vilić, S., Stevanović I. (1995): *Žene, nasilje i rat*. Beograd: Institut za sociološka i kriminološka istraživanja.
- Punch, M. (2009) *Police Corruption – Deviance, Reform and Accountability in policing*. London: Willan Publishing.
- Ramirez, D., McDevitt, J., Farrell, A. (2000) *A resource guide on racial profiling data collection systems: Promising practices and lessons learned*. Washington, DC: Government Printing Office.
- Reiner, R. (2010) *The Politics of the Police – fourth edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Rowe, M. (2004) *Policing, Race and Racism*. London: Willan Publishing.
- Skolnick, J. (2011) *Justice without Trial: Law Enforcement in Democratic Society – fourth edition*. New York: Quid Pro, LLC.
- Waddington, P. (1999) Police (canteen) sub-culture. *British Journal of Criminology*, 2, str. 287-309.

Internet izvori

Cleary, J. (2000) *Racial profiling studies in law enforcement: Issues and methodology*. St.Paul: Minnesota House of Representatives, Research Department, dostupno na: http://www.house.leg.state.mn.us/hrd/pubs/raceprof.pdf_download, stranici pristupljeno 12.1.2012.

ZORAN KESIĆ

Race and ethnicity as a victimogenic predisposition of exceeding and abuse of police authority

The unique position in society and the specific functions make the police one of the key holders of protection of the fundamental rights and freedoms of citizens. At the same time, their position and function provide police officers significant opportunities to violate the same freedoms and rights, by resorting to various forms of violation and abuse of power. This dual nature of the police authority gives us reason to question the police from a completely different angle – as a source of a specific form of victimization. The risk degree of victimization by police authority is determined by the different predispositions, and above all by the victim's behavior. However, some individual characteristics (gender, age, sexual orientation, ethnic and social origin) are also a kind of victimogenic predisposition, as they contribute to the process of victimization independently or in combination with the behavior of the victim. In this work we draw attention to the fact that race (ethnicity) often makes an independent criterion which the police use when deciding how to act in the concrete case. This circumstance contributes to a distinctive form of police procedure, known as racial profiling. The fact that the race of a person is taken as a criterion for treatment suggests the conclusion that here is actually about a form of discriminatory behavior. Considered in this context, race may be treated as victimogenic predisposition of police authority, and racial profiling as a process of victimization.

Keywords: police authority, abuse, race, ethnicity, victimization.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 179-196
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204179S
Originalni naučni rad

Polne uloge i stavovi o rodnim ulogama osoba sa visokim obrazovanjem¹

JELENA STEFANOVIĆ*

SNEŽANA VIDANOVIĆ

DUŠAN TODOROVIĆ

*R*ad predstavlja prikaz rezultata istraživanja odnosa polne i rodne uloge tj. u kojoj meri stepen egalitarnosti stavova o rodnim ulogama zavisi od kategorije i stepena usvojene polne uloge. Uzorkom je obuhvaćeno 236 ispitanika oba pola, sa visokim obrazovanjem, uzrasta od 25 do 65 godina, sa područja centralne i jugoistočne Srbije. Za procenu usvojene polne uloge korišćen je BSRI, a za procenu egalitarnosti stavova prema rodnim ulogama SRES. Rezultati pokazuju da egalitarnost stavova pozitivno korelira sa femininošću ($p<0,01$), a negativno sa maskulinošću ($p<0,05$). Kod muškaraca je evidentno usvajanje androgine polne uloge ($p<0,01$), a kod žena feminine, ali i maskuline koja pozitivno korelira sa egalitarnošću u stavovima ($p<0,05$). Mlađi ispitanici pokazuju veću femininost i veću egalitarnost u stavovima, ali i androginost koja negativno korelira sa egalitarnošću ($p<0,05$). S obzirom na mesto odrastanja, ispitanici koji su odrastali u gradskoj sredini pokazuju veću egalitarnost u stavovima ($p<0,01$), ali i izraženiju maskulinost ($p<0,05$).

Ključne reči: polna uloga, rodna uloga, stavovi.

¹ Rad je nastao u okviru projekta br. 179002 Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

* Jelena Stefanović je diplomirana psihološkinja. E-mail: jelena.steffanovic@gmail.com
Dr Snežana Vidanović je redovna profesorka na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu – Departman za psihologiju. E-mail: neza54@gmail.com
Dušan Todorović je asistent na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Nišu – Departman za psihologiju. E-mail: dule@filfak.ni.ac.rs

Terminološko određenje osnovnih pojmoveva

U literaturi engleskog govornog područja, koriste se različiti termini za označavanje razlika između muškaraca i žena. U tom smislu se termin pol (*sex*) koristi da bi se označila biološka razlika, a termin rod (*gender*) da bi se označila razlika koja je proizvod društvenog uticaja. Prilikom prevoda na srpski, razlikovanje tih termina se gubi, pa se i jedna i druga razlika opisuju terminom pol. Zbog toga nije uvek jasno kada se prevodi odnose na biološka određenja, a kada na kulturno-društvene definicije žena i muškaraca i stoga je neophodno ove pojmove jasno definisati.

Pol (*sex*) je u biološkom smislu, ukupnost genetičkih, morfoloških i fizioloških osobnosti koje obezbeđuju polno razmnožavanje organizma. U širem smislu, pol je kompleks reproduktivnih, bihevioralnih i socijalnih karakteristika, koje određuju individuu kao dečaka ili devojčicu, muškarca ili ženu (Kon, 1988). Pol je biološki determinisan.

Polni (*sex*) identitet jeste izjašnjavanje individue o tome da li se smatra pripadnikom muškog ili ženskog pola, a ponekad (ukoliko se radi o ispitanicima suviše mladim za samostalno izjašnjavanje) i kao pripisani pol. Odnosi se na razlike utvrđene između onih koji se identifikuju kao muškarci, odnosno žene, ili su tako kategorisani od strane drugih ljudi.

Polna uloga (polni tip) jeste rezultat procesa polne tipizacije. Prema Bem (1981), osoba je polno tipizirana ako je usvojila rodne uloge u skladu sa svojim polom tj. društvene standarde o poželjnном polno odgovarajućem ponašanju. Polno tipizirane osobe mogu biti *feminine* – ispoljavaju u izgledu i ponašanju osobine ženskog pola i *maskuline* – ispoljavaju osobine muškog pola. Polno netipizirane osobe su *androgine*, tj. ispoljavaju osobine oba pola u velikoj meri, a *nediferencirani* oni koji ih ispoljavaju u manjoj meri.

Rod (*gender*) je „društveno konstruisana definicija pola“ (Lithander, 2000), tj. definicija žena i muškaraca, njihovih odnosa, delovanja i uloga. Rod je društvena kategorija i obuhvata pol kao biološku kategoriju.

Rodni (*gender*) identitet je socijalni konstrukt kulturno propisanih osobina i oblika ponašanja. Razvija se procesom internalizovanja identifikacije osobe s muškim ili ženskim rodom (Smiljanić, 1985). To je bazični pojam koji pojedinačno stiče o svojoj pripadnosti ženskom ili muškom rodu i koji kod većine ljudi proizilazi iz biološkog pola osobe (Marušić, 1994).

Rodna (*gender*) uloga je socijalna uloga pola. Različiti oblici ponašanja, interesovanja, stavova, obaveza i aktivnosti koje društvo smatra poželjnim za

određeni pol, a koje se usvajaju procesima socijalizacije (Smiljanić, 1985). Predstavljaju višedimenzionalni koncept i mogu se odnositi na širok spektar obeležja, od stavova i ponašanja do osobina ličnosti, a bazirane su na predpostavljenim razlikama između muškaraca i žena.

Rodni stereotipi su specifična uverenja o karakteristikama koje su tipične za žene ili muškarce, poput verovanja o fizičkim karakteristikama, osobinama ličnosti, poslovnim preferencijama ili emocionalnim predispozicijama (Deaux, Lafrance, 1998). Nastaju procesom *korespondentnog zaključivanja* kojim se zaključuje da ponašanja čoveka odgovaraju njegovim unutrašnjim dispozicijama. Iz tipičnih socijalnih uloga polova se zaključuje o karakteristikama polova, tako da rodni stereotipi mogu da se razviju i u odsustvu bilo kakve stvarne dispozicionih razlike među polovima (Mitrović, Trogrlić, 2005).

Polna tipizacija

Kada govorimo o muškarcima i ženama, najčešće mislimo na njihovu biološku distinkciju i tada govorimo o polu kojem neko pripada. Zavisno od toga ponaša li se neko u skladu s onim što neko društvo ili kultura smatraju poželjnim ili očekivanim ponašanjem muškarca ili žene, govorimo o maskulinosti i femininosti, odnosno o rodu kojem neko pripada. Rod možemo smatrati usvojenim normama mišljenja i ponašanja koje društvo u kojem osoba živi smatra poželjnim za muškarca ili ženu. Ove usvojene norme postaju za osobu deo sheme o sebi te tako delom određuju način na koji ona sebe doživljava.

Prema modelu rodnih šema (Bem, 1981), generalizovana spremnost da se informacije procesuiraju u terminima pola, odnosno asocijacija vezanih uz pol, dovodi do polne tipizacije. Naime, na temelju razlika u nekim spoljašnjim obeležjima muškaraca i žena, dete razvija šemu pola koja se učvršćuje i proširuje, pa počinje da obuhvata i suptilnije razlike kao što su, na primer, način govora, reakcije, osobine, aktivnosti i sl. Dete tako usvaja društvenu šemu pola: šta u terminima ponašanja i osobina čini muškarca, a šta ženu. Osim što uči koje su karakteristike povezane sa kojim polom, dete uči i da te karakteristike poveže sa samim sobom pa počinje i sebe da vrednuje u terminima šeme i tako usvaja *šemu sopstvenog pola*. Da bi zadržalo pozitivnu sliku o sebi, iz širokog raspona ponašanja bira samo ona koja su u skladu sa šemom, i na taj način i samo postaje polno tipizirano. Društvena šema pola, tj. rodna šema, postaje

detetov internalizovani motivacioni faktor koji ga podstiče da se ponaša u skladu s njom.

Bem (1981) je govorila da internalizovane društvene šeme pola funkcionišu kao kognitivne sheme koje oblikuju percepciju i ponašanje, zbog čega polno tipizirane individue iz svog repertoara potpuno isključuju tipične karakteristike drugog pola. U skladu s tim, žene su *feminine* (pasivne, pričljive, nežne, osećajne..), a muškarci *maskulini* (agresivni, dominantni, bezosećajni..). U psihologiji je dugo bilo prihvaćeno shvatanje po kojem postoje samo dva moguća ishoda polnog tipiziranja: *stereotipno* (maskulini muškarac i feminina žena) i *suprotno polno tipiziranje* (feminini muškarac ili maskulina žena). Pritom je dimenzija maskulinost – femininost smatrana bipolarnim kontinuum, gde se maskulinost i femininost međusobno isključuju (Vuletić, 1985). Međutim, prema Sandri Bem (1981), osoba može istovremeno posedovati i maskuline i feminine karakteristike, tj. ne mora biti polno tipizirana, zbog čega uvodi pojam *androginosti* (ispoljavanje u izgledu i ponašanju osobina oba pola). Netipizirana osoba je u stanju da i druge šeme koristi kao odgovarajuće. Implikacija je da sloboda od oslanjanja na rodne sheme predstavlja prednost u mnogim situacijama. Zbog toga što su oslobođene potrebe da vrednuju sebe i druge prema propisanim standardima povezanim sa polom, androgine osobe su sposobne da se ponašaju mnogo adaptivnije i fleksibilnije.

Rodna (gender) uloga

Savremena teorija socijalizacije tvrdi da dete kada se rodi ima biološki pol, ali još uvek nema rod. Kako dete raste, društvo mu daje niz saveta, modela i obrazaca ponašanja koji su prikladni za jedan ili drugi pol, čime se razvija rodna (*gender*) uloga. To su različiti oblici ponašanja, interesovanja, stavova, obaveza i aktivnosti koje društvo smatra poželjnim za određeni pol, a koje se usvajaju do treće godine života (Smiljanić, 1985). Postoji ogroman uticaj na dete da pristane na socijalizaciju, jer rod oblikuje mogućnosti edukacije, posla, porodice, seksualnosti, reprodukcije, autoriteta i utiče na produkciju kulture i znanja. Odrasli koji ne ispunjavaju rodne društvene norme, pretežno su etiketirani kao devijantni ili loše socijalizovani. U početku, podsticaj za usvajanje „prihvatljivih“ oblika ponašanja predstavlja očekivano potkrepljenje, tj. izbegavanje kazne, a kasnije se ove vrednosti internalizuju i postaju deo osobe koje ona najčešće ne dovodi u pitanje. Razvoj rodnih uloga odvija se u društvenom

kontekstu. Roditelji se različito ponašaju prema čerkama i sinovima. Pri tome treba imati u vidu i da izvesne razlike koje postoje između dečaka i devojčica u razvoju jezika, nivou aktivnosti, reagovanju na stimuluse, usmeravaju roditelje na donekle različite interakcije koje se uspostavljaju sa sinovima, odnosno sa čerkama (Kondić, Vidanović, 2011). Mnoga istraživanja potvrđuju da dečaci pokazuju viši nivo aktivnosti nego devojčice (Eaton, Enns, 1986), devojčice, pak, spremnije reaguju od dečaka kada im se majka obraća (Gunnar, Donahue, 1980) i ranije usvajaju neverbalnu komunikaciju (Iaccino, 1993). Usled tih specifičnih interakcija koje se uspostavljaju između roditelja i dece, mogu se javiti i različiti načini izražavanja emocija kod dečaka i devojčica. Očevi se grublje i aktivnije igraju sa sinovima u ranom detinjstvu nego s čerkama, a oba roditelja više očekuju od čerki, nego sinova, da im pomažu u kućnim poslovima. Od kada krenu u školu, deca vide muškarce na položajima autoriteta i dominacije nad ženama, opažaju likove u udžbenicima koji su takođe opisani na stereotipan način. Snažan uticaj na mlade imaju i mediji koji još uvek vrlo stereotipno oslikavaju rodne uloge u serijama i filmovima, ali i u muzičkim spotovima i časopisima (Jugović, 2004).

Problem istraživanja

Proces polne tipizacije odvija se kroz verbalno i neverbalno ponašanje i osoba tog procesa ne mora biti svesna. Sa druge strane, društvena očekivanja u vezi sa rodnim ulogama deluju kao normativni pritisci, te se osobe konformiraju ulogama delimično zato što to drugi očekuju i što mogu kazniti devijacije i nagraditi odgovarajuće ponašanje. Rodne uloge mogu stoga indukovati polne razlike u ponašanju i u odsustvu bilo kakvih intrinzičkih, urođenih psiholoških razlika između muškaraca i žena (Mitrović, Trogrić, 2005). To bi značilo da osobe mogu biti polno tipizirane, ali ne moraju da kognitivno procesuiraju informacije u skladu sa usvojenom rodnom shemom.

U skladu s tim, može se postaviti pitanje, da li je stav prema rodnoj ulozi u skladu sa usvojenom rodnom shemom, tj. polnom ulogom?

Predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja je ispitivanje povezanosti polnih uloga i stavova o rodnim ulogama. Opredelili smo se da ovo ispitivanje izvršimo samo kod osoba sa visokim obrazovanjem, radi povećanja objektivnosti istraživanja. Naime, većina istraživanja potvrđuje da su obrazovanije osobe manje tradicionalne od manje obrazovanih. Bryant (2003) potvrđuje uticaj edukacije na formiranje ili menjanje stavova devojaka i mladića tokom četiri godine studija u smeru manje tradicionalnih (Bartolac, Kamenov, Petrak, 2011). Pored toga, Hyde i Phillips (1979) konstatuju da dolazi do problema prilikom primene BSRI upitnika na subjekte koji nemaju visoko obrazovanje ili su manje obrazovani, jer određeni broj prideva na osnovu kojih se ispitanik samoprocenjuje zahteva bogat rečnik (Radovanović, 2009). Smatrali smo i da pol, starost i mesto odrastanja mogu biti relevantni u razmatranju, kako usvojenih polnih uloga, tako i stavova o rodnim ulogama.

Opšti cilj

Ispitati povezanost polnih uloga (*maskulinost, femininost, androginost*) i stavova o rodnim ulogama (*egalitarnost rodnih uloga*) kod osoba sa visokim obrazovanjem.

Specifični ciljevi

- 1) Ispitati da li postoji povezanost polne uloge (*maskuline, feminine i androgine*) i stava o rodnoj ulozi, kod osoba sa visokim obrazovanjem.
- 2) Ispitati da li postoji razlika između *maskuline, feminine i androgine* polne uloge u pogledu stava o rodnoj ulozi, kod osoba sa visokim obrazovanjem.
- 3) Ispitati da li postoji povezanost polne uloge (*maskuline, feminine i androgine*) i stava o rodnoj ulozi, kod osoba sa visokim obrazovanjem, u zavisnosti od pola, starosti i mesta odrastanja.

Instrumenti

Lista opštih podataka, sastavljena za potrebe istraživanja; služi za procenu kontrolnih varijabli i sadrži sve podatke o ispitanicima koji su relevantni za ovo istraživanje, a to su: pol, starost i mesto odrastanja.

Bem inventar polnih uloga (*Bem Sex Role Inventory*) (BSRI; Bem, 1974) (kraća verzija), meri pripadnost polnim tipovima, tj. stepen polnog tipiziranja na tri dimenzije: *maskulinost*, *femininost*, *androginost*. Test sadrži dve skale: skalu maskulinosti i skalu femininosti, od kojih svaka ima po 20 ajtema. Svaki ajtem predstavlja društveno poželjnu karakteristiku svojstvenu muškarcima tj. ženama. Na sedmostepenoj skali Likertovog tipa, ispitanik izražava u kojoj je meri opisana karakteristika svojstvena njemu. Skorovanjem odgovora dobijamo: *maskuline osobe* (skor iznad medijane na maskulinosti i ispod medijane na femininosti), *feminine osobe* (skor iznad medijane na femininosti i ispod medijane na maskulinosti), *androgine osobe* (skorovi iznad medijane na obe skale). Pouzdanost testa BSRI dobijena u našem istraživanju je zadovoljavajuća: $\alpha = ,828$. Koeficijenti unutrašnje konzistencije subskala iznose za maskulinost $\alpha = 0,82$, za femininost $\alpha = 0,90$, za androginost $\alpha = 0,75$.

Skala egalitarnosti rodnih uloga (Raboteg-Šarić, Ravlić, 1990; modifikovana verzija Sex-Role Egalitarianism Scale-SRES, Beere i sar., 1984) ispituje stavove o podržavanju egalitarnosti tj. tendenciju pojedinca da društvene uloge evaluira nezavisno od pola. Skala sadrži 64 ajtema koji se odnose na 5 područja života odraslih osoba u kojima se egalitarni stavovi o rodnim ulogama mogu manifestovati. To su: *bračna*, *roditeljska*, *profesionalna*, *obrazovna* i *socijalno-interpersonalno-heteroseksualna uloga*. Ispitanik svoj stepen slaganja/neslaganja izražava preko petostepene skale Likertovog tipa. Pouzdanost celokupne skale dobijena u našem istraživanju je zadovoljavajuća: $\alpha = ,96$. Pouzdanost pojedinih subskala kreće se u rasponu od $\alpha = ,80$ za subskalu egalitarnosti socijalno-interpersonalno-heteroseksualne uloge do $\alpha = ,90$ za subskalu egalitarnosti obrazovne uloge.

Istraživanja (npr. Jugović, 2004) su pokazala da svaka tvrdnja SRES-a razlikuje ispitanike s tradicionalnim stavovima od onih s neutralnim i proegalitarnim stavovima. SRES-om se ravnomerno ispituju stavovi prema ženama koje preuzimaju tradicionalne muške uloge i stavovi prema muškarcima koji preuzimaju tradicionalne ženske uloge.

Uzorak

U istraživanju je učestvovalo 236 ispitanika oba pola, starosti od 25 do 65 godina, sa visokim obrazovanjem, od toga 61% (N=144) čine žene, dok 39% (N=92) uzorka čine muškarci. Najviše je ispitanika starosti od 25 do 35 godina (31,8%, N=75), od 45 do 55 (28%, N=66), od 35 do 45 (22,9%, N=54), a najma-

nje od 55 do 65 godina (17,4%, N=41). S obzirom na mesto odrastanja, većinu ispitanika u uzorku čine oni koji su odrasli u gradu, njih 76,7% (N=181), dok je samo 23,3% (N=55) njih odraslo u seoskoj sredini. Na nivou ukupnog uzorka, najizraženija je feminina polna uloga (AS=5,67), potom maskulina (AS=4,73) i na kraju androgina polna uloga (AS=3,49), dok su stavovi ispitanika najegalitarniji kada je u pitanju heteroseksualna uloga (AS=61,74), potom obrazovna (AS=60,27), profesionalna (AS=44,53), zatim roditeljska (AS=42,07) i na kraju bračna uloga (AS=33,48).

Rezultati

Tabela 1. Povezanost polne uloge i stava o rodnoj ulozi

		Skala egalitarnosti	Roditeljska	Heteroseks.	Profesional.	Bračna	Obrazovna
Maskulinost	r	-,124	-,111	-,085	-,142*	-,078	-,151*
	p	,058	,089	,194	,029	,230	,021
Femininost	r	,460**	,381**	,404**	,481**	,458**	,378**
	p	,000	,000	,000	,000	,000	,000
Androginost	r	,042	,074	,066	,028	-,043	,071
	p	,524	,258	,312	,665	,515	,275
		N	236	236	236	236	236
		F	36,681	22,488	19,861	31,698	13,752
		p	,000	,000	,000	,000	,000

Tabela 1 ukazuje da postoji statistički značajna povezanost polne uloge i egalitarnosti stavova o rodnim ulogama, tačnije, femininost je povezana sa egalitarnim stavovima u odnosu na sve subskale, a maskulinost samo sa egalitarnim stavovima koji se tiču profesionalne i obrazovne uloge. Veza egalitarnosti stavova o rodnim ulogama i androgine polne uloge nije statistički značajna. Kako bismo preciznije utvrdili između kojih tipova polnih uloga postoje razlike u izraženosti egalitarnih stavova, urađena je analiza varijanse i post hoc testovi, prikazani u Tabeli 2a i 2b.

Tabela 2a. Analiza varijanse – razlike u stepenu izraženosti egalitarnih stavova u odnosu na izraženost i tip polne uloge kod ispitanika

	F	p
Roditeljska uloga	22,488	,000
Heteroseksualna uloga	19,861	,000
Profesionalna uloga	31,698	,000
Bračna uloga	13,752	,000
Porodična uloga	22,975	,000
Skala egalitarnosti – ukupan skor	26,681	,000

Tabela 2b. Post hoc testovi – razlike u stepenu izraženosti egalitarnih stavova u odnosu na izraženost i tip polne uloge kod ispitanika

Zavisna varijabla	(I) Pol.uloga_3	(J) Pol.uloga_3	Mean Difference (I-J)	p
Roditeljska uloga	Maskulinost	Androginost	-14.338(*)	.000
		Femininost	-16.470(*)	.000
	Androginost	Maskulinost	14.338(*)	.000
		Femininost	-2.132	.102
	Femininost	Maskulinost	16.470(*)	.000
		Androginost	2.132	.102
Heteroseksualna uloga	Maskulinost	Androginost	-11.102(*)	.000
		Femininost	-12.425(*)	.000
	Androginost	Maskulinost	11.102(*)	.000
		Femininost	-1.323	.206
	Femininost	Maskulinost	12.425(*)	.000
		Androginost	1.323	.206
Profesionalna uloga	Maskulinost	Androginost	-17.935(*)	.000
		Femininost	-21.857(*)	.000
	Androginost	Maskulinost	17.935(*)	.000
		Femininost	-3.922(*)	.008
	Femininost	Maskulinost	21.857(*)	.000
		Androginost	3.922(*)	.008
Bračna uloga	Maskulinost	Androginost	-8.282(*)	.000
		Femininost	-10.863(*)	.000
	Androginost	Maskulinost	8.282(*)	.000
		Femininost	-2.581(*)	.023
	Femininost	Maskulinost	10.863(*)	.000
		Androginost	2.581(*)	.023
Porodična uloga	Maskulinost	Androginost	-9.965(*)	.000
		Femininost	-11.288(*)	.000
	Androginost	Maskulinost	9.965(*)	.000
		Femininost	-1.323	.135
	Femininost	Maskulinost	11.288(*)	.000
		Androginost	1.323	.135

* Razlika aritmetičkih sredina značajna na nivou 0.05

Pregledom rezultata prikazanih u Tabeli 2a i 2b, može se videti da ispitanici koji imaju izraženu femininost i androginost imaju više aritmetičke sredine u pogledu egalitarnosti kod svih rodnih uloga, u odnosu na ispitanike koji imaju izraženu maskulinost ($p= 0,00$). Pri tom, ispitanici koji imaju izraženiju femininost ostvaruju više aritmetičke sredine u pogledu egalitarnosti samo u okviru profesionalne i bračne uloge, u odnosu na ispitanike koji imaju izraženiju androginost ($p< 0,05$).

Tabela 3. *T-test – razlike u stepenu izraženosti polnih uloga i egalitarnih stavova u odnosu na pol ispitanika*

	Femininost			Maskulinost			Androginost		
	AS	t	p	AS	t	p	AS	t	p
muški ženski	5,1902 5,9715	-6,818	,000	5,0337 4,5340	4,228	,000	3,7391 3,3322	3,030	,003
	Roditeljska			Heteroseks.			Profesional.		
muški ženski	56,67 62,56	-4,433	,000	37,55 44,95	-7,489	,000	55,43 65,76	-7,489	,000
	Bračna			Obrazovna					
muški ženski	39,57 47,71	-7,914	,000	30,32 35,51	-5,928	,000			

Tabela 4. *Povezanost polnih uloga i egalitarnih stavova, u odnosu na pol ispitanika*

			Roditeljska	Heteroseks.	Profesional.	Bračna	Obrazovna
Femininost	muški pol	r p	,503** ,000	,426** ,000	,522** ,000	,458** ,000	,485** ,000
	ženski pol	r p	,079 ,345	,100 ,232	,179* ,031	,156 ,062	,014 ,866
Maskulinost	muški pol	r p	-,244* ,019	-,198 ,059	-,211* ,043	-,095 ,370	-,280** ,007
	ženski pol	r p	,124 ,140	,225** ,007	,128 ,126	,203* ,015	,122 ,144
Androginost	muški pol	r p	,187 ,075	,219* ,036	,234* ,025	,039 ,712	,195 ,063
	ženski pol	r p	,090 ,287	,135 ,108	,019 ,820	,071 ,402	,119 ,156

Rezultati u Tabeli 3 ukazuju da ispitanici ženskog pola imaju izraženiju femininu polnu ulogu i egalitarnije stavove. Kod muškaraca je, u odnosu na žene, izraženija androgina polna uloga. Međutim, Tabela 4 pokazuje da egalitarnost muškaraca (na svim dimenzijama) statistički značajno pozitivno korelira sa femininošću. Kod žena, pak, femininost je statistički značajno povezana samo sa egalitarnošću u odnosu na profesionalnu ulogu, a maskulinost u odnosu na heteroseksualnu i bračnu ulogu.

Tabela 5: Izraženost feminine, maskuline i androgine polne uloge u odnosu na starost ispitanika

Starost		Femininost	Maskulinost	Androginost
25-34		5,85	4,70	3,50
35-44	AS	5,66	4,77	3,49
45-54		5,70	4,45	3,55
55-65		5,26	5,14	3,37
Total		5,66	4,72	3,49
	F	3,652	5,000	,255
	p	,013	,002	,858

Rezultati prikazani u Tabeli 5 ukazuju da postoje statistički značajne razlike u izraženosti feminine i maskuline polne uloge u odnosu na starost ispitanika tj. da je femininost izraženija kod mlađih ispitanika, a slabije izražena kod starijih ($F= 3,652$, $p= ,013$), dok je maskulinost izraženija kod starijih, a slabije izražena kod mlađih ispitanika ($F= 5,000$, $p= ,002$). Razlike u izraženosti androgine polne uloge nisu statistički značajne na nivou $p< 0,05$.

Tabela 6. Povezanost polnih uloga i egalitarnih stavova, u odnosu na starost ispitanika

		Roditeljska	Heteroseks.	Profesionalna	Bračna	Obrazovna	
25-34 N=75	Femininost	r <hr/> p	,463** <hr/> ,000	,477** <hr/> ,000	,450** <hr/> ,000	,509** <hr/> ,000	,391** <hr/> ,001
	Maskulinost	r <hr/> p	-,043 <hr/> ,717	,079 <hr/> ,500	,037 <hr/> ,754	,019 <hr/> ,870	-,002 <hr/> ,984
	Androginost	r <hr/> p	-,293* <hr/> ,011	-,260* <hr/> ,025	-,256* <hr/> ,026	-,364** <hr/> ,001	-,297** <hr/> ,010
	Femininost	r <hr/> p	,175 <hr/> ,205	,262 <hr/> ,055	,376** <hr/> ,005	,292* <hr/> ,032	,263 <hr/> ,055
	Maskulinost	r <hr/> p	-,100 <hr/> ,471	-,176 <hr/> ,204	-,231 <hr/> ,092	-,156 <hr/> ,260	-,246 <hr/> ,072
	Androginost	r <hr/> p	,222 <hr/> ,107	,247 <hr/> ,072	,175 <hr/> ,205	,058 <hr/> ,679	,245 <hr/> ,075
35-44 N=54	Femininost	r <hr/> p	,248* <hr/> ,045	,168 <hr/> ,179	,290* <hr/> ,018	,338** <hr/> ,006	,150 <hr/> ,230
	Maskulinost	r <hr/> p	,044 <hr/> ,723	-,047 <hr/> ,707	-,036 <hr/> ,773	-,021 <hr/> ,868	-,001 <hr/> ,993
	Androginost	r <hr/> p	-,054 <hr/> ,669	-,074 <hr/> ,554	-,163 <hr/> ,191	-,183 <hr/> ,142	-,047 <hr/> ,707
	Femininost	r <hr/> p	,451** <hr/> ,003	,548** <hr/> ,000	,677** <hr/> ,000	,573** <hr/> ,000	,529** <hr/> ,000
45-54 N=66	Maskulinost	r <hr/> p	-,196 <hr/> ,219	-,083 <hr/> ,604	-,291 <hr/> ,065	-,075 <hr/> ,639	-,286 <hr/> ,069
	Androginost	r <hr/> p	,445** <hr/> ,004	,458** <hr/> ,003	,507** <hr/> ,001	,467** <hr/> ,002	,564** <hr/> ,000
55-65 N=41							

Tabela 6 ukazuje da kod ispitanika iz najmlađe grupe iz uzorka, kao i najstarije postoji pozitivna statistički značajna korelacija između femininosti i egalitarnih stavova u pogledu svih rodnih uloga, kao i androginosti, ali je u poduzorku najstarijih ispitanika korelacija statistički negativna u odnosu na androginost.

Tabela 7. Povezanost polnih uloga i egalitarnih stavova, u odnosu na mesto odrastanja ispitanika

			Roditeljska	Heteroseks.	Profesionalna	Bračna	Obrazovna
Femininost	grad	r p	,358** ,000	,405** ,000	,456** ,000	,441** ,000	,357** ,000
	selo	r p	,506** ,000	,437** ,001	,608** ,000	,559** ,000	,506** ,000
Maskulinost	grad	r p	-,146 ,050	-,077 ,304	-,161* ,030	-,091 ,224	-,169* ,023
	selo	r p	-,081 ,559	-,184 ,178	-,144 ,295	-,112 ,416	-,184 ,179
Androginost	grad	r p	,065 ,385	,100 ,181	,024 ,751	-,055 ,464	,074 ,324
	selo	r p	,064 ,643	-,090 ,513	,009 ,513	-,047 ,733	,017 ,901

U Tabeli 7 vidi se da i kod osoba koje su odrastale u gradu i kod osoba koje su odrastale u selu femininost statistički značajno pozitivno korelira sa egalitarnošću u pogledu svih rodnih uloga. Međutim, kod osoba iz grada je prisutna i negativna korelacija maskulinosti i egalitarnosti.

Diskusija

Pitanje kojim smo se bavili u ovom istraživanju jeste da li je stav prema rodnoj ulozi povezan i u skladu sa usvojenom polnom ulogom.

Rezultati potvrđuju vezu polne uloge i stava prema rodnoj ulozi. Preciznije, femininost je povezana sa egalitarnijim stavovima u odnosu na sve sub-skale, a maskulinost samo sa egalitarnim stavovima koji se tiču profesionalne i obrazovne uloge Pokazalo se da povezanost između egalitarnosti stavova i androginosti nije statistički značajna. Takođe, femininost, kao i egalitarniji stavovi, izraženiji su kod žena, dok je kod muškaraca izraženija maskulinost i androginost. Dobijeni rezultati su očekivani, imajući u vidu pretpostavku da su ispitanici usvajali polne uloge u skladu sa svojim polom (o čemu govori teorija polne tipizacije – Bem, 1981). I prethodne studije su takođe pokazale da muškarci imaju veće skorove na skalamama maskulinosti (u odnosu na žene), a žene na skalamama femininosti (npr. Radovanović, 2009), kao i da žene imaju

liberalnije stavove od muškaraca (Spence, Hahn, 1997). S obzirom da androgini pojedinci u jednakim nivoima poseduju feminine i maskuline karakteristike, a pritom femininost pozitivno korelira sa egalitarnim stavovima u pogledu svih rodnih uloga, dok kod maskulinosti postoji samo delimična korelacija koja može biti i negativna, nepostojanje povezanosti androginosti i egalitarnosti stavova možemo tumačiti kao posledicu „anuliranja rezultata“.

Podatak koji skreće pažnju jeste taj da, iako su ispitanici usvajali polne uloge u skladu sa svojim polom, egalitarnost muškaraca pozitivno korelira pre svega sa femininošću, a kod žena maskulinost je povezana sa stavovima o egalitarnosti u odnosu na heteroseksualnu i bračnu ulogu. I dok se kod muškaraca, po pitanju stavova, maskulinost vezuje za tradicionalnost, kod žena što su maskulinije, to su liberalnije. Napominjemo da je Brosnan (2003), proveravajući BSRI, utvrdio da, dok oba pola smatraju stavke femininosti poželjnim, a stavke maskulinosti nepoželjnim za žene, isto nije važilo za muškarce. Istraživanje (Brosnan, 1998) je pokazalo da se, dvadeset godina posle originalnog istraživanja Bemove, feminine stavke ne smatraju generalno nepoželjnim za muškarce. Potvrdu takvih stavova pružaju rezultati i našeg istraživanja u kome su muškarci, u poređenju sa ženama, skloniji prihvatanju androginih svojstava. Ipak, pri razumevanju ovih nalaza treba imati u vidu i da jedan broj dosadašnjih istraživanja ukazuje na ambivalentan stav prema ženskim polnim ulogama kod većeg broja devojaka (Kagan, Moss, 1962 i Hetherington, Parke, 1986 prema Kandido-Jakšić, 1995). Brown (1958, prema Kandido-Jakšić, 1985), na primer, navodi da 20 do 30% žena svesno preferira muške uloge.

Rezultat koji bi izdvojili je da su u ovom istraživanju žene liberalnije od muškaraca ali da, pored izražene femininosti usvajaju i maskulinost koja takođe pozitivno korelira sa egalitarnošću u stavovima. Sa druge strane, kod muškaraca je izražena očekivana maskulinost, koja negativno korelira sa egalitarnošću u stavovima.

Ispostavilo se, takođe, da je kod mlađih ispitanika izraženija feminina, a kod starijih maskulina polna uloga. To je, donekle, neočekivano i posredno može govoriti, između ostalog, o nekim promenama u vaspitnim obrascima i stilovima roditeljstva kojima je tokom odrastanja bila izložena ova generacija mlađih ljudi. Promene se, pre svega, mogu odnositi na prirodu roditeljstva koja je pretežno u nesaglasju sa tradicionalnim određenjem i stereotipima. Do izvesne mere u skladu sa tim je i nalaz da mlađi ispitanici pokazuju i egalitarnije stavove u pogledu svih rodnih uloga. Podatak koji skreće pažnju kod najmlađih ispitanika (25-34 god.) jeste negativna povezanost između androginosti i

egalitarnih stavova, što je kontradiktorno i prethodnim rezultatima, a i teoriji polne tipizacije. Ovo je svakako podatak koji bi trebalo detaljnije ispitati.

U odnosu na mesto odrastanja, osobe koje su odrastale u gradskoj sredini imaju egalitarnije stavove. Analizom korelacija pojedinačnih kategorija polnih uloga i egalitarnih stavova, utvrđeno je da, dok nema razlike u odnosu na femininost i androginost, postoje razlike po pitanju maskulinosti. Ispostavilo se da kod onih ispitanika koji su odrastali u gradskoj sredini, što su maskuliniji, to su im stavovi tradicionalniji. Ovaj nalaz, takođe, zahteva dalju empirijsku proveru.

Zaključak

Teorija polne tipizacije pretpostavlja da osoba usvaja polnu ulogu u skladu sa svojim polom. Rezultati u ovom istraživanju potvrđuju vezu polne uloge i stava prema rodnoj ulozi. Pokazalo se da što je izraženija maskulinost kod muškaraca, to su stavovi o rodnim ulogama tradicionalniji, a femininost je povezana sa egalitarnim stavovima. Nalaz koji bi istakli jeste da su žene liberalnije od muškaraca, ali da su egalitarni stavovi o rodnim ulogama kod njih povezani sa usvojenom maskulinošću, a ne femininošću. Kod žena, pak, sa dominantnom femininom ulogom, egalitarnost je izražena samo u okviru *profesionalne uloge* (što je очekivano, jer su žene u pogledu profesionalne uloge u neravnopravnom položaju još uvek).

Smatramo značajnim i nalaz da su kod muškaraca, u poređenju sa ženama, znatno prisutnije androgine karakteristike. Pri tome treba reći da sam koncept androginosti još uvek nema sasvim jasno i precizno određenje i zahteva, kako teorijska preispitivanja, tako i dalju empirijsku proveru (Vidanović, 2008). Na primer, jedan broj studija usvojene polne uloge ukazuju da u nekim domenima funkcionalnosti izražena maskulinost ima svojih prednosti. U istraživanju Marsha i Byrnea (prema Lueptow, 2001) pokazalo se da jedan od bitnih prediktora postignuća i samoefikasnosti u različitim profesionalnim i akademskim oblastima predstavlja dominantna maskulina polna orientacija. Takođe, mnoga ispitivanja samopoštovanja govore o maskulinosti kao važnom činiocu u razvoju samopoštovanja, za razliku od femininosti za koju se pokazalo da nije u značajnoj meri relevantna. Dodajmo i da rezultati studija iz ove oblasti govore da je maskulina polna uloga u korelaciji sa mentalnim zdravljem, ali da, s druge strane, ne postoje razlike izmedju maskulinih i androginih osoba

u pogledu opšte prilagodjenosti i psihološke ravnoteže (Taylor, Hall, prema Lueptow, 2001; Whitley, 1983).

U svakom slučaju, sprovedeno istraživanje daje naznaku da je došlo do izvesnih promena, bar u populaciji visoko obrazovanih, u pogledu usvojenih polnih uloga i stavova o rodnim ulogama. Može se pretpostaviti da su se, između ostalog, društvena očekivanja u vezi sa rodnim ulogama koja deluju kao normativni pritisci, donekle izmenila.

Literatura

- Bartolac, A., Kamenov Ž., Petrak, O. (2011) Rodne razlike u obiteljskim ulogama, zadovoljstvu i doživljaju pravednosti s obzirom na tradicionalnost stava. *Revija za socijalnu politiku*, 2, str. 175-194.
- Bem, S. L. (1975) Sex-role adaptability: one consequence of psychological androgyny. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, str. 634-643.
- Bem, S. L. (1981) Gender schema theory: A cognitive account of sex typing source. *Psychological Review*, 4, str. 354-364.
- Beere, C. A., King, D. W., Beere, D. B., King, L. A. (1984) The Sex-Role Egalitarianism Scale: A measure of attitudes toward equality between the sexes. *Sex Roles*, 7-8, str. 563-576.
- Brosnan, M. J. (1998) The Impact of Psychological Gender, Gender-Related Perceptions, Significant Others, and The Introducer of Technology Upon Computer Anxiety in Students. *Journal of Educational Computing Research*, 1, str. 73-78.
- Brosnan, J. (2003) Tehnofobija i rod. Da li su kompjuteri „zvečke za dečke“. *Kultura*, 107-108, str. 99-118.
- Deaux, K., LaFrance, M. (1998) Gender. U: D. Gilbert, S. T. Fiske, G. Lindzey (eds.) *Handbook of social psychology*, 4th ed. New York: Oxford University Press, str. 788-818.
- Eaton, W. O., Enns, L. R. (1986) Sex differences in human motor activity level. *Psychological Bulletin*, 1, str. 19-28.
- Gunnar, M., Donahue, M. (1980) Sex differences in social responsiveness between six months and twelve months. *Child Development*, 1, str. 262-265.
- Iaccino, J. (1993) *Left brain right brain differences: inquiries, evidence and new approaches*. Hillsdale, New York: Lawrence Erlbaum.

-
- Jugović, I. (2004) *Zadovoljstvo rodnim ulogama*. Diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Kandido-Jakšić, M. (1985) Androginost i mentalno zdravlje. *Psihologija*, 3-4, str. 56-74.
- Kandido-Jakšić, M. (1995) Polne uloge i mentalno zdravlje. *Psihologija*, 3-4, str. 315-338.
- Kon, S. (1988) *Dete i kultura*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Kondić, K., Vidanović, S. (2011) *O deci i roditeljima*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.
- Lueptow, L., Garovich-Schola, L., Lueptow, M. (2001) Social change and persistence of sex typing: 1974-1997. *Social Forces*, 1, str. 1-35.
- Lithander, A. (2000) *Engendering the peace process: A gender Approach to Dayton and Beyond*. Stockholm: Kvinna till Kvinna Foundation.
- Marušić, I. (1994) *Povezanost rodnih uloga i osobina ličnosti kibernetičkog modela*. Magistarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Mitrović, D., Troglić, A. (2005) *Psihologija polnih razlika*. Skripta za internu upotrebu, Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Raboteg-Šarić, Z., Ravlić, M. (1990) Stavovi adolescenata prema jednakosti među polovima u različitim područjima društvenog života. *Psihologija*, 3-4, str. 41-51.
- Radovanović, D. (2009) *Istraživanja u specijalnoj pedagogiji*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Smiljanić, V. (1985) Razvoj polnog identiteta. *Psihologija*, 3-4, str. 3-19.
- Spence, J. T., Hahn, E. D. (1997) The attitudes toward women scale and attitude change in college students. *Psychology of women quarterly*, 1, str. 17-34
- Vidanović, S. (2008) Koncept androginosti i porodične uloge. *Teme*, 3, str. 585-593.
- Vuletić, M. (1985) Androginost i merenje androginosti. *Psihologija*, 3-4, str. 5-18.
- Whitley, B. (1983) Sex role orientation and self-esteem: a critical meta-analytic review. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, str. 765-778.

JELENA STEFANOVIĆ

SNEŽANA VIDANOVIC

DUŠAN TODOROVIĆ

Sex roles and attitudes toward gender roles of people with higher education

The paper presents the results of the research of relation of sex and gender roles, more precisely, how much the degree of egalitarianism in attitudes toward gender roles depends on the category and the level of adopted sex role. The sample included 236 subjects of both sexes with high education between the ages of 25 to 65, in central and south Serbia. For the evaluation of gender role BSRI (Bem) was used and for egalitarianism in attitudes SRES (Raboteg-Šarić, Ravlić). The results show that egalitarianism of attitudes is positively correlated with femininity ($p<0.01$) and negatively with masculinity ($p<0.05$). The adoption of androgynous sex role is evident in men ($p<0.01$) and the adoption of feminine but also of masculine role in women which correlates positively with egalitarianism in attitudes ($p<0.05$). Younger respondents show more femininity and more egalitarianism, but also androgyny which correlates negatively with egalitarianism ($p<0.05$). Considering the location of respondents we found that those who grew up in urban areas show greater egalitarianism in attitudes ($p<0.01$), but greater masculinity as well ($p<0.05$).

Keywords: sex roles, gender roles, attitudes.

TEMIDA
Decembar 2012, str. 197-215
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1204197T
Pregledni rad

Integracija žena i efekti „staklenog plafona“ u policijskoj profesiji

MARTA TOMIC*

Utekstu se razmatra položaj žena u policijskoj profesiji sa aspekta dominacije maskuliniteta i delovanja efekata „staklenog plafona“. Generalno, ova dva mehanizma stvaraju nejednake mogućnosti i nejednak tretman žena u policijskoj i drugim dominantno muškim profesijama, i sveukupno stvaraju lošije uslove za njihovu integraciju i sporije profesionalno napredovanje. Cilj rada je da pokaže da su žene koje su zaposlene u policiji, koje imaju afiniteta prema profesiji i žele profesionalno da napreduju, društveno uslovljene u dominantno muškoj sredini, posebno u profesijama koje su istorijski omeđene vladavinom maskuliniteta, i da ih, kao takve, mehanizmi „staklenog plafona“ sprečavaju da dostignu najviši stepenik u karijeri. Žene su u policijskoj profesiji još uvek manjina, a protiv njih rade dobro integrisane društvene i profesionalne strukturne, kao i kulturne barijere.

Ključne reči: maskulinitet, rodna nejednakost, žene, profesija, policija

Uvod

Cilj ovog rada je analiza profesionalnog položaja žena koje rade u policijskim službama, sa posebnim osvrtom na žene u Srbiji, i to iz okvira dominacije maskuliniteta koji je ugrađen u samoj društvenoj strukturi, a zatim i preko efekata „staklenog plafona“ koji deluju iz ravni profesionalnih organizacija u kojima su žene zastupljene u manjem broju od muškaraca. Pokazaćemo da su žene kao predmet delovanja ovih mehanizama koji su ukupno mehanizmi rodnih nejednakosti u okviru policijske profesije, višestruko sputane u profesi-

* Marta Tomić je stručna saradnica u Naučno-istraživačkom centru Kriminalističko-poličijske akademije. E-mail: magi.tomic@gmail.com

onalnoj vertikalnoj dinamici i pre svega u adekvatnoj profesionalnoj integraciji u okviru policijskih službi.

Žene, profesije i rodne nejednakosti

Kod nas u Srbiji, kao i u mnogim drugim zemljama, još uvek preovlađuje podela na „muške“ i „ženske“ profesije, tako da su žene najčešće zaposlene na poslovima koji traže manuelnu koordinaciju, strpljenje i pažnju (tehničarke, učiteljice, nastavnice ili poslovi koji se odnose na pružanje zdravstvenih ili socijalnih usluga). One se tradicionalno usmeravaju na poslove koji nisu visokopozicionirani kada je u pitanju razvoj karijere, jer prestižni poslovi uglavnom zahtevaju rad van uobičajenog radnog vremena, česta putovanja i duže odsustvovanje od kuće, što predstavlja prepreku za održavanje balansa između porodične i radne uloge. Novi trendovi zapošljavanja u postindustrijskom društvu još uvek održavaju stereotipne podele u izboru zanimanja, a tipičan „ženski“ i „muški“ rad nije jednako prestižan, kvalitetan i materijalno nagrađen. Iako je jednakost žena i muškaraca na tržištu rada zakonom regulisana, više međusobno uslovljenih indikatora položaja žena pokazuju da Srbija pripada zemljama sa visokim stepenom rodne nejednakosti na tržištu rada kada se podaci porede sa stanjem u zemljama u okruženju, a posebno sa zemljama Evropske unije (Eurostat, 2008). Prepreke koje otežavaju prisustvo žena na tržištu rada su i na vrednosnom planu i u obrascima porodičnog života. Iako je u Srbiji decenijama ranije pokrenuta emancipacija žena, a pre svega masovno obrazovanje i zapošljavanje, opterećenost građanskim modelom porodice tradicionalne patrijarhalnosti nije dopustilo ženama da prevaziđu podređenost van porodične sfere (Kolin, 2009).

Različite analize i istraživanja o stanju rodnih nejednakosti u profesijama u Srbiji (Blagojević, 2002; Kolin, 2009; Milić, 1994; Novović, 2010; Tomić, 2010), ukazuju na to da je položaj žena u ključnim aspektima nepovoljniji u odnosu na muškarce, kako zbog aktuelnih uslova, tako i usled nasleđa iz prošlosti koje postavlja ograničenja za aktivnosti i mere usmerene na unapređenje ovakvog stanja. Globalne društvene promene kroz koje je Srbija prošla u poslednjih dvadeset godina odrazile su se i na promene u rodnim odnosima. U periodu socijalizma, rojni odnosi sadržali su osobenu protivrečnost stoga što su žene u sferi javnosti, tj. zapošljavanja, obrazovanja i u drugim oblastima, ostvarivale visoko učešće, dok su se u sferi privatnosti održavali neravnopravni odnosi u kojima su

žene preuzimale većinu odgovornosti za brigu o porodici i domaćinstvu. U toku devedesetih godina prošlog veka, u uslovima urušavanja institucija, produbljenja ekonomске krize, nesigurnosti i nestabilnosti usled ratova, i drastičnog propadanja materijalnog standarda većine stanovništva, u Srbiji se uočavaju trendovi „retradicionalizacije i repatrijarhalizacije“ (Blagojević, 2002: 294). Ove trendove odlikuje masovno povlačenje žena iz javnosti, pre svega sa formalnog tržišta rada, u sferu privatnosti u kojoj one troše svoje resurse na opstanak porodice i domaćinstva. Ovu pojavu pojedine autorke opisuju kao „samozrtvujući mikro-matrijarhat“, jer se moć žena premešta i primarno artikuliše u sferi privatnosti, uz intenzivno trošenje ženskih resursa u domaćinstvu kako bi se ublažili negativni efekti otežane tranzicije (Blagojević, 2002: 294). Napokon, ulazak u procese suštinske transformacije nakon 2000. godine donosi redefinisanje i rekonstrukciju institucija, kao i političke napore da se unapredi rodna ravnopravnost. Izgradnja institucionalnih mehanizama za uspostavljanje rodne ravnopravnosti, kao i uključivanje rodne perspektive u najznačajnije državne strategije, predstavljaju izraz navedenih reformskih napora.

Rodne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji veoma su izražene, i detaljno su opisane u posebnoj studiji (Babović, 2010). Neki od najvažnijih problema sa kojima se suočavaju zaposlene žene jesu prepreke u napredovanju na rukovođeće položaje u preduzećima, niža plaćenost za iste ili poslove jednake vrednosti, kao i manja zastupljenost žena koje su samo zaposlene ili se bave preduzetništvom u poređenju sa muškarcima (Babović, 2010). U studiji Beogradskog centra za ljudska prava „Radna prava žena u Srbiji“ (Zorić i sar., 2008), autorke su, analizirajući pravni kontekst promena u sferi rada u Srbiji došle do zaključka da se u novije vreme pravni položaj žena na radnom mestu popravio, najviše zahvaljujući međunarodnom angažmanu na uspostavljanju smerница i obaveza koje su države dužne da poštuju radi unapređenja zaštite žena. Međutim, ženama u Srbiji je poslednje dve decenije ipak bilo vrlo teško da svoja radna prava i ostvare. Teškoće sa kojima se one sreću tokom svog radnog veka su raznolike i teške. U Srbiji je veoma izražen efekat „staklenog plafona“ (termin „stakleni plafon“ se koristi od ranih '80-ih godina, i odnosi se na situacije u kojima je napredovanje zaposlenih u organizaciji onemogućeno uprkos njihovim kvalifikacijama zbog diskriminacije najčešće na osnovu pola) što se činjenično može dokazati kroz brojke: na mestima donosioca odluka u periodu od 2000. do 2006. uvek je manje od 20% žena, odnosno, žene su mnogo manje zastupljene na visokim menadžerskim funkcijama (Republički zavod za statistiku, 2008). Često broj zaposlenih žena u kompanijama i veli-

kim preduzećima zadovoljava standarde, ali u suštini žene su mnogo ređe na poziciji donosilaca odluka. Slična je situacija u kojoj su žene ili muškarci predominantno zastupljeni u obavljanju nekih poslova, npr. žene u prosveti, ili čak kako neki tvrde nesrazmerno veći broj žena na sudijskim funkcijama u nekim mestima u Srbiji naspram dominacije muškaraca u advokaturi. Primetne razlike u tretmanu žena u odnosu na muškarce, koje su se javljale uprkos načelno proglašenoj jednakosti, uslovile su potrebu da se odrede posebne norme za zaštitu žena, kao grupe izložene neravnopravnom tretmanu. To je dovelo do usvajanja Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama, najznačajnijeg dokumenta u oblasti zaštite prava žena, u kojoj je osuđena diskriminacija žena u svim njenim oblicima, a delovi ove Konvencije posebno se odnose na zaštitu žena prilikom zapošljavanja i na radnom mestu¹. U Republici Srbiji, ustavne odredbe² o ravnopravnosti muškaraca i žena su precizirane u Zakonu o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti³, Zakonu o radu⁴, kao i u Zakonu o bezbednosti i zdravlju na radu⁵. Zakonom o radu zabranjeno je na bilo koji način stavljanje u nepovoljniji položaj osoba koje traže zaposlenje, kao i zaposlenih, s obzirom na pol. Diskriminacija je zabranjena prilikom propisivanja uslova za zapošljavanje i izbora kandidata za obavljanje određenog posla, propisivanja uslova rada, kao i u vezi s drugim pravima koja protiču iz radnog odnosa. Dalje, zabranjena je i diskriminacija u obrazovanju, osposobljavanju i usavršavanju i prilikom napredovanja na poslu.

Ženama su zakonom garantovana prava na obrazovanje i rad, specifična prava usled njihove reproduktivne uloge, ali njihov položaj u praksi je pre svega rezultat održavanja patrijarhalnog sistema vrednosti u Srbiji (Đurić-Kuzmanović, 2000). Bivše socijalističke države doživele su duboke društvene promene, ali karakteristični rodni odnosi nejednakosti u sferi rada i profesija nisu bitnije uzdrmani. Zapravo, rodne nejednakosti i antagonizmi u drugačijim oblicima postaju još teži izazov za ove države na putu demokratizacije, mada ni zapadna društva nisu otklonila ovu prepreku ekonomskog i društvenog razvoja (Blagojević, 2006). Reprodukcija društvene nejednakosti polova i nepovoljnog društvenog položaja žena predstavljaju jednu od odlika dru-

¹ Službeni list SFRJ, Međunarodni ugovori, br. 11/81.

² Službeni glasnik RS, br. 83/06.

³ Službeni glasnik RS, br. 71/03.

⁴ Službeni glasnik RS, br. 24/05.

⁵ Službeni glasnik RS, br. 101/05.

štvene tranzicije Srbije, kao i zemalja u okruženju (Milić, 1994; Blagojević, 2002a; Blagojević, 2002b).

Mehanizmi i efekti maskuliniteta i „staklenog plafona”

Konvencija o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena ratifikovana od strane država članica čiji je član i naša država, pod diskriminacijom žena označava svaku razliku, isključenje ili ograničenje u pogledu pola, što ima za posledicu ili cilj da ugrozi ili onemogući priznanje, ostvarivanje ili vršenje od strane žena, ljudskih prava i osnovnih sloboda na političkom, ekonomskom, društvenom, kulturnom, građanskom i drugom polju, bez obzira na njihovo bračno stanje, na osnovu ravnopravnosti muškaraca i žena. Države članice Konvencije saglasile su se da žena daje veliki doprinos blagostanju porodice i razvoju društva, što do sada nije u potpunosti priznato. Članice Konvencije imale su u vidu društveni značaj materinstva i ulogu oba roditelja u porodici, pri čemu uloga žene u rađanju ne treba da bude osnov za diskriminaciju, već da brigu oko dece treba smatrati zajedničkom odgovornošću muškaraca i žena, a, konačno, i društva u celini. Između ostalog, smatrali su i da je potrebno izmeniti tradicionalnu ulogu muškaraca, kao i ulogu žene u društvu kako bi se ostvarila potpuna ravnopravnost muškaraca i žena. Kovencija naglašava da je potrebno da se stvore jednakci uslovi u pogledu karijere i profesionalnog usmeravanja, u pogledu mogućnosti za učenje i sticanje diploma u obrazovnim ustanovama svih kategorija, i u pogledu otklanjanja tradicionalnih shvatanja o ulogama muškaraca i žena. Ne ulazeći u formalno-pravno konstituisanje i ostvarivanje prava žena koje su u policijskoj profesiji, videćemo da su one diskriminisane svojim ukupnim položajem u maskulinitetnoj društvenoj kulturi koji podrazumeva da se žena prvenstveno bavi porodicom, pa zatim svojom karijerom, jer je to sasvim „prirodno”.

Za potrebe rada ukratko ćemo predstaviti pojам maskuliniteta: savremena antropologija maskuliniteta obuhvata nekoliko konceptualnih okvira u analizi maskuliniteta, od kojih se izdvajaju sledeći: prvi koncept odnosi se na, po definiciji, sve ono što muškarci čine i misle; drugi se odnosi na sve ono što muškarci čine i misle da bi bili muškarci; treći se odnosi na one muškarce koji nemamerno ili sa namerom jesu „više muškarci” od ostalih i, konačno, četvrti pristup maskulinitetu je usmeren na opštu i centralnu važnost odnosa muškarci-žene, prema kom su muškarci sve ono što žene nisu. U odnosu na koncep-

tualizaciju maskuliniteta izdvojile su se dve teme oko kojih su centrirana istraživanja maskuliniteta: prva vrsta istraživanja u žiji imaju isključivo muškarce, a druga uključuju i žene koje su integralni deo muškosti (eng. manhood) i maskuliniteta (Gutmann, 1997: 385). Između različitih vidova maskuliniteta u određenim kontekstualnim uslovima, privilegovanu poziciju idealno-tipičnog muškog ponašanja zauzima „hegemoni maskulinitet“. Hegemoni maskulinitet varira od zemlje do zemlje i između različitih istorijskih perioda, međutim, kao takav, jako utiče na proces samorazumevanja rodova i uloge koju imaju u društvenim organizacijama (Frehill, 2004: 388). Bratstvo i solidarnost između muškaraca postoji, funkcioniše i održava se uz pomoć maskulinih struktura i uz pristanak mnogih žena. Tradicionalna solidarnost između muškaraca često ide ruku pod ruku sa perfidnim ili otvorenim neprijateljstvom prema ženama. Obe ove pojave su deo svakodnevnice i često se ne prepoznaju kao takve. Načini na koje muškarci odgovaraju na zahteve feminiteta da bude prihvачen na jednakim osnovama sa maskulinitetom, reprodukuju se u kulturi savremenih društava veoma uporno na štetu žena (Godenzi, 1999: 391). U ovom radu analiziraće se problem maskuliniteta u okvirima odnosa prema ženama jer je u analizu uključen i aspekt feminiteta kao neodvojivi deo maskuliniteta. Maskulinitetna kultura je preko mehanizama socijalizacije formirala predznanje kod žena da je njihova primarno porodična uloga datost prirode. U ova-kvoj kulturi, žene su svesno i jasno prihvatile svoju ulogu kulturno i društveno nametnutu, manje – više bez kritičnog sagledavanja koliko je takva raspodela uloga „prirodna“ ili društveno-kulturno nametnuta.

Stanovište da su određena zanimanja i profesije muške, a druge da su ženske, rezultat je isprepletanosti kulturnih i istorijskih sila i procesa. Tradicionalni pogledi na potrebu da se, u odnosu na poželjne uloge i karakteristike muškog pola koje zadovoljavaju potrebe određene profesije, određeni poslovi dode-ljuju muškarcima, i obrnuto, rezultat su dominantne ideologije paternalizma i patrijarhalizma, i drugo, to je način na koji dominantna klasa ima mogućnost da kontroliše i eksplatiše tržište rada. Društvo je sistem koji određene vrednosti i norme uzima zdravo za gotovo, a neke od njih odnose se na karakteristike i kvalitete polova.

Razlike između žena i muškaraca kao društvenih bića predstavljaju produkt društvene strukture. U tom smislu, rodna neravnopravnost je određena kao rezultat „društvene nadgradnje biološke polnosti“ (Papić, Sklevitcky, 1989). U diskursu o društvenom odnosu polova dominira stav da patrijarhalni sistem vrednosti prirodne razlike između žena i muškaraca instrumentalizuje

u korist reprodukovanja društvene nejednakosti polova kao njegovog suštinskog principa postojanja. To nije samo dominantan stav feminističke teorijske paradigmе. O rodnoj neravnopravnosti kao univerzalnoj društvenoj pojavi govori i čuveni francuski sociolog Pjer Burdije (Pierre Bourdieu). Takav društveni odnos između polova predstavlja rezultat i mehanizam održavanja vladavine „muškokentrične vizije sveta“. Promene su jedino vidljive u tome što se „muška vladavina ne nameće više kao očigledna, kao po sebi razumljiva“, ali, nejednakosti opstaju kao posledica „strukture razlike“ (Burdije, 2001: 122-126). Burdije je rodnu nejednakost odredio kao društveni zakon prisutan tokom čitave istorije ljudskog društva, a jedino što se menja su načini ispoljavanja podređenog položaja žena u društvu. I upravo je podela uloga između polova, kao opšteprihvaćen sistem vrednosti i očekivani model ponašanja u svim segmentima života, ono što održava i reprodukuje rodnu nejednakost. Definisani rodni modeli ponašanja putem socijalizacije uče se i prenose s generacije na generaciju. Društveno nametnute, ali prihvачene rodne uloge, određuju početne pozicije žena i muškaraca što je prvi korak ograničavanja mogućnosti i uskraćivanja šansi. Zapravo, „polna stereotipizacija uloga“ određena je kao glavna osa hijerarhizacije društvene moći po kojoj ona ne pripada ženskom polu (Milić, 1994: 97). Pored sistema vrednosti uobličenog patrijarhalnim kulturnim nasleđem i društvenim normama koje ga održavaju, rodna neravnopravnost opstaje i modifikuje se u uslovima čvrstih strukturnih prepreka i snažnih mehanizama njihovog održavanja.

Pojam „stakleni plafon“ (“glass ceiling”), našao je široku upotrebu u knjigama, člancima i štampi koja se bavi nejednakim mogućnostima određenih društvenih grupa, da bi opisao aspiracije žena (kao grupe) – srednjih menadžerki, ka višim pozicijama (odnosno pojam “glass wall”, da označi prelaz iz jedne u drugu organizaciju u cilju dostizanja više pozicije), odnosno njihovu nemogućnost da to postignu. Upotreba ovog termina vezuje se u američkoj literaturi o menadžmentu iz kasnih 1980-ih uglavnom za žene. Uticajna studija iz ovog vremena, *“Breaking the Glass Ceiling: Can women reach the top of America’s largest corporations?”* autorki Morrison, White i Van Velsor iz 1994. godine, objašnjava koncept staklenog plafona i staklenog zida, na sledeći način: stakleni plafon je transparentna barijera koja onemogućava ženama da pređu preko određenog nivoa u okviru organizacije. Istraživanje je pokazalo da postoji više od jedne barijere. Žene koje uspeju da se probiju preko staklenog plafona često otkriju da postoji zid između njih i ostatka menadžmenta. Mnoge od njih su platile cenu da bi dospele na visoke pozicije, da bi zatim otkrile da su

i dalje odvojene od svojih ciljeva. Stakleni plafon nije jednostavno barijera za pojedinca kao individua, koja je proizašla iz lične nesposobnosti da dosegne visoku poziciju, već je to češće barijera za žene kao grupu koja je sprečena da napreduje samo zato što su u njoj žene. Ovaj mehanizam postoji u različitim oblastima i na različitim nivoima. U bilo kom zanimanju, što je viši nivo prestiža ili odlučivanja, manje je učešće žena (Tomić, 2010). Žene u policiji, kako svedoče neke studije (Brown, 1997, 2007; Fleming, Lafferty, 2002; Lonsway, 2003) u poslednjih 20-ak godina, postižu profesionalni uspeh, i penju se na vertikalnoj lestvici. Taj uspeh podrazumeva upornost, posvećenost, ambiciju, hrabrost i toleranciju prema nejednakim barijerama u odnosu na profesionalno napredovanje sa kolegama muškarcima. Kako god, stakleni plafon i dalje postoji u policijskoj i drugim dominantno muškim profesijama, na putu do visokih rukovodećih pozicija, i kao takav, postoji isključivo za žene. Mnoge od barijera staklenog plafona su sistematske i zasnovane su na društvenoj percepciji uloge žene u dominantno maskulinoj policijskoj profesiji (Brent, 2008: 56).

Žene u policiji

Policija je tradicionalno muška profesija. Da bi se bolje razumeo položaj žena u policijskoj profesiji potrebno je napraviti kraći istorijski osvrt na proces ulaska žena. U Americi je 1845. godine zaposlena prva žena za nadzornički rad u ženskom zatvoru, pola veka kasnije i prva žena u policijskoj patroli u Čikagu sa zadatkom da pazi na javni red, kontroliše prostitutke, žene lakog morala i dečje ulične prestupe, prosjačenje i kriminalitet, dok je 1910. godine u Los Andelesu prva žena policajac obukla uniformu šivenu za policajca (Brown, 2007). Među evropskim zemljama, Engleska je prva 1905. godine, angažovala žene u policiji na suzbijanju prostitucije, maloletničkog i ženskog kriminaliteta. Švedska, Norveška i Danska su to učinile do 1914. godine, a Rusija posle Oktobarske revolucije. U prvoj polovini 20. veka, u Americi, žene koje su ulazile u policijsku službu morale su formalno da prođu određen sistem obuke, i uglavnom su bile na poslovima patroliranja, maloletničke delinkvencije i nestalih osoba, odnosno potrage. Tokom tih „prodora u policijsku profesiju“ posao policajke opisivan je kao posao specijalizovanih socijalnih radnica koje su prvenstveno zadužene za prevenciju i zaštitu. Od žene policajca očekivalo se da sarađuje sa muškarcem policajcem, ne tako što će da zameni muškarca već tako što će da mu pomaže, asistira i to sve ne dovodeći u pitanje njegove odluke (Garcia, 2003:

333-336). Tek je u 70-im godinama prošlog veka došlo do masovnijeg ulaska žena u policiju, i na taj način one postaju deo policijskog mejnstrima. Aktuelna statistika pokazuje da je učešće žena u policijskoj službi u Velikoj Britaniji, Americi i Australiji 20%, tako da, strukturno gledano, policijske organizacije ostaju maskulino dominantne (Fleming, Lafferty, 2002). U skladu sa organizacionim i funkcionalnim specifičnostima policije, policijska kultura determiniše ponašanje policajaca na poslu i van posla. Ona predstavlja određen sistem vrednosti, stavova i uverenja koji policajci usvajaju u odnosu na svoj posao, rukovodstvo, pojedine kategorije građana, sudove, pravo i različite pojave u društvu od uticaja na njihov posao. Policijska kultura je posebno potencirana osećanjem socijalne izolovanosti, rizicima posla, specifičnim ovlašćenjima i odgovornostima, nužnošću međusobne solidarnosti u zajedničkim akcijama, čestim kontaktiranjem sa asocijalnim ponašanjima i određenim vrstama ljudi, internim sistemom obuke i profesionalnog znanja koje se stiče u praksi, karakterom informacija koje se koriste u radu i slično (Milosavljević, 1997).

Aktuelna istraživanja u Americi (Stroshine, Brandl, 2011) potvrdila su osnovni koncept o reprodukovaniju policijske kulture, odnosno osnovnih vrednosti, normi, ponašanja i problema koji su povezani sa isključivanjem žena kao ravnopravnih nosilaca policijskog posla u okviru profesije. Ova istraživanja bave se upotrebom fizičke sile kao ključne aktivnosti i vrhovne vrednosti policijske profesije u odnosu na žene, nezadovoljstvom žena policajki koje rade tipično maskuline poslove u policiji, i činjenicom da policija i policijski poslovi i dalje ostaju rodno uslovljeni u savremenom svetu. Istraživanja su pokazala i da su žene bolje od muškaraca u mnogim segmentima policijskog posla, manje primenjuju silu, bolje su organizovane, imaju bolju komunikaciju i sklone su smirivanju tenzija u potencijalno opasnim situacijama (Lonsway, 2003: 2). Stereotipne zamerke koje se tiču navodne manje hrabrosti policajki, njihove pouzdanosti kao partnera u opasnim situacijama i čestog povređivanja u akcijama, uglavnom se odnose na esencijalizam u tumačenju roda, odnosno svođenje ove „manjkavosti“ žena na njihovu fizičku (biološku) konstituciju i uslovljenošć. Još jedan od načina kako se profesija zatvara u odnosu na žene je njihovo isključivanje iz otvorene komunikacije i društvene, kolegijalne interakcije, kao načina održanja dominacije i ekskluzivnosti maskuliniteta u policijskoj profesiji. Muškarci i žene ostvaruju rodni identitet preko socijalne interakcije na radnom mestu, i da maskulino dominantna profesionalna kultura vrlo često nudi neuskne predstave koje snažno podređuju žene proglašavajući ih nepoželjnima u muškom društvu jer one imaju visoke moralne standarde, pa se u njihovom

društvu muškarci osećaju nelagodno i nisu slobodni da otvoreno i slobodno komuniciraju svojim „muškim“ rečnikom: „Ne možemo o tome da govorimo, jer u sobi ima žena“ (Brown, 2007: 218). Određenje policije kao organizacionog i kadrovskog sistema koji u obavljanju svojih funkcija može koristiti i sredstva prinude, s jedne strane i osnovne karakteristike vekovima formirane policijske maskuline kulture, s druge strane, stvaralo je objektivne prepreke za ulazak žena u uniformisani sastav policije, koji je tradicionalno bio predodređen za muškarce. Pored toga, danas postoji veliki broj neispitanih prepostavki koje podupiru verovanje o ulogama muškaraca i žena, njihovim sposobnostima i vrednostima. Održanje tih verovanja pomažu i vladajući stereotipi prema kojima su muškarci racionalni a žene emotivne, muškarci se bolje od žena snalaze u kriznim situacijama, oni su sposobniji za izvršavanje težih i opasnijih zadataka, dok se žene zadovoljavaju jednostavnim poslovima koji se ponavljaju, muškarci su aktivni i njihova nadmoć izaziva poštovanje, dok su žene pasivne i ne mogu zapovedati, pri čemu su ova verovanja naučena i posledica su socijalizacije (Butler, Winfree, Newbold, 2003). Na bazi neutemeljenih prepostavki (predrasuda) postavljaju se formalne prepreke prijemu žena u policiju ili se one kasnije u službi šikaniraju. Formalne prepreke definišu se kroz standarde selekcije, odnosno kroz zahteve u pogledu visine, težine i fizičkih sposobnosti za muške i ženske kandidate, zasnovane na stereotipu o fizičkoj snazi kao jednom od ključnih preduslova za policijski posao, iako je potvrđeno da se između 80% i 90% policijskih intervencija okončava bez upotrebe fizičke sile (Balkin, 1988). Slične stvari dešavaju se i tokom policijske obuke i probnog rada tokom kojih se stalnim podsećanjem da je policija muška profesija, vrši konstantno zastrašivanje budućih policajki (Milosavljević, 1997).

Istražujući policijsku profesiju, kao jednu od naglašeno i tradicionalno maskulinitetnih profesija, u studiji *“Diversity in blue”*, autorke Miller, Forest i Jurik (2003), su analizom položaja žena u okviru policijskih poslova u jednom američkom gradu, došle do interesantnih činjenica. Iako je zakon regulisao prava i slobode žena, iako je društveno promovisano njihovo angažovanje u javnim službama kao, na neki način, poželjno jer oslikava postojeću društvenu heterogenost, one, ipak, na različite načine, trpe diskriminaciju od strane svojih muških kolega pripadnika tipične maskulinitetne kulture, i pronalaze načine da pređu preko strukturnih barijera homofobije i seksizma, naročito čvrstih u policijskoj profesiji. Policijska profesija je tradicionalno rodno orijentisana prema muškarcima, i kao takva, policijska subkultura neguje simbole agresivnog maskuliniteta, kao što su čvrstina i fizička snaga koji potpomog-

nuti praksom potvrđuju maskulinitetni i heteroseksualni status „idealnog“ policijskog službenika. Ovakva praksa pokazuje dominantna ponašanja prema ženama i drugim „autsajderima“ koja su uglavnom u formi ismejavanja i otvorenog maltretiranja. Savremeni napori za uključenje „autsajdera“ u policiju izazvali su hegemonu maskulinitetu solidarnost i generisali tenzije između tradicionalnih policijskih službenika i onih koji predstavljaju ove napore. Različita iskustva onih ispitanika koji ne pripadaju dominantnoj maskulinitetnoj strukturi govore da još uvek postoje barijere koje, njima kao manjinskoj grupi, ne dozvoljavaju da napreduju u službi po klasičnim kriterijumima za napredovanje. Isključenost iz većinske muške grupe kolega policajaca, doživljavaju kao sistem održanja dominacije i moći hegemonije maskulinitetne kulture u policiji.

U periodu pre i između dva svetska rata u Srbiji nije bilo žena u policiji, mada je postojalo izvesno interesovanje u tom pravcu: tema žene u policiji bila je predmet niza članaka objavljenih u časopisu *Policija* 1926. godine. Razlog što nije bilo žena policajaca bilo je i izjašnjavanje Kraljevine Jugoslavije u anketi koju je sprovelo Društvo Naroda 1927. godine protiv toga da žene rade u policiji. Posle Drugog svetskog rata postepeno žene ulaze u policiju, ali u administrativnim i pomoćnim službama. Pitanje mesta žene u policiji aktualizovano je nakon političkih promena iz 2000. godine, i po preporuci predstavnika Organizacije za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS) i predstavnika Saveta Evrope (Dapčević-Marković, 2002). Nakon tog perioda, podaci pokazuju da su žene u policiji zastupljene sa oko 21%, ali još uvek na takozvanim „logističkim“ radnim mestima kao što su sekretarice, daktilografi, evidentičari, i slično. Žene koje rade policijske poslove još uvek su vezane za vrstu poslova koji se odnose na maloletničku delinkvenciju i slično, a uniformisane žene u policiji su mahom na pograničnim i saobraćajnim poslovima. Žene su u okviru policijske profesije uglavnom raspoređene na administrativnim poslovima, u hijerarhiji zauzimaju niža zvanja, a u obavljanju zadataka uglavnom pokrivaju područje ženskog kriminaliteta, maloletničke delinkvencije, rad u ženskim zatvorima, centrima veze, kriminalističkim laboratorijama, službama za odnose sa javnošću i interno informisanje, jedinicama za planiranje i slično. Njihov ulazak na područje patrolne delatnosti, saobraćaja i specijalnih zadataka, u istražna odeljenja, a posebno upravljačko-rukovodeće strukture, još uvek je problematičan, stihiijski i neorganizovan, sa stanovišta tradicionalne policijske sredine (Milosavljević, 1997).

Aktuelna situacija u Srbiji i zemljama okruženja kada je u pitanju položaj žena u policiji, prikazana je kroz rezultate istraživanja o položaju i ulozi žena

policajaca u nacionalnim policijskim službama zemalja jugoistočne Evrope (JIE) – Albanija, BiH, Republika Srpska, Bugarska, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija i Srbija, a koji su predstavljeni 2010. godine u Beogradu. Istraživanje je rađeno kao jedan deo aktivnosti usmerenih ka uspostavljanju WPON (Women Police Officers' Network of South Eastern Europe). Inicijativa za uspostavljanje ove Mreže pokrenuta je 2008. godine, u okviru Asocijacije šefova policija JIE (SEPCA), sa ciljem promovisanja i primene principa rodne ravnopravnosti u radu policije u JIE. Rezultati istraživanja su pokazali da integracija žena zapošljenih u policijskim službama, još nije na jednakom nivou sa muškarcima, i da su problemi sa kojima se žene policajci susreću slični u svim zemljama JIE, bez obzira na činjenicu da je u poslednjoj deceniji povećan priliv žena u policiju. Između ostalog, uočeno je da u okviru kampanja za regrutovanje žena u policijsku službu ne postoji strateški pristup (utvrđivanje kvota za prijem žena, vremenski rok do koga treba postići određeni procenat žena u policijskoj službi i sl.). U ovom radu, iznećemo neke od najznačajnijih podataka i zaključaka iz istraživanja, i to u cilju prikazivanja situacije u Srbiji (koja se generalno može klasifikovati u „tradicionalno-patrijarhalne kulture“). Dakle, u Srbiji, osim sporadičnog prisustva u drugim službama, 1976. godine obnovljen je prijem žena u saobraćajnu policiju, a u toku devedesetih rade i u Dežurnom operativnom centru SUP-a Beograd, i u pograničnoj policiji. U policiji, koja je u periodu pre demokratskih promena iz 2000. godine bila kao i drugi delovi sektora bezbednosti koji su bili ispolitizovani, represivni, militarizovani i kriminalizovani, žene se nisu nalazile na komandnim i rukovodećim položajima (Stojanović, Kesada, 2010). Od 2000. godine postignut je značajan napredak kada je reč o zastupljenosti žena u operativnom sastavu MUP. Ovo je urađeno zbog preporuka međunarodnih organizacija, ali i zbog vlasti u Srbiji koja je imala cilj da policiju reformiše u takvu službu koja kod građana izaziva osećaj poverenja i saradnje, u skladu sa demokratskim društvenim promenama. U dokumentima MUP-a iz tog perioda bilo je predviđeno da se 30 odsto žena nađe u uniformisanom sastavu, što je podstaklo primanje žena na Kurs za policajce. Formalno visokoškolsko, trogodišnje obrazovanje za policijske poslove bilo je do tada omogućeno ženama na Višoj školi unutrašnjih poslova. Najveći problem predstavljalo je to što je od osnivanja ove institucije, tj. od 1972. godine pa do 2002. godine, postojala kvota prema kojoj se na ovaj program moglo upisati 10 odsto prijavljenih žena (pri čemu kvote nisu bile fiksne, menjao ih je i određivao MUP). Nakon 2002. godine kvota je ukinuta. Takođe, 2001. godine je prvi put dozvoljen upis studentkinja na Policijsku akademiju, sa kvotom od

20 odsto u odnosu na ukupan broj studenata (Milosavljević i sar., 1999, Monografija Policijske akademije 1993-2003). Kao što je ranije u tekstu rečeno, 2006. godine formirana je Kriminalističko-policijska akademija (kao pravni naslednik Više škole unutrašnjih poslova i Policijske akademije), međutim i tu je određena kvota za studentkinje od 25% u grupi studenata koje finansira država (Tomić, 2010). Kada su u pitanju službena ovlašćenja, istraživanje je pokazalo da najveći broj žena zaposlenih u policiji nema ovlašćenja da primenjuje sredstva prinude, već uglavnom obavljaju administrativne i analitičke poslove, kao i poslove na kojima se bave formulisanjem praktičnih politika. Daleko je manji broj žena koje obavljaju operativne poslove. U tom smislu, MUP nije integrисао u formalnim dokumentima i procedurama rodnu perspektivу koјe promovišu задрžavanje žena u policiji, као и njihово vertikalno napredovanje, jer uslovi rada i kriterijumi napredovanja u policijskoj službi nisu prilagođeni integraciji žena u policijsku službu i nisu u skladu sa međunarodnim standardima. Većina žena zaposlenih u MUP i dalje radi van operativnog sastava. Prema podacima MUP-a iz novembra 2009. godine, žene čine oko 21% ukupnog broja zaposlenih, zastupljenost žena na rukovodećim mestima strateškog nivoa iznosi 12,66%, a 8,59% na srednjem. Uvođenje u posao novoprимљениh policajki nije na zadovoljavajućem nivou, jer je među mentorima manje žena nego muškaraca (Novović, Vla, Rakić, 2010). Kada se pogleda, na primer, položaj žena u policiji u nekim demokratskim, razvijenim zapadnim zemljama, vidi se da je stanje slično kao i u Srbiji i u zemljama u okruženju. Tako, na primer, u SAD su žene u policiji 1970-tih godina čile samo 2 posto zaposlenih policijskih službenika, a 1991. godine bilo ih je 9 posto, dok ih je samo 1,4 posto bilo na visokim položajima. Danas u policiji države New Yorka možete pronaći 15 posto uniformisanih žena. Gotovo sva sprovedena istraživanja u SAD-u pokazala su kako žene u policiji nisu prihvачene ni od strane svojih muških kolega ni od strane rukovodioca, a ni od strane vlastite policijske organizacije. Na rad žena u policiji i dalje se gleda sa skepsom iako rade policijski posao već duže od 100 godina (Izveštaj MUP RH, 2011). Što se tiče Holandije, na primer, stanje je nešto bolje, međutim, promene koje su u holandskoj policiji tokom godina nastale na nižim nivoima (visok procenat zaposlenih žena u policiji) nikada nisu stigle do samog vrha. Upravo taj fenomen je fenomen „staklenog plafona“. Ženama je, uprkos tome što su u srednjem rukovodećem kadru zastupljene sa 40 do 60 posto i što ih je u sastavu obuke 50 posto, onemogućено da probiju „stakleni plafon“. Mnoge su stvari u Holandiji odlično uređene: od antidiskriminacijske politike, izdašnog porodiljskog odsustva do vrlo fleksibil-

nog popisa prava koji idu u prilog roditeljskim obvezama, ipak, većina njih nakon zasnivanja porodice, prelazi na polovinu radnog vremena i posvećuje se porodici (Izveštaj MUP RH, 2011). Prijem žena u policiju, generalno i istorijski smatra se „očajničkim lekom u prisustvu neke nacionalne katastrofe ili društveno-moralne krize“. Univerzalno iskustvo žena koje su pristupile policijskoj službi odnosi se na otpor policajaca, koji je kasnije (u drugoj polovini 20. veka) ublažen donošenjem različitih zakona koji štite prava žena. Istraživači iz raznih društvenih i kulturnih tradicija svedoče o opštoj dominaciji muških vrednosti u policiji i verovanju o urođenoj, biološkoj nepodobnosti žena za policijski posao (Brown, 2007: 220).

Zaključak

Maskulinitet je društveno ustaljena praksa koja se upražnjava i održava kulturno i individualno preko i u terminima unapred postavljene retoričke argumentacije. Rodna praksa je zapravo „javna akcija“ koja je usmerena na strateško održavanje rodne kategorije u svom binarnom okviru (Catano, 2003: 4). Naglašeni maskulinitet (hegemoni maskulinitet) u svom idealnom obliku opisuje elitu, i odnosi se na belog muškarca u zemljama razvijenog sveta. Ovaj ideal svoj oslonac ima u sledećim osobinama: autoritet, agresivnost, tehnička kompetencija, heteroseksualna želja prema ženama i dominacija nad njima. Kao kontrast, feminitet je definisan kao podređen hegemonom maskulinitetu. Opisuje se u kategorijama privlačnosti muškarcima, strukture zavisnosti, matriinstva i najčešće se kao tipičan, vezuje za srednju i višu klasu žena u zapadnom društvu. Naglašavanje rodnog dualizma pri proučavanju profesija značajno je u tom smislu što se otkrivaju mehanizmi kojima se održava premoć roda u okviru određene profesije i naglašavaju određene dominantne rodne karakteristike, i ako se naglašava opstanak maskuliniteta u određenoj profesiji, to se uvek radi u odnosu na činjenicu da li je u njoj prisutna, odnosno odsutna žena. Rod i druge dimenzije društvenih razlika otkrivaju lice radnih organizacija, koje, kao takve, jesu mesta na kojima se održava društvena proizvodnja nejednakosti. Održavanje prevlasti maskuliniteta u okviru određene profesije radi po tržišnom principu ponude i potražnje. Što je profesija na višem statusnom nivou i ekonomski isplativija, i što je više moći i kontrole u igri, u nju će se teže prodreti. Muški dominantne profesije imaju naglašenu tendenciju odr-

žavanja rodne hegemonije i, mada žene mogu da uđu, opstanak im je otežan (Tomić, Spasić, 2010).

U svetu ovih saznanja, eliminacija rodno uslovljenih distinkcija ili različitosti u sferi rada i profesija, mora da sledi eliminaciju razlike između maskulinih i femininih profesija i polja rada (Garcia, 2003). Ovakva distinkcija profesija izaziva konflikt u okviru policijske profesije, jer prihvatanje žena kao bitno drugačijih od muškaraca reprodukuje policijsku kulturu koja smatra da ženski način obavljanja policijskih poslova ne može biti dobar za policiju (Kessler-Harris, 1987). Procesi koji su uslovljeni rodnim distinkcijama u okviru profesionalnih organizacija konstruišu na duže staze hijerarhije moći, segregaciju i čak i isključivanje na bazi rodnih odnosa. Napor da se žene drže dalje od maskulinih profesija produkt su društva kao generalno rodne institucije, i rezultiraju nedostatkom jačanja reputacije žena u takve profesije, stagnacijom onih koje su unutar, napuštanjem profesije, i nepriznavanjem da su žene kompetentne za „muške profesije“. Nema sumnje da roditelji socijalizuju svoje čerke da poseduju drugačije kvalitete od sinova, da druge društvene institucije reprodukuju socijalizaciju koja proizvodi razlike između muškaraca i žena, i da u dihotomiji rodnih nejednakosti, društvo više ceni maskulinitet od feminiteta.

Istraživači iz raznih zemalja generalno svedoče o dominaciji maskulinih vrednosti u policiji i uverenjima o tome da je policijski posao nepodoban za žene. Podaci iz komparativnih studija daju neke nagovestaje o razlikama u položaju žena između policijskih službi u različitim zemljama (Brent, 2008; Brown, 2007; Martin, 1996). One u zemljama istočne Evrope izgleda da doživljavaju nešto manje diskriminacije i uznemiravanja od svojih kolega, od onih u kontinentalnoj Evropi i Americi. Za to postoji nekoliko mogućih objašnjenja. Uloga i radni status žena u bivšim komunističkim režimima rezultira u njihovoј većoj jednakosti koja bi na Zapadu mogla da se osvoji političkim lobiranjem i zakonskom legislativom. U ovom slučaju moglo bi se očekivati umanjenje razlike stopi diskriminacije i uznemiravanja. Međutim, razlika u prijavljivanju diskriminacije i uznemiravanja na poslu od strane žena u policiji, mogla bi se objasniti i na drugi način: zapravo ne postoji manja stopa diskriminacije žena u policiji, već postoji viša svest usled razvijene antidiskriminatorske politike kod žena u zapadnim razvijenim zemljama, i niži prag tolerancije, nego kod žena iz bivših socijalističkih zemalja. Tako su na Zapadu, a posebno u Americi, ženski pokret i feministička svest dali ženama alate za uočavanje i analizu ponašanja koje se smatra diskriminacijom. Zakonodavna legislativa jednakih mogućnosti i njeno sprovođenje ima progresivno veću moć širom Evrope i

Amerike. Uvođenje politike jednakih mogućnosti i njeno kvalitetno sprovođenje može kod žena policajaca da skrati vremensku skalu u kojoj će one prepoznati da su diskriminisane i isključene iz širokog spektra policijskih poslova i beneficija (Brown, 2007). Jedan od ciljeva analize faktora koji utiču na lošiji i nejednak tretman žena u policijskoj profesiji trebalo bi da budu i formulacija određenih preporuka za unapređenje položaja žena u policiji. U tom smislu, autori se generalno slažu da bi unapređenje i primena zakona u oblasti rodne ravnopravnosti, zatim, usvajanje politike zapošljavanja, selekcije, obuke, razvoja karijere i mere unapređenja integracije žena bili artikulisani i praktični ciljevi čije sprovođenje vodi rodnoj jednakosti u policijskoj profesiji. Na poboljšanje položaja žena u policiji aktivno utiču i ženska udruženja širom sveta. Danas su udruženja žena policajaca najaktivnija u Americi i Evropi, a ima ih i u drugim delovima sveta. U svom radu rukovode se politikom jednakosti, i nastoje da poboljšaju i unaprede radne uslove za žene policajce. Ciljevi udruženja žena policajaca usmereni su na saradnju i pružanje podrške, razmenom znanja, informacija i iskustva.

Literatura

- Babović, M. (2010) *Rodne ekonomski nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska unija i Srbija*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu & SeConS – Grupa za razvojnu inicijativu.
- Balkin, J. (1988) Why Policemen Don't Like Policewomen. *Journal of Police Science and Administration*, 1, str. 29-38.
- Blagojević, M. (2002a) *Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000, Urodnjavanje cene haosa*. Beograd: ISFF.
- Blagojević, M. (ur) (2002b) *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*. Beograd: AŽIN.
- Blagojević, M. (2006) *Rodni barometar – društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca*. Beograd: AŽIN.
- Brown, J. (1997) European Policewomen; A Comparative Research Perspective. *International Journal of the Sociology of Law*, 25, str. 1-19.
- Brown, J. (2007) From cult of masculinity to smart macho: Gender perspectives on police occupational culture. U: D. Sklansky (ur.) *Police Occupational Culture (Socio-*

-
- logy of Crime Law and Deviance, Volume 8). Bingley: Emerald Group Publishing Limited, str. 205-226.
- Burdije, P. (2001) *Vladavina muškaraca*. Podgorica: Cid.
- Butler, E., Winfree, T., Newbold, G. (2003) Policing and gender: Male and female perspectives among member of the NZ police. *Police Quarterly*, 3, str. 298-329.
- Catano, J. (2003) Labored Language Anxiety and Sadomasochism in Steel Industry Tales of Masculinity. *Men and Masculinities*, 1, str. 3-30.
- Dapčević- Marković, Lj. (2002) Žene u policiji. *Bezbednost*, 2, str. 344-356.
- Đurić-Kuzmanović, V. (2000) Ka teorijskom okviru istraživanja rodnih nejednakosti u Srbiji. *Sociologija*, 2, str. 422-435.
- Frehill, L. (2004) The Gendered Construction of the Engineering Profession in the United States, 1893–1920. *Men and Masculinities*, 4, str. 383-403.
- Garcia, V. (2003) Difference in the Police Department: Women, Policing, and “Doing Gender”. *Journal of Contemporary Criminal Justice*, 3, str. 330-344.
- Godenzi, A. (1999) Style or Substance: Men’s Response to Feminist Challenge. *Men and Masculinities*, 4, str. 385-392.
- Gutmann, M. (1997) Trafficking in men: The anthropology of masculinity. *Annual review of anthropology*, 26, str. 385-409.
- Izveštaj MUP RH (2011) Žene u policiji. Zagreb: MUP Republike Hrvatske.
- Kessler-Harris, A. (1990) *The woman’s wage: historical meaning and social consequences*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Kolin, M. (ur.) (2009) *Rodne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji i podsticanje evropskih integracija*. Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije prema ženama, Službeni list SFRJ, Međunarodni ugovori, br. 11/81.
- Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*. Beograd: Institut za političke studije.
- Miller S., Forest, K., Jurik, N. (2003) Diversity in blue: Lesbian and gay police officers in a masculine occupation. *Men and Masculinities*, 5, str. 355–385.
- Milosavljević, B. (1997) *Nauka o policiji*. Beograd: Policijska akademija.
- Milosavljević, B., Kovačević, S., Kostić, I., Petrović, D., Nedeljković, Z. (1999) Monografija Više škole unutrašnjih poslova 1972-1997. Zemun: Čigoja štampa.
- Monografija Policijske akademije 1993-2003 (2003) Beograd: Policijska akademija.

- Morrison, A., White, R., Van Velsor, E. (1994) *Breaking the Glass Ceiling: Can women reach the top of America's largest corporations?* Cambridge: Perseus Publishing.
- Lonsway, K. (2003) *Hiring & Retaining More Women: The Advantages to Law Enforcement Agencies.* Los Angeles: National Center for Women & Policing.
- Novović, S. (2006) *Žene u policiji. Istraživanje u okviru makroprojekta – Policija u funkciji bezbednosti i zaštite Srbiji na početku 21. veka.* Beograd: MUP Srbije i Viša škola unutrašnjih poslova.
- Novović, S., Vla, S., Rakić, N. (2010) *Uspostavljanje mreže žena policajaca Jugoistočne evrope, Rezultati istraživanja.* Sofija: SEPCA.
- Papić, Ž., Sklevitcky, L. (1989) *Antropologija žene.* Beograd: Biblioteka XX vek.
- Republički zavod za statistiku (2008) *Žene i muškarci u Srbiji.* Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Stojanović, S., Kesada, K. (ur.) (2010) *Rod i reforma sektora bezbednosti u Republici Srbiji.* Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- Stroshine, M., Brandl, S. (2011) Race, Gender, and Tokenism in Policing: An Empirical Elaboration. *Police Quarterly*, 4, str. 344-365.
- Tomić, M. (2010) *Žene u akademskoj profesiji i muško okruženje.* Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Tomić, M., Spasić, D. (2010) Maskulinitet u profesiji. *Antropologija*, 1, str. 95-110.
- Ustav Srbije, Službeni glasnik RS, br. 83/06.
- Zakon o bezbednosti i zdravlju na radu, Službeni glasnik RS, br. 101/05.
- Zakon o radu, Službeni glasnik RS, br. 24/05.
- Zakon o zapošljavanju i osiguranju za slučaj nezaposlenosti, Službeni glasnik RS, br. 71/03.
- Zorić, J., Dičić, N., Petković, N. (2008) *Radna prava žena u Srbiji.* Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Internet izvori

- Brent, S. (2008) *Female Participation in the Police Promotion Process: Are women competing for promotion in numbers proportionate to their statistical representation in policing?* Department of Political Science. The University of Western Ontario. Dostupno na: http://www.policecouncil.ca/reports/Shea_Gender_Promotions09.pdf, stranici pristupljeno 21.5.2012.

Eurostat (2008) NewsRelease dostupno na: <http://www.epp.eurostat.ec.europa/en/pls/portal/does/PAGE/pgp>. Year2008Month09, stranici pristupljeno 20.5.2012.

Fleming, J., Lafferty, G. (2002) *Equity confounded? New managerialism, organisational restructuring and women in Australian police servise*. Paper presented at the 3rd Australian women and policing conference – Canberra. Dostupno na: http://www.aic.gov.au/media_library/conferences/policewomen3/fleming.pdf, stranici pristupljeno 20.5.2012.

Martin, S. (1996) *Doing Gender, Doing Police Work: An Examination Of The Barriers To The Integration Of Women Officers*. Paper presented at the Australian Institute of Criminology Conference – First Australasian Women Police Conference. Sydney, 29, 30 & 31 July 1996 dostupno na: http://www.aic.gov.au/media_library/conferences/policewomen /smartin.pdf, stranici pristupljeno 20.5.2012.

MARTA TOMIĆ

The integration of women and the effects of the “glass ceiling” in the police profession

This paper considers the position of women in the police profession in terms of domination of masculinity and the effects of the “glass ceiling”. Generally, these mechanisms create unequal opportunities and unequal treatment of women in the police and other predominantly male professions, and overall create adverse conditions for their integration and slower career advancement. The aim of this paper is to show that women who are employed in the police, who have an affinity for the profession and wish to advance professionally are socially conditioned in a predominantly male environment, particularly in professions that have a historically bounded rule of masculinity, and that, as such, the mechanisms of the “glass ceiling” prevent them to reach the highest step in their career. Women in the police profession still are still a minority and have to deal with well integrated social and professional structural barriers as well as cultural barriers.

Keywords: masculinity, gender inequality, women, profession, police.

Prikazi knjiga

TEMIDA
Decembar 2012, str. 217-220
ISSN: 1450-6637

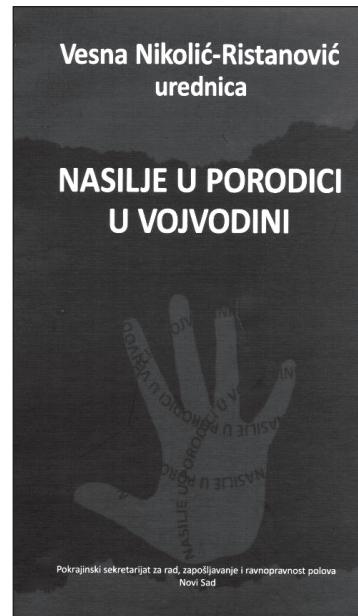
VESNA NIKOLIĆ RISTANOVIC (UR.)

Nasilje u porodici u Vojvodini

Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova,
Novi Sad, 2010, str. 132

U knjizi „Nasilje u porodici u Vojvodini“, koju je uredila Vesna Nikolić-Ristanović, predstavljeni su rezultati istraživanja nasilja u porodici u Vojvodini, koje je 2009. godine sprovelo Viktimološko društvo Srbije u okviru šireg projekta *Ka sveobuhvatnom sistemu suzbijanja nasilja nad ženama u Vojvodini*, čiji je nosilac bio Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova. Knjiga se sastoji od osam celina, koje se nadovezuju jedna na drugu i zajedno daju prikaz istraživanja i dobijenih rezultata. U prvoj celini prikazani su predmet, cilj i metod istraživanja, dok je opis uzorka u drugom delu, a problemi na koje se nailazilo, kao i stečena iskustva tokom prikupljanja podataka opisani su u trećoj celini. Četvrta celina posvećena je rasprostranjenosti nasilja u porodici u Vojvodini, dok se o faktorima koji utiču na izloženost žena nasilju u porodici govori u petoj celini. Karakteristike fizičkog i seksualnog nasilja u porodici su tema šeste celine, a sedma celina je posvećena društvenoj reakciji. U poslednjoj, osmoj celini, iznosi se krajnji zaključak.

Opis istraživanja dat je u prvoj celini pod nazivom „O istraživanju nasilja u porodici u Vojvodini: predmet, cilj i metod“, autorke Sanje Ćopić. Predmet istraživanja bilo je psihičko, fizičko i seksualno nasilje koje prema punoletnim oso-

bama ženskog pola vrše bračni/vanbračni partneri (sadašnji i bivši) ili članovi šire ili uže porodice. Cilj istraživanja bio je da se dođe do što jasnijih podataka o rasprostranjenosti, strukturi i karakteristikama nasilja u porodici nad ženama u Vojvodini. Podaci su prikupljeni anketom o viktimizaciji koja je kombinovana sa feminističkim načinom vođenja intervjuja, jer deluje osnažujuće i podsticajno na žene da govore o svom iskustvu viktimizacije. Posebno se govori o obuci anketarki, formiranju uzorka i prikupljanju podataka, što može biti od koristi budućim istraživačima koji će se baviti ovom ili sličnim temama.

U sledećem delu knjige „Opis uzorka“, Nikola M. Petrović opisao je uzorak koji je činilo 516 punoletnih žena sa teritorije AP Vojvodine. Navedene su sociodemografske i socioekonomski karakteristike uzorka, ali i podaci vezani za iskustvo ispitanica iz ratova koji su bili na našim prostorima u prethodnoj deceniji, gde je 32,9% ispitanica odgovorilo da sebe smatra žrtvom rata.

Treća celina, koja nosi naziv „Prikupljanje podataka o nasilju u porodici u Vojvodini: problemi i iskustva“, autorke Sanje Ćopić, govori o utiscima i zapaznjima anketarki u toku prikupljanju podataka, kao i komentarima ispitanica u vezi sa istraživanjem. Citirani komentari anketarki daju potpunu sliku teškoća sa kojima su se susretale. Anketarke su imale zadatak da beleže i slučajeve kada su žene odbijale da budu anketirane. Odbijanje je bilo veoma visoko, jer je od 927 žena sa kojima je stupljeno u kontakt, čak 402 (43,4%) odbilo da učestvuje u istraživanju.

Nikola M. Petrović je autor četvrte celine, pod naslovom „Rasprostranjenost nasilja u porodici u Vojvodini“. U ovoj celini govori se o strukturi različitih oblika nasilja, karakteristikama svakog oblika nasilja pojedinačno, kao i o karakteristikama nasilja u primarnoj porodici. Zabrinjava podatak da je 290 od ukupnog broja ispitanica (56,2%) u toku svog života nakon punoletstva preživelo neki oblik nasilja u porodici. Porodično nasilje obuhvata čitav niz različitih oblika nasilja kao što su: psihičko nasilje, pretnje fizičkim nasiljem, fizičko nasilje, seksualno nasilje, proganjanje, a često se mogu susresti i u kombinovanom obliku. Najzastupljeniji oblik je psihičko nasilje, koje je trpeло čak 42,8% ispitanica. Na drugom mestu je fizičko nasilje koje je pretrpeло 33,9%, dok je pretnja fizičkim nasiljem na trećem mestu po rasprostranjenosti (27,3%). Detaljno je prikazana struktura, rasprostranjenost, ali i korelacija između navedenih oblika nasilja. Među oblicima pretnje fizičkim nasiljem, najzastupljenija je pretnja ubistvom (34% slučajeva). Prilikom pretnje oružjem nož se koristi u 37,2%, a vatreno oružje u čak 34,9% slučajeva. Kada se čitalac upozna i sa ostalim izneitim podacima, posebno vezano za seksualno nasilje, nikako ne može ostati

ravnodušan. U zaključku je prikazana i komparacija sa rezultatima istraživanja nasilja u porodici u Srbiji iz 2001. godine, odnosno sa delom uzorka iz Vojvodine. Rezultati su jasno pokazali da je došlo do povećanja svih oblika nasilja u porodici. Zbog svega navedenog, ova knjiga može snažno uticati na društvo da se osvesti i shvati koje razmere je dostiglo porodično nasilje kod nas.

Peta celina „Faktori koji utiču na izloženost žena na nasilje u porodici“ autora Vesne Nikolić-Ristanović i Nikole M. Petrovića, posvećena je analizi faktora koji doprinose javljanju svakog od navedenih oblika nasilja. Uzimajući sociodemografske i socioekonomске karakteristike ispitanica i stavljajući ih u odnos sa različitim oblicima nasilja, a poredeći sa ispitanicama koje nisu trpele nasilje, autori pokušavaju da otkriju uzroke nasilja. Dolaze do zaključka da su prisutni oni faktori koji su povezani s njihovom porodičnom, stambenom i materijalnom situacijom, uključujući tu i odnos ekonomskih uloga koje u porodici imaju žrtva i nasilnik. U ovoj celini se govori i o uticaju nasilja u primarnoj porodici na nasilničko ponašanje i viktimizaciju u sekundarnoj porodici. Ukazuju na vezu nasilja u muško-ženskim odnosima u primarnim porodicama i kasnijeg vršenja nasilja od strane muškaraca, odnosno prihvatanjem uloge žrtve od strane žena. S obzirom na to, autori opravdano naglašavaju potrebu za efikasnijim i multidisciplinarnijim pristupom u sprečavanju viktimizacije dece u porodicama u kojima postoji nasilje.

Autorke šeste celine pod nazivom „Karakteristike fizičkog i seksualnog nasilja u porodici- analiza poslednjeg slučaja nasilja“ su Vesna Nikolić-Ristanović i Ljiljana Stevković. U ovoj celini analiziraju se karakteristike nasilja koje žene trpe u porodici, njegove posledice, način njegovog prevladavanja, potrebe žena u vezi sa tim, ali i karakteristike nasilnika. Autorke nastoje da nađu odgovore na pitanja koliko su bliske osobe upoznate sa nasiljem koje žene trpe, zašto žene ne napuštaju nasilnike, kako i kakve posledice ostavlja na decu prisustvovanje nasilju. Među žrtvama fizičkog i seksualnog nasilja dominiraju žene starosti od 41 do 56 godine (40,3%), procentualno najviše ispitanica je u bračnoj zajednici (38,1%), a više od dve trećine ima decu (78%). Nasilnici su većinom muškog pola (93%), a skoro polovina je starosti između 41 i 56 godina (40,3%). Zabrinjavaju podaci o posledicama koje nastupaju po žene zbog nasilja, počev od lakih telesnih povreda, pa do komplikacija u trudnoći. Deca bivaju i posredno i neposredno viktimirana, a autorke detaljno iznose šta je pokazalo istraživanje o svakom konkretnom obliku nasilja. Najjači utisak u ovoj celini ostavljaju citirane izjave žena žrtava, a jedna od takvih je: „Mali je vrištao dok me je tukao i taj njegov plač ga je još više iznervirao pa je i njega pesnicama

istukao" (str. 90). Ove rečenice prestavljaju jedan svojevrstan alarm koji proizvodi ova knjiga za društvo, u nadi da će se ono probuditi i odreagovati.

Kritikom društvene reakcije završava se prethodni odeljak, što biva dobar uvod u celinu pod naslovom „Nasilje u porodici u Vojvodini i društvena reakcija”, gde su autori Sanja Čopić, Vesna Nikolić-Ristanović i Nikola M. Petrović. Ova celina je najobimnija, i u okviru nje se govori o institucijama i organizacijama kojima su se ispitanice obraćale i na kakvu su reakciju naišle. Analizirano je koliko je slučajeva nasilja prijavljeno policiji, koji su razlozi neprijavljanja, kao i zadovoljstvo ispitanica reakcijom policije. Ispitivalo se u koliko slučajeva je vođen sudski postupak, da li su izricane mere zaštite od nasilja u porodici i kakvo je bilo postupanje pravosudnih organa, kao i zadovoljstvo ispitanica njihovim odnosom. Uz to, ispitan je i obraćanje ispitanica centrima za socijalni rad i medicinskim službama. Zabrinjavajući je podatak da visok procenat ispitanica (60,6%) nije bio zadovoljan radom centara za socijalni rad, dok je, kada su u pitanju medicinske službe, znatno veći procenat bio zadovoljan (87%). Što se nevladinih organizacija tiče, zanimljiv je podatak da visok procenat ispitanica zna da u Vojvodini postoje nevladine organizacije kojima se mogu obratiti (65,7%), ali da se veoma mali broj zaista obratio (4,4%). Značajan prostor u ovoj celini posvećuje se percepciji nasilja u porodici kao krivičnog dela i svesti žena o zakonskoj regulativi. Žene nasilje u porodici koje trpe retko prepoznaju kao kriminal, za razliku od nasilja na ulici, što nam donekle objašnjava zašto se nasilje retko prijavljuje. Ispitanice su imale mogućnost da iznesu svoje mišljenje o tome kako bi država trebalo da reaguje u slučajevima porodičnog nasilja. Jedan od njihovih konstruktivnih predloga je da se organizuje stručna pomoć koja bi bila namenjena nasilnicima.

Vesna Nikolić-Ristanović u poslednjoj celini daje kratak osvrt na rezultate istraživanja. Naglašava da je nasilje u porodici jedan ozbiljan društveni problem u Vojvodini koja spada u područja sa visokom stopom psihičkog, ali i fizičkog nasilja. Najprisutnije je partnersko nasilje, ali naglašava da je prisutno i nasilje nad decom. Detektuje značajne povoljne faktore, koji doprinose odluci žene da napusti nasilnika, ali i one nepovoljne kao što su nepoverenje u državne institucije i optimistično naglašava „da to ne bi trebalo da obeshrabri dalje napore koji u narednom periodu treba da budu još energičnije usmereni na razvoj zakonodavnog i institucionalnog okvira i to uz njegovo obavezno povezivanje s merama socijalne politike i razvojem međusektorske saradnje” (str. 129).

Prikazi knjiga

TEMIDA
Decembar 2012, str. 221-227
ISSN: 1450-6637

Miomira Kostić

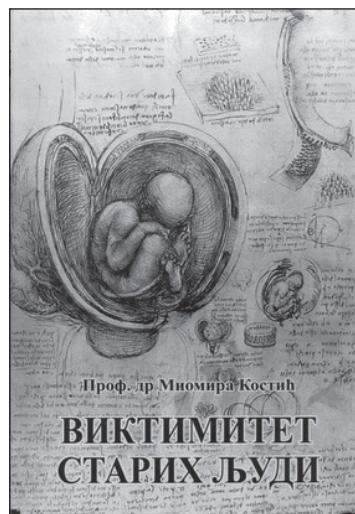
Viktimitet starih ljudi

Pravni fakultet, Niš, 2010, str. 247

Knjiga „Viktimitet starih ljudi“ profesorke dr Miomire Kostić nastala je nakon opsežnog empirijskog istraživanja o položaju starih osoba i odnosu društva prema „trećem životnom dobu“. U svom dosadašnjem radu, autorka se pretežno bavila teškim oblicima kriminaliteta, kriminalitetom maloletnika i maloletnica, različitim pristupima u pravosuđu kao i sadržajima iz oblasti viktimologije i penologije.

Studiju „Viktimitet starih ljudi“ odlikuje opsežna teorijska potkrepljenost koja obiluje detaljima iz svakodnevnog života starih osoba, kao i niz specifičnosti kada je u pitanju realizacija empirijskog dela istraživanja. Zanimljivo je da je u literaturi studije autorka uspela da pobroji sve do sada objavljene članke i sadržaje na temu starosti, starenja i viktimizacije starih ljudi, čime je podsetila na složenost, dubinu i ozbiljnost ove teme i perioda života koji je neizbežan, a obeležen nespremnošću društva da mu na pravi način pristupi.

U uvodnom delu pod nazivom *O starosti i starenju*, autorka razmatra pojmove staračko doba, ostarelost i starenje koji se pojavljuju u svakodnevnom govoru. Ovde se ističe faktor vremena i fiziološko stanje koje zahvata svako živo biće. Ovako se pojам starenja razmatra u naučnoj literaturi, iako postoji raskorak u tumačenjima, naučnici su saglasni da, kada je u pitanju starenje postoji razlika između opštih uslova života u starosti i specifičnih svojstva strog organizma. Javlja se promena i doživljaj promene u radu, porodici, okolini,

zatim osećaj neadekvatnaosti zbog smeštanja u starački dom, odvajanja dece, zatim osećaj beskorisnosti i egzistencija na rubu društvenog života.

Kada su u pitanju kriminološka istraživanja, stare osobe dugo nisu bile predmet ovih rasprava, ali je činjenica da se zločin nad starim ljudima vrši isključivo zbog „ostarelosti“, što ukazuje na diskriminaciju na osnovu dobi. Specifičnost ove grupe ogleda se u tome što joj marginalizovana pozicija, koju ima, onemogućava da aktivno učestvuje u društvenom životu i tako utiče na donošenje bilo kakvih odluka.

U drugom delu uvoda pod nazivom *Oboležja starosti kao doba života* starost se razmatra kao socijalni problem. Opširno opisuje kako se trajanje života menjalo tokom vekova i kako se život produžavao. Istiće da je neophodno da postoji politički odgovor kada je u pitanju proces starenja u savremenim društvima. Taj odgovor u sebi treba da sadrži potpunu promenu zdravstvene politike kao i poboljšanje kvaliteta produženog individualnog života. Neophodno je da države promovišu zdravlje i zdrave stilove života, kao i svest o individualnoj odgovornosti za sopstveno zdravlje. Rezultati različitih empirijskih istraživanja, koji su ukazali na nagli porast starenja stanovništva, okarakterisani su kao negativni i štetni u razvijenim zemljama. Pošto se struktura stanovništva značajno menja, zbog naglog porasta udela starog, a opadanja udela mладог stanovništva, natalitet u ispitivanim zemljama opada. Troškovi za brigu o starima se takođe uvećavaju i, bez obzira na povećano ulaganje društva u brigu i odnos prema starima, rezultati istraživanja ukazuju da stare osobe žive u izuzetno nepovoljnim prilikama.

U drugom delu knjige autorka kroz teorijski pristup razmatra *zlostavljanje starih lica, njegova određenja i pokazatelje*. Tumačeći peto poglavље „Svetskog izveštaja o nasilju i zdravlju“ iz 2002. godine koje je posvećeno zlostavljanju i zanemarivanju starih lica na globalnom nivou, autorka ističe da je neophodno opisati polje javnog zdravlja i polje krivično pravnog regulisanja kada je u pitanju zlostavljanje starih osoba. Kada govorimo o periodu izučavanja starih lica kao ugrožene kategorije, osamdesetih godina je kategorija populacije iznad 65 godina starosti okarakterisana kao kategorija koja trpi različite oblike nasilja. Sedamdesetih godina 20. veka javlja se svest o tome da je ova pojava jedan od oblika kršenja ljudskih prava. Autorka ističe da je 1975. pojava zlostavljanja starih ljudi prvi put opisana u britanskim naučnim časopisima. Definicije zlostavljanja starih lica opisane su kroz nekoliko oblika ispoljavanja: psihičkog, fizičkog, materijalnog, seksualnog, zatim kroz zanemarivanje staranja o starom licu; autorka ističe da ne treba zaboraviti nasilje koje se vrši nad starim

osobama od strane države i društva. Ona dalje prezentuje različita istraživanja kada su u pitanju stavovi prema zlostavljanju starih lica u SAD-u. Različite kulture različito tumače i određuju pojam zlostavljanja. U nekim kulturama je interes porodice iznad interesa pojedinca, te se, u skladu sa tim, neki oblici ove pojave ne tretiraju kao zlostavljanje.

U literaturi koja se bavi viktimalogijom više od 50% oblika viktimalizacije starih lica odnosi se na psihološko zlostavljanje. Autorka daje prikaz različitih istraživanja o zlostavljanju i viktimitetu starih u različitim zemljama. Savet Evrope je tek 1991. godine uradio opsežno istraživanje nasilja nad građanima u trećem životnom dobu u 21 državi. Došlo se do zaključka da je rasprostanjenost ispitivane pojave velika i da se odlikuje neprijavljivanjem počinioца od strane žrtve.

Kada govori o *viktimogenim predispozicijama starih osoba* autorka pre svega naglašava *biološke osobine starih osoba i rizik od viktimalizacije*. U ovom poglavlju ona preispituje klasične teorije iz oblasti gerontologije koje objašnjavaju uzroke starenja. Neke od njih naglašavaju da je starenje rezultat grešaka u genetskom programu, zatim istrošenosti organizma ili starenja imunog sistema. Autorka polazi od bioloških osobina koje su posledica starenja organizma, ali naglašava individualne osobenosti i razlike svake osobe. Tako se može zaključiti da u starosti ima i zdravih osoba. Ona dalje predstavlja podatke i rezultate SEER (Surveillance Epidemiology and End Results) o odnosu između starosti i različitih oblika bolesti. Biološke promene značajno utiču na povećan rizik od viktimeta starih osoba. Za to postoje objektivni uzroci. Ovome u prilog ide i pojava izolacije starih lica u industrijskim društvima. To povećava rizik od oboljevanja, iskorišćavanja, neadekvatnog starenja i povećanja smrtnosti, ukoliko država ne obezbedi adekvatnu ekonomsku i socijalnu sigurnost starih lica.

Viktimalogene predispozicije starih lica počivaju i na njihovom psihološkim osobinama, pa autorka u poglavlju *Psihološke osobine starih lica i rizik viktimalizacije* dalje razmatra ove karakteristike. Polazeći od nekolicine istraživanja, ona ispituje emocionalnu nesigurnost, tugu, samoću i dosadu starih ljudi. Takođe ističe da stari ljudi češće oboljevaju od mentalnih bolesti, pa je dijagnostika, lečenje i rehabilitacija mentalnih poremećaja u starosti poseban zadatak medicine. Važno je napomenuti da ovaj deo predstavlja nedovoljno istraženu oblast kada je u pitanju nasilje koje se vrši nad starima.

U poglavlju *Socijalni položaj starih lica i rizik viktimalizacije* autorka naglašava kako biološko-psihološki preduslovi menjaju ekonomski položaj starih lica, što utiče na njihov socijalni status. Osnovni problem je u socijalnoj izolo-

vanosti starih lica, zatim odnosu prema strarima u prošlosti i danas i odnosu prema starima u zavisnosti od bogatstva, odnosno siromaštva porodice. Demografska komponenta i socijalno-klasna i porodična osobenost značajno utiču na odnos prema starosti u savremenom društvu. Neostvareno roditeljstvo takođe povećava rizik viktimalizacije starih, jer se pojavljuje strah od lakšeg i bržeg oboljevanja od težih bolesti sa jedne strane, dok je sa druge strane strah usmeren na neadekvatan tretman i nemanje podrške koju najčešće obezbeđuju deca.

U poglavlju *Stare osobe u izbeglištvu* autorka govorio o *pravnom i socio-loškom određenju pojma izbeglištva*. Izbeglištvo kao socijalno iskustvo u sebi nosi poseban vid nasilja. Kroz odredbe Rimskog statuta Međunarodnog krivičnog suda ona razmatra krivična dela genocida kao „zločina protiv čovečnosti”, a u okviru toga i deportaciju ili prisilno premeštanje stanovništva, proterivanje i druge prinudne mere. Dalje razmatra pitanja registracije i broja izbeglih lica na prostoru bivše SFRJ tokom godina rata i nakon toga. Posebno poglavljje posvećuje *psihološkim radionicama sa izbeglicama* i prezentuje rad udruženja „Zdravo da ste”.

U poglavlju *Rad sa izbeglim stariim osobama* autorka govori o otporu koji osobe imaju na početku svake radionice, zatim o dominantnom osećaju socijalne i lične nekompetencije kada je u pitanju roditeljstvo, jakom doživljaju ratne traume. Ona ističe značaj kombinacije različitih starosnih struktura na radionicama, gde mlađi učesnici svojom energijom i dominantnošću utiču na aktivaciju ostalih učesnika.

U poglavlju *Stare osobe kao osuđena lica* ističe se podatak da je udeo osuđeničke populacije iznad 55 godina starosti znatno manji nego udeo mlađe populacije. Zakon o izvršenju krivičnih sankcija ne reguliše posebnim odredbama položaj starih osuđenika. Autorka dalje tumači Zakon o izvršenju krivičnih sankcija u zavisnosti od uzrasta na kome su osuđenici, iznoseći procenu iz 2008. po kojoj je u srpskim zatvorima bilo preko 150 osuđenika iznad 70 godina starosti.

U poglavlju *Međunarodni dokumenti o pitanjima starenja i sprečavanja viktimalizacije/diskriminacije ostarelih osoba* ističe se posebnost dokumenata *Ujedinjenih nacija*. Ujedinjene Nacije naglašavaju da starenje stanovništva u Evropi ostavlja brojne posledice na socijalnu zaštitu i javne finasije. Vlade država Evropske Unije već su preduzele različite korake kada su u pitanju fondovi državnih penzija i osavremenjivanje sistema socijalne zaštite. Evropska komisija ističe pet pravaca razvoja kako bi se savladali izazovi u demografskom smislu.

Tu se ukazuje na promovisanje demografske obnove, promociju zapošljavanja u Evropi, stvaranje uslova za produktivniju i dinamičniju Evropu, primanje i integrisanje emigranata, stvaranje sistema održivih javnih finansija, što podrazumeva garantovanje primarne socijalne zaštite i jednakosti među generacijama. Borba protiv diskriminacije je princip na kome počiva Evropska Unija.

U domaćim dokumentima o pitanjima pravnog položaja i zaštite ostarelih osoba od svih oblika viktimizacije/diskriminacije ističe se činjenica koja doprinosi opravdanosti postojanja ovakvih dokumenata, a koja se ogleda u tome da, osim stručne javnosti koja se bavi ovim pitanjima, ne postoji dovoljno dokaza o raznovrsnosti i razuđenosti pravnih normi koje se odnose na ostarele osobe. Norme, koje su od velikog značaja za zaštitu prava ostarelih osoba, odnose se na zabranu diskriminacije, zatim potiču iz oblasti krivičnog prava i građanskog zakonodavstva, odnose se na zdravstvenu zaštitu, penzijsku i invalidsku sigurnost. Autorka se u radu posebno bavi pravnom regulativom grada Niša i novinama u radu kada su u pitanju ranjive grupe stanovništva. Usvajanjem dokumenta Budžet grada Niša kao posebna stavka se ističe obezbeđivanje materijalnih sredstava za kategoriju „starost“.

U poglavlju *Strategije i različiti strateški pravci u okviru teorijskog pristupa*, posebno se izdvaja Nacionalna strategija održivog razvoja iz 2008. godine. Ovde se napominje da postojeća mreža ustanova za ostvarivanje socijalne zaštite ne odgovara stvarnim potrebama korisnika i ne obezbeđuje zadovoljanje odgovarajućih potreba. Nacionalna strategija o starenju, koja je doneta 2006. godine, imala je za cilj stvaranje politike zasnovane na savremenim saznanjima koja će privredu, zdravstvenu i socijalnu zaštitu, tržište rada i obrazovanje uskladiti sa demografskim promenama, kako bi se stvorilo društvo za sva životna doba, kako ističe autorka. Ovakvo društvo bi trebalo da teži da zadovolji potrebe i iskoristi neiskorišćene potencijale starijih ljudi. Strategija počiva na određenim principima među kojima se ističe doživotni razvoj pojedinca, unapređenje svih ljudskih prava i sloboda, obezbeđivanje ekonomске i socijalne sigurnosti i kvaliteta života u starosti, integracija i participacija starijih osoba u zajednicu, eliminisanje svih oblika zanemarivanja...

U narednih nekoliko poglavlja autorka se bavi *normama o zabrani diskriminacije, krivičnog zakonodavstva, normama iz oblasti građanskog zakonodavstva, zatim odredbama koje sprečavaju nasilje u porodici, normama o socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti, penzijskoj i invalidskoj sigurnosti*. U poglavlju *Sprečavanje viktimizacije (stradanja) i diskriminacije starih osoba* autorka pokušava da prikaže sadržaje opšte društvene politike, socijalne zaštite i obezbeđivanja soci-

jalne sigurnosti kojima se može umanjiti mogućnost ispoljavanja nedozvoljenih postupaka prema ostarelim osobama.

Kod *mera prevencije i iskustva u njihovoј primeni u savremenim zemljama* sveta autorka se bavila rešenjima i primerima SAD-a i planiranim aktivnostima Ujedinjenih Nacija. U SAD je 1965. godine donet poseban zakon koji omogućava sankcijom zagarantovana prava starih ljudi, tzv. Older Americans Act. Ovaj zakon je u potpunosti usmeren na zadovoljavanje potreba koje imaju stara lica u skladu sa periodom života u kome se nalaze. Autorka dalje naglašava značaj Uprave za starenje u okviru organa savezne državne uprave, koja se bavi isključivo pitanjima starenja, a koja radi putem Mreže službi za stareњe, promovišući dugoročni sistem kućne i društvene brige o starima, odgovara na potrebe starih...

Kada govori o *merama prevencije i iskustvima u njihovoј primeni u zemljama u okruženju i na domaćem planu*, autorka naglašava da su stare osobe sa ekonomskog i socijalnog stanovišta jedna od najugroženijih kategorija stanovništva. Neophodno je zakonski regulisati odnose u porodici, zatim napisati posebne strategije za brigu o starima, imajući u vidu povećanje broja starih osoba u ukupnom stanovništvu država regiona. Ovde je značajno spomenuti problem doživotnog izdržavanja kada su u pitanju stari ljudi i kvalitet njihovog života. Razmatrajući objavljene radove različitih istraživača i istraživačica u vezi sa kvalitetom života starih osoba, značajno mesto zauzimaju različiti oblici aktivnosti kojih je u ovom periodu sve manje.

U trećem delu studije autorka govori o *empirijskom pristupu* u okviru kojeg prezentuje *rezultate istraživanja i diskusiju*. Posleratna situacija u Evropi, nizak društveni i profesionalni status stručnjaka koji su se bavili pitanjima viktimiteta starih, kao i suočavanje sa različitim situacijama porodičnog nasilja, one mogućili su profesionalnu javnost da zauzme kritički stav prema ovoj pojavi u prošlosti. Osamdesetih godina prošlog veka situacija se popravlja pošto države donose različite uredbe koje obuhvataju veliki broj pitanja i probleme starih osoba.

Predmet istraživanja u empirijskom pristupu je pošao od analize slučajeva zanemarivanja i zlostavljanja ostarelih osoba u Centru za socijalni rad „Sveti Sava“ i Gerontološkom centru Niš, zatim su obuhvaćeni slučajevi viktimizacije ostarelih osoba, bez obzira na koji način su došle u situaciju da postanu žrtve određenih događaja. *Ciljevi istraživanja* su bili da se stekne uvid u ispoljavanje i postojanje svih oblika nasilja prema starim osobama, zatim da se stekne uvid u osobnosti počinjocu nasilja, kao i da se ukaže na mere, usluge i intervencije

koje je Gerontološki centar preduzeo kako bi zaštitio stare osobe. *Metodologija istraživanja* ističe da su korišćene metode analize i indukcije i ekipni rad sa stručnjacima iz ovih ustanova. Interesnatno je da su od velikog značaja bili stavovi, sećanja, iskustvo i odnos prema događajima iz života korisnika usluga centara, a ne samo činjenice koje su prikupljane iz dosjeva. Činjenice koje su sakupljene odnosile su se na žrtve i počinioce, ali samo iz ugla žrtava sa izuzetkom kod jednog slučaja gde je obavljen razgovor sa počiniteljkom u prisustvu psihologa.

U obe ustanove uzorak su činile stare osobe, žene starije od 60 godina i muškarci stariji od 65 godina, koji nisu bili „radno sposobni/e“. Deo uzorka u Gerontološkom centru Niš činila je i analiza radionica sa izbeglim ženama (tokom ratova na prostoru bivše SFRJ) preko 60 godina starosti, koje su crtale na temu: „Moj lični prostor“. Specifičnost uzorka i obavljanje istraživanja u različitim vremenskim periodima i određenim vremenskim razmacima doprinelo je sveobuhvatnom pristupu i posmatranju promena koje prate pojavu u zavisnosti od društvenih prilika. U Gerontološkom centru Niš izdvojeni su slučajevi fizičkog zlostavljanja, emocionalnog zlostavljanja i ekonomske eksploracije, kada su u pitanju oblici viktimiteta nad starim osobama.

U poslednjem, četvrtom poglavlju studije, autorka detaljno prezentuje zaključke istraživanja do kojih je došla. Pojašnavajući karakteristike uzorka istraživanja ona se dotiče obrazovne strukture žrtava, analize rodbinskih odnosa, pola žrtava (dominirao je broj žrtava ženskog pola), zatim odnosa između onoga ko prijavi nasilje, počinioca nasilja i žrtve, kao i razloga obraćanja Centru za socijalni rad. Zanimljiv je podatak koji govori da žrtve muškog pola najčešće same prijavljuju nasilje, dok slučajeve nasilja nad ženama prijavljuju ostali članovi porodice (ćerke i sinovi).

Istraživanje koje je sprovedeno dalo je detaljan prikaz i analizu pojma starosti, starenja i oblika i rasprostranjenosti nasilja koje se vrši nad starim osobama i omogućilo da se otvori prostor za uklanjanje predrasuda koje postoje kada je u pitanju ova kategorija stanovništva. Važno je istaći da su prikupljeni podaci doprineli da različiti oblici nasilja, koji su prisutni u svakodnevnom životu starih osoba, konačno postanu vidljivi, a ujedno i da se stručna javnost opomene i upozori na ozbiljnosti posledica zanemarivanja ovakvog problema.

MARIJANA ŠULEIĆ

TEMIDA
Decembar 2012, str. 229-233
ISSN: 1450-6637

Radionica za izgradnju kapaciteta civilnog društva za monitoring zatvorskih ustanova

Kijev, Ukrajina, 26.–29. mart 2012. godine

Radionica za izgradnju kapaciteta civilnog društva za monitoring zatvorskih ustanova je okupila 37 učesnika iz 12 zemalja sa ciljem da unapredi znanja učesnika za monitoring ustanova u kojima se nalaze lica lišena slobode i unapredi njihova znanja na polju lobiranja za promene. Radionicu je finansijski pomogla Fondacija za otvoreno društvo (Open Society Fund), a organizovali su je Međunarodna organizacija za reformu pravosuđa (Penal Reform International) iz Velike Britanije i Organizacija za javno zagovaranje (Public Advocate) iz Ukrajine.

Ciljevi prvog dana radionice su bili: Da učesnici nauče kako da sprovode monitoring, istražuju slučajeve lošeg tretmana lica lišenih slobode i dovedu do napretka u često veoma izazovnim političkim okolnostima; Upoznavanje sa dobrim praksama u implementaciji *Bangkočkih pravila* za rad sa ženama izvršiteljkama krivičnih dela; Unapređenje znanja za lobiranje za promene i pravljenje mreže organizacija koje mogu međusobno da razmenjuju svoja iskustva.

Posle upoznavanja i kratkog osvrta učesnika na izazove sa kojima se susreću u svom radu u zemljama iz kojih dolaze, prvo izlaganje imao je Krassimir Kanev, iz Helsinškog odbora za ljudska prava iz Bugarske, pod nazivom *Međunarodni standardi i mehanizmi za monitoring ustanova u kojima se nalaze lica lišena slobode*. U svom izlaganju gospodin Kanev je detaljno upoznao prisutne sa međunarodnim standardima i pravilima i istovremeno motivisao učesnike da daju svoje viđenje implementacije istih u zemljama iz kojih dolaze. Takođe je skrenuo pažnju na pojedina pravila koja su važna prilikom monitoringa.

Sledeću interaktivnu sesiju vodila je Mary Murphy, bivša direktorka za zastupanja Međunarodne organizacije za penalne reforme (Penal reform International) sa izlaganjem *Žene u zatvorima – Bangkočka pravila*. Ova interaktivna sesija je započela kvizom koji je učesnike naterao da razmišljaju o procentu

žena u odnosu na ukupnu osuđeničku populaciju u svojim zemljama. Ovaj procenat se kreće od 1,7% u Tadžikistanu do 9-10% u Rusiji. U svom izlaganju, Mary je obrazložila razloge za donošenje Bangkočkih pravila, koji potenciraju specifične psihološke i emotivne potrebe žena i stavljaju poseban akcenat na korišćenje vanzavodskih sankcija za samohrane majke.

Posle ovog veoma zanimljivog izlaganja gospođe Murphy, učesnici su u grupama diskutovali o pojedinim pravilima, mogućnostima njihove implementacije, ka kojim državnim službama zalaganja treba da budu usmerena i koja se od navedenih pravila najčešće krše.

Drugi dan ove interaktivne radionice, započeo je izlaganjem Martina Clarka iz Velike Britanije o kampanjama. U uvodu svog izlaganja, gospodin Clark je napravio razliku između kampanja i individualne podrške, njihovim prednostima i manama. Kroz izuzetno vođenu vežbu, gospodin Clark je upoznao prisutne sa značajem dobro definisanog problema koji je predmet kampanje, njegovih uzroka i posledica. Ovo je postigao kroz interaktivnu radio-nicu pravljenja *drveta problema* i njegovog pretvaranja u *drvo rešenja*. Komentari većine učesnika na izlaganje i vežbu koju je vodio gospodin Clark, su bili da je ona pokrenula energiju prisutnih za promene i ojačala timski rad. Svoje izlaganje on je završio konstatacijom da su sve kampanje povezane sa ljudima i njihovim međusobnim odnosima, tako ako je predmet kampanje neki „nepopularan slučaj“ važno je da se razmišlja kako da se podstaknu ljudi da o njemu razmišljaju na drugačiji način.

Tanya Norton iz Asocijacije za prevenciju torture vodila je interaktivnu sesiju koja je imala za cilj da pripremi prisutne za monitoring mesta za zadržavanje osoba lišenih slobode. Ona je u svom izlaganju objasnila u čemu se sastoji uloga *Nacionalnog preventivnog mehanizma (NPM)* u zaštiti od torture. Od 12 zemalja čiji su predstavnici bili prisutni, ovaj mehanizam ima 5 zemalja, dok je 9 zemalja ratifikovalo Opcioni protokol uz Konvenciju protiv torture (*Optional protocol to the Convention against torture OPCAT*). Prisutni su imali prilike da iznesu probleme sa kojima se sreću prilikom monitoringa mesta u kojima se nalaze osobe lišene slobode u svojim zemljama. Glavna dilema koju su prisutni imali bila je da li treba organizovati najavljene ili nenajavljene posete i kako zaštитiti osobe sa kojima se razgovara da kasnije ne budu meta torture od strane zatvorskog osoblja. Sledeća vežba, u okviru ove interaktivne sesije, imala je za cilj da ukaže na razliku u delovanju NPM i klasičnih istražitelja slučajeva torture. Ova vežba je realizovana kroz studiju slučaja iigranje uloge predstavnika NPM i lica liшенog slobode. Tokom igranja uloga jasno

je uočeno da je tokom monitoringa podjednako važno stvoriti odnos poverenja sa licima lišenim slobode, ali i biti jasan u objašnjenjima uloge NPM i mogućnostima koje su mu dostupne. Na kraju sesije, prisutni su bili upoznati sa zatvorima koje će posetiti sledećeg dana. Takođe je objašnjeno da to neće biti prave monitoring posete, već će se svaka grupa koncentrisati na pojedine stvari. Zbog bezbednosti velike internacionalne grupe, zavodi su imali pojedinačna ograničenja koja su uslovila da poseta bude organizovana na način koji ne omogućava kompletan monitoring.

Sledeći dan je bio rezervisan za posete zatvorskim ustanovama. Prisutni su bili podeljeni u tri grupe i po svojoj želji su mogli da posete Žensku koloniju u Černigovu, objekat za smeštaj maloletnih prestupnika u Pryluku i Mušku koloniju u ukrajinskom gradu Černikovu.

Autorka prikaza je posetila žensku koloniju. Ova kolonija ima kapacitet za 802 žene, ali u momentu posete u ovoj koloniji je bilo oko 750 žena. Kolonija prima isključivo žene povratnice. Poseta je trajala nešto više od dva časa i bila je očigledno unapred isplanirana, tako da je posle uvodnog razgovora sa upravnikom kolonije usledio obilazak po strogo utvrđenom redosledu, koji je omogućio susret samo sa par osuđenica i vrlo ograničen razgovor. Cela kolonija je uređena u sovjetskom stilu: spavaonice su sa krevetima na sprat i u pojedinim sobama ima po 17 kreveta na sprat. Sanitarne čvorove nismo imali prilike da vidimo. U okviru kolonije je veliki radni pogon u kome se radi u tri smene. Žene uglavnom šiju za potrebe velikih sistema kao što su vojska i policija. Ono što ovu koloniju čini posebnom je deo za boravak majki sa decom. Ovaj deo je renoviran prethodih godina uz pomoć NVO iz Ukrajine i stranih donacija. U okviru ovog dela postoji 11 garsonjera, vrlo funkcionalno opremljenih, u kojima žive majke sa decom do navršene treće godine života deteta. Žene koje mogu biti u ovom prostoru se posebnim psihološkim programima biraju, uz uslov da ne puše, da nisu zavisnice od narkotika i da su voljne da se na najbolji način brinu o svom detetu. Ostale žene koje su u koloniji, a koje imaju decu, borave u zgradama pored, a sa svojom decom mogu da provedu vreme između radnih obaveza i spavanja u toku dana. Za decu postoje spa-vaoalice i deo za igranje, koji je veoma funkcionalno i estetski uređen. Takođe, ispred zgrade se nalazi lepo uređeno dečije igralište.

Kolonija takođe poseduje veoma lepo uređen prostor za pripremu žena za izlazak na slobodu. Ovaj prostor se sastoji od kuhinje i dnevнog boravka opremljenog najsavremenijim uređajima za domaćinstvo, kao što su mašina za veš i sudove, LED televizor, mikrotalasna pećnica i slično. Prostor je opre-

mljen funkcionalnim nameštajem i akvarijumom za ribice. Cilj ovog prostora je da pripremi osuđenice za izlazak na slobodu i bavljenje kućnim poslovima, ali da ih motiviše da teže tome da svoj budući dom urede na sličan način.

Muška kolonija u ukrajinskom gradu Černikovu, pored ostalog, ima biblioteku, srednju stručnu školu i radni pogon. Svi ovi objekti izgledaju sveže okrećeni. Posetioci su se uglavnom kretali praznim prostorijama i na pitanje gde su osuđenici dobili su čudan odgovor da im zbog manjka prostora nije dozvoljeno da preko dana borave u sobama. U sobama nisu bila vidljiva grejna tela. Svaka soba ima umivaonike, ali im je upotreba tuševa dozvoljena svaki deseti dan. Toaleti i sanitarni čvorovi nisu čisti. Podatak da 75% osuđenika ima tuberkulozu je podatak koji veoma zabrinjava.

Objekat za smeštaj maloletnih prestupnika u ukrajinskom gradu Prylyku je u trenutku posete imao 243 lica uzrasta od 14-23 godine, od kojih je trećina starija od 18 godina. Posetioci su mogli da vide školu u kojoj štićenici dobijaju diplomu, u kojoj nema podataka o mestu gde su je stekli, i veliku lepo opremljenu biblioteku. Maloletnici smešteni u ovu koloniju nisu znali da kažu koje knjige se nalaze u njoj i koje su pročitali, ali ona postoji i ima veliki broj knjiga. Roditelji redovno posećuju decu koja se nalaze u ovoj koloniji i mogu ih izvoditi na vikend ukoliko se dobro ponašaju. Prostorije za usamljenje nisu mogle da se pogledaju, uz opravdanje da nisu korišćene poslednje dve godine. Ono što je posetioce veoma iznenadilo je činjenica da maloletnici ne mogu da idu u toalet po svom nahođenju, već odlaze grupno po utvrđenom rasporedu u redu pevajući. Na pitanje da li je to narušavanje ljudskih prava ovih mladića, dobijen je odgovor da oni izgledaju potpuno srećno i da se niko ne žali zbog toga.

Po povratku iz poseta, učesnici su imali priliku da razmene svoje utiske, naprave paralelu sa sličnim ustanovama u svojim zemljama i ukažu šta im je od predavanja iz prethodnih dana najviše koristilo prilikom ovog ograničenog monitoringa.

Poslednjeg dana radionice, Andrea Huber, direktorka u Međunarodnoj organizaciji za krivične reforme (Penal international) iz Velike Britanije, imala je izlaganje na temu zastupanje za promene. Ova interaktivna sesija je počela tako što je gospođa Huber ponudila učesnicima veći broj definicija „zagovaranja”, a prisutni su dobili zadatku da glasaju za definiciju za koju smatraju da je najadekvatnija. Prisutni su najveći broj glasova dali sledećoj definiciji: „Zalaganje se sastoji od različitih strategija koje imaju za cilj da utiču na donosioce odluka na lokalnom i drugim nivoima. Efektivno zalaganje podrazumeva dobro poznavanje i analizu konkretnog problema i adekvatan predlog za rešenje.”

Prisutni su zatim pozvani da iskoriste jedan od problema koji su primetili tokom posete zatvorskim ustanovama prethodnog dana i da naprave strategiju za zalaganje, koristeći odmerene i realne korake, i da navedu ka kojim donosiocima odluka bi ti zahtevi bili upućeni. Autorka ovih redova, s obzirom da je bila u poseti ženskom zatvoru, opisala je problem i strategiju za zalaganje koja je vezana za ovu ustanovu. Naime, deo za majku i bebe u ženskom zatvoru nije registrovan kao posebno odeljenje iako je sva potrebna dokumentacija predata. Ovaj deo se finansira zahvaljujući dobroj volji trenutnog rukovodstva zatvora i, ukoliko se ono promeni, može se desiti da finansiranje prestane. Koraci koji su predloženi u cilju rešavanja ovog problema su obraćanje dečijem ombudsmansu i slanje dokumentacije relevantnim državnim institucijama. Takođe je predloženo da se formira radna grupa koja će nadgledati proces i inicirati prateće aktivnosti.

Ovo je bila ujedno i poslednja sesija posle koje su se učesnici uputili svojim kućama puni novih znanja i ideja za budući rad. Ono što su svi učesnici zaključili na kraju ove interaktivne radionice je da smatraju da je upravo završena radionica početak stvaranja čvrste mreže organizacija iz 12 zemalja, koje se bave ovim temama.

O temama sa radionice, situaciji u svojim zemljama i mogućnostima primene stečenih znanja u svojim zemljama, učesnici radionice su imali priliku da ponovo diskutuju tri meseca posle radionice, putem web seminara koji je bio organizovan 29. juna 2012. godine. Na kraju seminara bio je promovisan novi sajt Međunarodne organizacije za reformu pravosuđa za Rusiju *Zajedno protiv torture* (Вместе против пыток, <http://tortureprevention.penalreform.org/welcome>). Ako se izuzmu tehnički problemi koje su pojedini učesnici web seminara imali i malo vremena koje je bilo potrebno da se učesnici prilagode ovom tehnički inovativnom načinu rada, ovaj seminar je postigao svoj cilj. Takođe, ovakav način rada, za grupu koja se poznaje, može biti model rada koji nije suviše skup i može služiti kao preporuka za organizovanje novih seminara u budućnosti.

JASMINA NIKOLIĆ

ČLANCI OBJAVLJENI U PRETHODNIM BROJEVIMA ZA 2012. GODINU

Tema broja 1, godina 15, 2012.

ŽRTVE KRIMINALITETA I RATA: MEĐUNARODNI I DOMAĆI KONTEKST

Sećanje na profesora dr Živojina Aleksića

Milan Škulić

Vesna Nikolić-Ristanović

**Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije
„Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst“**

Sanja Čopić

ČLANCI

**Različita shvatanja pojma žrtve i njihove konsekvene na odnos društva
prema viktimizaciji**

Vesna Nikolić-Ristanović

Pravo žrtava krivičnih dela na naknadu štete

Nataša Mrvić-Petrović

Žrtve, civilno društvo i tranziciona pravda u Bosni i Hercegovini

Michael Humphrey

**Konstruisanje žrtve u Španiji nakon Franka: obnovljeno sećanje unuka
žrtava građanskog rata i diktature**

Estela Valverde

Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, forenzički patolog i etika

Lorin de la Grandmaison

Medijski pristup rodno zasnovanom nasilju

Zorica Mršević

Viktimološki aspekti sudske presude

Oliver Bačanović

Nataša Jovanova

Stres i psihička trauma na radnom mestu i pravo na nadoknadu

nematerijalne štete

Milanko Čabarkapa

Prava žrtava, krivična dela protiv međunarodnog prava i restorativna pravda: kako povećati nivo odgovornosti i obeštećenja za međunarodne zločine?

Axelle Reiter

Zaštite žrtava i dobara od delikata protiv bezbednosti javnog saobraćaja sa aspekta životne sredine

Dragan Obradović

Posledice obaveza postavljenih sudske odlukama kao politika tranzicije u posleratnoj Srbiji, Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj

Michelle Veljanovska

Žrtve loše psihoterapeutske prakse

Nikola Petrović

Bejan Šaćiri

Tamara Kljajić

Krivičnopravna zaštita starih lica i rizik od njihove viktimizacije kod krivičnih dela sa elementima nasilja u porodici

Filip Mirić

OSTALE TEME

Doprinos policijskog pregovaračkog tima zaštiti ljudskih prava u posebnim bezbednosnim situacijama

Dane Subošić

Saša Mijalković

Teme broja 2, godina 15, 2012.

UJEDINJENE NACIJE I GLOBALNI IZAZOVI KRIMINALA VIKTIMOLOGIJA: TEORIJA, PRAKSA, AKTIVIZAM

U čast Dušana Cotiča

Vesna Nikolić-Ristanović

Oliver Bačanović

Dušan Cotić – tvorac modernog pristupa i programa Ujedinjenih nacija za prevenciju kriminala i krivično pravosuđe

Uglješa Zvekić

ČLANCI – TEMA 1

In honor and tribute to Dusan Cotić – Last chairman of the glorious United Nations Commitee on crime prevention & control

Eduardo Vetere

Dušan Cotić and the European Institute: Bridging the Gap

Matti Joutsen

Across the borders in search of best practices: International comparative criminology at the UN

Anna Alvazzi del Frate

Dušan Cotić – friend, mentor, scholar, and man of action

Michael Platzer

Brad Popović

From the Universal to the Particular through intercultural United Nations crime prevention law and practice

Slawomir Redo

The United Nations convention against corruption: a successful example of international action against economic crime

Dimitri Vlassis

ČLANCI – TEMA 2

Victims' rights are human rights: The importance of recognizing victims as persons

Jo-Anne Wemmers

Victimisation surveys – what are they good for?

Kauko Aromaa

Čovekova sloboda i/ili njegova bezbednost

Ljubo Bavcon

Procesno pravni položaj oštećenog prema novom Zakoniku o krivičnom postupku Srbije

Momčilo Grubač

Victimological research in Slovenia

Alenka Šelih

Razvoj viktimologije u Makedoniji

Oliver Bačanović

Razvoj viktimologije u Srbiji

Vesna Nikolić-Ristanović

Positive Victimology – An innovation or “more of the same”?

Natti Ronel

Tyra Ya'ara Toren

Limits to Tolerance: Tribal Social Order versus Human Rights

Gerd Ferdinand Kirchhoff

Nazia Khan

Razvoj savremenog koncepta restorativne pravde: ka većoj vidljivosti žrtava kriminaliteta

Sanja Čopić

Tema broja 3, godina 15, 2012.

EVIDENTIRANJE PODATAKA O KRIMINALITETU I ŽRTVE

ČLANCI

Iskustva Nemačke u dokumentovanju i predstavljanju javnosti podataka o zločinima iz prošlosti

Vesna Nikolić-Ristanović

Metodologija evidentiranja nasilničkog kriminala u evidencijama

Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije

Saša Mijalković

Koraci ka unapređenju sistema evidencije, prikupljanja i praćenja podataka od značaja za statistiku maloletničkog kriminaliteta u Republici Srbiji

Ivana Stevanović

Značaj istraživanja koncentracije kriminaliteta kao mere ponovljene viktimizacije

Danica Vasiljević-Prodanović

Mesto žrtve u evidencijama nasilja nad decom

Ljiljana Stevković

OSTALE TEME

Normativni okvir prava na zaštitu podataka o ličnosti u oblasti

(bio)medicine

Nataša Rajić

Rod, identitet i socijalne uloge u nastavi književnosti

Vladislava Gordić Petković

War Brought Home: posttraumatski stresni poremećaj u postvijetnamskoj Americi kroz dokumentarnu formu drame Emili Men *Mrtva priroda*

Aleksandar Radovanović

Konceptualizovanje trgovine decom u cilju radne eksploracije:

Slučaj romske dece u Crnoj Gori

Antonela Arhin

Uzimanje talaca kao delikt u međunarodnom pravu i propisima

Republike Srbije

Bajo Cmiljanović

Recenzenti članaka u 2012. godini

Recenzenti iz Srbije

Članke u 2012. godini recenzirali su: prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, prof. dr Aleksandar Jugović, prof. dr Bojana Dimitrijević, prof. dr Dane Subošić, prof. dr Đorđe Alempijević, prof. dr Ivana Simović-Hiber, prof. dr Jelena Srna, prof. dr Jovica Trkulja, prof. dr Lena Petrović, prof. dr Marija Mitić, prof. dr Milan Škulić, prof. dr Milanko Čabarkapa, prof. dr Nataša Karanfilović, prof. dr Nataša Mrvić-Petrović, prof. dr Nebojša Petrović, prof. dr Nevena Petrušić, prof. dr Radmila Nastić, prof. dr Rodoljub Etinski, prof. dr Saša Knežević, prof. dr Milan Žarković, prof. dr Saša Mijalković, prof. dr Sladana Jovanović, prof. dr Slobodan Savić, prof. dr Slobodanka Konstantinović-Vilić, prof. dr Svenka Savić, prof. dr Tamara Džamonja Ignjatović, prof. dr Tatjana Đurić-Kuzmanović, prof. dr Veronika Išpanović Radojković, prof. dr Vladan Joldžić, prof. dr Vladimir Nešić, prof. dr Zorica Mršević, prof. dr Želimir Kešetović, doc. dr Biljana Simeunović-Patić, doc. dr Branislava Popović-Ćitić, doc. dr Jasna Hrnčić, doc. dr Jovanka Šaranović, doc. dr Nada Polovina, doc. dr Nebojša Raičević, doc. dr Tanasije Marinković, doc. dr Vesna Baltazarević, dr Dejan Šuput, dr Ivan Janković, dr Ivana Stevanović, dr Marina Blagojević, dr Sanja Ćopić, dr Uglješa Zvekić, mr Ana Pajvančić Cizelj, mr Ivana Vidaković, mr Ljiljana Stevković, mr Natalija Žunić, mr Vladimir Mihić, Kosana Beker, Radovan Ristanović, Vesna Zajc.

Recenzenti iz inostranstva

Prof. dr Jo Anne Wemmers (Kanada); prof. dr Karuppannan Jaishankar (Indija); prof. dr Patricia Easteal (Australija); prof. dr Gorazd Meško, prof. dr Vida Čok, prof. dr Zoran Kanduč (Slovenija); prof. dr Marina Ajduković, prof. dr Velinka Grozdanić (Hrvatska); prof. dr Oliver Bačanović, prof. dr Violeta Čačeva (Makedonija); prof. dr Zoran Keković (Crna Gora); dr Ljubinka Petrović-Ziemer (Nemačka); Jacek Kowalewski (Poljska).

Recenzentima se zahvaljujemo na uloženom vremenu i doprinosu kvalitetu časopisa *Temida*.

Poziv na saradnju i preplatu

TEMIDA je časopis o viktimizaciji (stradanju), ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljaju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2013. godinu su: broj 1. – **Žrtve i savremeni društveni kontekst: teorija, praksa i aktivizam** (rok za predaju radova je 1. februar 2013. godine); broj 2. – **Viktimizacija osoba sa mentalnim poremećajima** (rok za predaju radova je 1. april 2013. godine); broj 3. – **Preplitanje viktimizacije i kriminalizacije** (rok za predaju radova je 1. septembar 2013. godine); Broj 4. – **Interkulturni kontekst i viktimizacija** (rok za predaju radova je 1. novembar 2013. godine). Članci van ovih tema mogu biti predati Redakciji bez obzira na navedene rokove.

Radovi (članci i prikazi) se dostavljaju u elektronskoj formi prema priloženim tehničkim uputstvima na e-mail: vds@eunet.rs.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Tehnička uputstva autorkama i autorima članaka

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Koristiti font Times New Roman i veličinu slova 12.
2. Prva stranica teksta treba da sadrži: **naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt** (do 150 reči) i **4-5 ključnih reči**.
 - 2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorku posebno.
Primer: Petar PETROVIĆ*
 - 2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokrivene.
3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:
Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)
Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)
Podnaslov 2 (slovo abecede u poluzagradi, Times New Roman, 12, Regular)

* Dr Petar Petrović je docent na Fakultetu..... u Beogradu. E-mail: nikola@primer.net

Primer:

Službe koje pružaju pomoć žrtvama

Kategorije korisnika

a) Žene i deca

4. Koristiti harvardski sistem citiranja. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljinanja i broj strane.

Primer: (Christie, 2005: 28).

4.1.U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

4.2.Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: **Tabela 1.** Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. New York: Routledge, str. 21-36.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), broj i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, str. 27-32.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012.

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati – dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5. decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5. Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja – dostupno na: a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada. Ukoliko ima više od jednog dokumenta preuzetog sa interneta, oni se izdvajaju u posebnu celinu na kraju spiska literature pod nazivom: Internet izvori.

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Molimo Vas da vodite računa i da pravilno koristite intelektualnu svojinu drugih autorki i autora prilikom iznošenja navoda, rezultata istraživanja, ali i grafičkih prikaza iz njihovih tekstova. Temida podleže **kontroli na plagijarizam** i nalazi se u **DOI (Digital Object Identifier) bazi i u Srpskom citatnom indeksu (SCIndeks)**.

Promena nekoliko reči iz rečenice originalnog autora ili autorke, kao i promena redosleda reči u njihovim rečenicama predstavlja plagijarizam ukoliko se taj autor ili autorka ne citiraju.

Kada se parafrazira neki deo teksta drugog autora ili autorke trebalo bi reprodukovati tačno značenje njihovih ideja, ali ih izraziti kroz sopstvene reči i drugačiju strukturu rečenica.

Npr. Nedovoljno dobri mehanizmi prepoznavanja su najverovatniji razlog malog broja zabeleženih žrtava starosti ispod 18 godina (Nikolić-Ristanović, 2009).

Isto pravilo važi i za slučaj da se pozivate na navode nekog istraživanja:

Npr. Istraživanje nasilja u porodici u Vojvodini pokazalo je da skoro svaka druga žena trpi psihičko nasilje (Nikolić-Ristanović, 2010).

Ukoliko je jedini način da izrazite navode drugog autora ili autorke doslovno citiranje njihovih reči, neophodno je da te rečenice stavite pod znake navoda, a da u zagradi pored imena autora/autorke i godine u kojoj je rad objavljen, navedete i broj strane na kojoj se te rečenice nalaze u njihovom tekstu.

Npr. Autorka navodi da „manji broj maloletnih žrtava verovatno više govori o slabim mehanizmima prepoznavanja“ (Nikolić-Ristanović, 2009: 255).

Tehnička uputstva autorkama i autorima prikaza

Prikaz treba da bude obima do 6 strana kucanog teksta duplog proreda, font Times New Roman 12.

Naslov prikaza treba da sadrži sledeće podatke:

Prikaz knjige: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), naziv izdavača, mesto izdanja, godina izdanja i broj strana.

Prikaz skupa: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), mesto i datum održavanja skupa.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

Preplata

Cena pojedinačnog primerka je 750 dinara. Pretplata za 2013. godinu iznosi za pojedince 3.000 dinara i 10.000 dinara za institucije. Cena pojedinačnog primerka za inostranstvo je EUR 30. Za inostranstvo pretplata iznosi EUR 60 za pojedince, odnosno EUR 120 za institucije. U vezi preplate molimo Vas da se obratite Redakciji.

Časopis je dostupan u elektronskoj formi na: www.vds.org.rs, www.nauka.gov.rs i www.doiserbia.nb.rs

Call for papers and subscription

Temida is the peer reviewed journal on victimization, human rights and gender, which is accredited as an academic journal by Serbian Ministry of Science. Papers are mainly published in Serbian. Papers written in other languages are either translated in Serbian or published in the language they are written in.

Topics for 2013 include: No 1 – **Victims and contemporary social context: theory, practice, and activism** (submission deadline: February 1, 2013), No 2 – **Victimisation of persons with mental disabilities** (submission deadline: April 1, 2013), No 3 – **Victimisation and Offending Overlap** (submission deadline: September 1, 2013), No 4 – **Intercultural context and victimization** (submission deadline: November 1, 2013).

Contributions not specifically dedicated to these themes, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the indicated terms. Manuscripts should be submitted by e-mail: vds@eunet.rs.

All articles will be peer reviewed anonymously by two competent scholars. Afterwards, the Editorial Board will decide about its publishing. The manuscripts will not be returned.

Technical instructions for authors of articles

1. Contributions should not exceed 20 pages typed in double line spacing. The recommended font type is Times New Roman 12.
2. First page should contain: **the title, the author's name, abstract** (up to 150 words) and **4-5 key words**.
 - 2.1 After the author's surname put the footnote that should contain the name of the institution where the author works, academic title, and e-mail. In case of multiple authors, specify data for each co-author separately.
 - 2.2 The abstract must clearly state the problem and the purpose of the paper, as well as the main topics that will be covered.
3. Subheadings should be written in the following way:

Paragraph heading (Times New Roman, 12, Bold)

Sub-Heading 1 (Times New Roman, 12, Italic)

 Sub-Heading 2 (alphabet letter in the bracket, Times New Roman, 12, Regular)

Example: Petar PETROVIĆ*

3. Subheadings should be written in the following way:

Paragraph heading (Times New Roman, 12, Bold)

Example: **Victim support services**

Categories of the users

 a) Women and children

* Dr Petar Petrović is docent at the Faculty... in Belgrade. E-mail: petar@example.

4. Please use the Harvard referencing system. At the end of citation you should open a bracket and give the author's surname, the year of publication and page number.
Example: (Christie, 2005: 28).
 - 4.1. Footnotes should contain only brief accompanying comments, law articles and Official Gazzettes.
 - 4.2. Foreign names should be written originally.- 5. If the pictures and tables are included, please make a reference to them at the proper place, E.g. (Table 2)
Please give the titles above the pictures/tables.
Example: **Table 1.** Structure of victimization by gender
- 6. It is necessary to enclose the list of the **literature** at the end of the paper. List all the references in alphabetical order, according to the first author's surname. A list of references should contain:
For books: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the book (italic), place of publication and publisher.
E.g. Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.
- For book chapters:** surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), chapter title, In: initial, surname of the editor followed by ed. in the bracket, title of the book (italic), place of publication, name of publisher and the page numbers of the chapter.
E.g. Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. London and New York: Routledge, pp. 21-36.
- For journal articles:** surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the article, title of the Journal (italic) and page numbers of the article.
E.g. Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, pp. 27-32.
- For documents accessed by internet:** give the electronic address and the date you accessed the source.
E.g. <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, page accessed 5. 10. 2012.
Prior to the web page there can be the author's name (if known) and the title of the text. In this case, in front of the web page write – available at:
- For laws:** next to the name of the law, mention the Official Gazette in which it was published.
E.g. Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 58/04.

For conference papers: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title, name of the conference (in italics), page number in the book of abstracts (in the bracket), place of publication, name of the publisher.

E.g. Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

For magazine articles: surname and initials of the author, year and day of publication in the bracket, headline, newspaper name, page number.

E.g. Jovanović, A. (2012, 5. decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, p. 5.

It is possible to specify the web edition of the newspaper, when instead of the page you can write – available at: and then web site address and the date of accessing the site.

Additional note: In the reference list there must not be bibliographic items that are not mentioned in the text. If there is more than one internet document, they should be in a separate section called “Internet sources” at the end of the reference list.

7. Be sure to attach the title, abstract and keywords in English at the end of the manuscript.

All articles will be peer reviewed anonymously by two competent scholars. Afterwards, the Editorial Board will decide about its publishing. The manuscripts will not be returned.

Please be sure to properly use the intellectual property of other authors during the presentation of statements, research results, and graphics from their texts. The journal Temida is a subject of plagiarism **control** and is located in the **DOI (Digital Object Identifier) database** and in the **Serbian Citation Index (SCIndeks)**.

Changing a few words from the sentence of the original author, as well as changing the order of words in their sentences is plagiarism if the author is not cited.

When you paraphrase a text of another author you should reproduce the exact meaning of their ideas, but express them through your own words and with a different sentence structure:

E.g. Lack of good mechanisms of recognition is the most probable cause for the small number of identified victims under the age of 18 years (Nikolic-Ristanović, 2009).

The same rule applies in the case when you wish to refer to the assertion from another research:

E.g. The survey of domestic violence in Vojvodina has shown that almost every second woman suffered psychological abuse (Nikolic-Ristanović, 2010).

If the only way to express the assertions of another author is to quote their words, you must put these sentences in quotation marks, and indicate the page number on which these sentences are located in their text in the bracket next to the names of the authors and the year in which their paper was published:

E.g. The author states that „a smaller number of minor victims probably speaks more of a poor mechanism of identification“ (Nikolić-Ristanović, 2009: 284).

Technical instructions for authors of reviews

The review should not exceed 6 pages typed in double line spacing. Recommended font is 12 point Times New Roman.

Title of the review should include:

Book review: title of the book in original, translation of the book title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), name of the publisher, place of publication, year of publication and number of pages.

Conference review: title of the conference in original, translation of the conference title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), place and date of conference.

Papers should not be already published neither submitted for publishing at some other place.

Subscription

Price for single copy is 750 Dinars. Annual subscription in the year of 2013. is 3000 Dinars for individuals and 10 000 Dinars for institutions. Price for single copy for abroad is 30 EUR. Annual subscription rates for abroad is 60 EUR for individuals and 120 EUR for institutions. Regarding the subscription please contact the Editorial office.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : часопис о виктимизацији, Ijudskim правима i роду / главна i одговорна urednica Vesna Nikolić-Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (јануар 1998) – Beograd (Дуре Јакшића 5) : Виктимолошко друштво Србије : Европски покрет у Србији, 1998. – (Beograd : Prometej). – 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj изашао 1997. године

ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)
COBISS.SR-ID 140099335